પ્રકાશક
જીવણજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ,
નવજીવન પ્રકાશન મંદિર,
કાળુપુર, અમદાવાદ

પહેલી આવૃત્તિ, પ્રત ૨૦૦૦, સન ૧૯૪૪

મુદ્રક
ચતુરભાઈ શનાભાઈ પટેલ,
શ્રી મહેન્દ્ર મુદ્રણાલય, મામાની
હવેલી, શાકબજાર, અમદાવાદ

પ્રકાશકનું નિવેદન

ગીતા વિષેનાં આ પ્રકરણો કાકાસાહેબે જેલમાં મૂળ મરાઠીમાં લખાવેલાં. તેનું ગુજરાતી કરવાનો તેમને તો સમય નહોતો એટલે તે કામ તેમણે તેમના એક મિત્રને સોંપેલું. એ મિત્ર કંઈક અંશે વ્યવસાયી છે એટલે એમને આ તરજુમો કરતાં બહુ વખત થયો. આખરે તેમણે એ આખું પૂરું કરીને હમણાં અમને સોંપ્યું.

શ્રી. કાકાસાહેબનો ખ્યાલ એવો હતો કે પોતાની જીવન ગ્રંથાવલિમાં એકનો ઉમેરો કરી તેમાં પોતે ગીતા વિષે કરેલી વિચારણાને અંતે લખેલું બધું ભેગું પ્રસિદ્ધ કરવું. તેમાં જ આ પ્રકરણોને પણ લઈ લેવાં. પણ અત્યારે તેઓ જેલમાં છે અને તે આખું પુસ્તક તેમની દેખરેખ વિના છપાય એ બરાબર લાગતું નથી. તેથી આ પ્રકરણો અત્યારે સ્વતંત્ર છાપી નાખવાનો નિર્ણય કર્યો છે. એ રીતે એ સગવડો પણ ખરાં. પાછળથી જ્યારે શ્રી. કાકાસાહેબ વખત આપી શકશે ત્યારે તેમણે યોજેલા મોટા પુસ્તકમાં એ પ્રકરણોનો સમાવેશ કરી લેવામાં કશી અડચણ નહિ આવે.

અમને આશા છે કે ગીતાના ભક્તોને તેમજ અન્ય વાચકોને ગીતાના જ એક ભક્તે લખેલાં આ પ્રકરણો રુચશે.

અનુક્રમણિકા

ગીતાધર્મ

અથવા

ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર

૧

ગીતાનું લોકશાસ્ત્ર

પ્રાસ્તાવિક

ગીતાના ૧૬મા અધ્યાયમાં ભૂતસર્ગ અને સંપત્ એવા બે શબ્દો આવે છે. તેમનો સીધો સાદો અર્થ તો સ્પષ્ટ છે. ભૂતસર્ગ એટલે પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ, તેમની સૃષ્ટિ. પણ એ શબ્દ વપરાયો છે ત્યાં તેનો અર્થ જીવનના પ્રકાર અથવા સંસ્કૃતિના જુદા જુદા નમૂના કે પ્રકાર એમ કરવો જોઈએ. સંપત્ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ સંપત્તિ છે. પણ અહીં એ શબ્દનો જીવનવૈભવ, જીવનસમૃદ્ધિ એવો જ અર્થ કરવો જોઈએ. જીવનસમૃદ્ધિના અથવા સંસ્કૃતિના બે વિભાગ પાડવામાં આવેલા છે.

નવમા અધ્યાયમાં (શ્લોક ૧૨–૧૩) દૈવી, આસુરી અને રાક્ષસી એમ ત્રણ જાતની પ્રકૃતિઓ કહેલી છે. લાંબા કાળથી નિરંતર લોકસમાજમાં દેખાતા લોકસ્વભાવના ત્રણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારો જ અહીં દર્શાવેલા છે. આ પ્રકૃતિઓનો સંસ્કાર કરી તેમનો 'મોક્ષ' કરવો તેનું જ નામ ધર્મ છે. આ ગીતાધર્મ એ જ આપણું સમાજશાસ્ત્ર છે.

ગીતામાં નિર્દેશેલી દૈવી સંપત્ એ જ આર્યોના સમાજ-શાસ્ત્રનો અથવા લોકશાસ્ત્રનો પાયો છે. સમાજના બધા ઘટકો સહીસલામતીથી અને સુખપૂર્વક રહીને પોતપોતાનો ઉત્કર્ષ સાધી શકે તે માટે કેવી સમાજવ્યવસ્થા હોવી જોઈએ તે વિષેની મીમાંસાનું નામ સમાજશાસ્ત્ર છે. પરસ્પર અવલંબીને રહેતાં અને એકબીજાના હિતની કાળજી રાખનારાં મનુષ્યપ્રાણીઓનો જ સમાજશાસ્ત્રની વિચારણામાં સમાવેશ થાય છે. આજકાલનું સમાજશાસ્ત્ર મનુષ્યેતર પ્રાણીઓ વિષેની માનવીની નૈતિક

જવાબદારીના વિચારને છોડતુ જ નથી. મનુષ્યની પાછલી, ચાલુ અને આવતી પેઢી પૂરતો જ વિચાર કરવાની સમાજશાસ્ત્ર પોતાની જવાબદારી માને છે. પરંતુ લોકશાસ્ત્રની કલ્પના આથી વ્યાપક છે. વિશ્વમાં બધું ચૈતન્યમય છે એટલે તે સર્વને અંગે આપણી જવાબદારી નિર્માણ થયેલી છે. બેશક, હૃદયનો અને જીવનનો જેટલા પ્રમાણમાં વિકાસ થયો હશે તેટલા પ્રમાણમાં જ એ જવાબદારીનું ભાન થાય. પણ શાસ્ત્ર જ રચવા બેઠા તો પછી દીર્ઘદર્શી લોકોની નજર જ્યાં સુધી પહોંચે ત્યાં લગીનો વિચાર કરીને નિયમો ઘડવા જોઈએ.

લોકશાસ્ત્રની સામાન્ય ક્ષેત્રમર્યાદામાં મનુષ્ય અને તેનાં આશ્રિત પશુપક્ષી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. એથીયે વિશેષ વ્યાપક કલ્પના કરીએ તો તેમાં માત્ર પંચમહાભૂતો અને તેમાંથી પેદા થતી વનસ્પતિ-સૃષ્ટિ, કીટસૃષ્ટિ અને માછલાં વગેરે જળચર તથા પશુપક્ષી ઇત્યાદિ ભચર તેમજ ખેચર પ્રાણીઓનો જ નહિ, પરંતુ પ્રેતયોનિ, ભૂતયોનિ, યક્ષગંધર્વ, અનેક કોટિના દેવો વગેરે અદૃષ્ટ, કાલ્પનિક અથવા રૂપકાત્મક કોટિઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. અને તે ઉપરાંત એ સર્વેનો અધિષ્ઠાતા, અધ્યક્ષ, લોકભૃત્, લોકનાયક જે ભગવાન છે તેની પણ તેમાં ગણતરી થવી જોઈએ.

તિર્યગ્યોનિ વિષેનું આપણું કર્તવ્ય આજે યોગ્ય રીતે સ્વીકારવામાં આવતું નથી, અને પ્રેતયોનિ વગેરેના તો અસ્તિત્વ વિષે પણ સર્વત્ર નાસ્તિકતાનું વાતાવરણ છે. એ સ્થિતિમાં ગીતાનું લોકશાસ્ત્ર ઘટાવતી વખતે એ સર્વ કલ્પનાઓની ઉપપત્તિ આપણે ક્યા ક્યા અર્થમાં સમજીએ છીએ તેમજ એ સર્વ કલ્પનાઓથી આપણને શો બોધ થાય છે તે જણાવવું જોઈએ. વળી સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી મરણોત્તર જીવન શું છે તે પણ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ. મરણોત્તર જીવનની કલ્પના સ્પષ્ટ થાય એટલે પુનર્જન્મની કલ્પના પર નવો જ પ્રકાશ પડે છે. ઇસ્લામીઓની બર્ઝખની, બૌદ્ધોની અનાત્મવાદી પુનર્જન્મની, મહાભારતમાં

વર્ણવેલી મરેલાંઓને માટે અલગ અલગ કાઢી રાખેલા ભિન્ન ભિન્ન લોકની, અને વેદાંતીઓની આત્મૈકયની, એ બધી કલ્પનાઓની દૃષ્ટિથી સાંપરાય અથવા પારલૌકિક જીવનની કલ્પના * બીજે ઠેકાણે વિસ્તારથી સમજાવી છે એટલે આ સ્થળે તેની પુનરુક્તિ ન કરતા આગળ જ ચાલીશું.

ગોરક્ષા વિષેના નિબંધમાં* તિર્યગ્યોનિ વિષેનું આપણું શું કર્તવ્ય છે તેનો કંઈક ખ્યાલ આપેલો છે તેથી તે પ્રશ્ન પણ અહીં શરૂઆતમાં ન વિચારતા જે સામાજિક રીતિઓના આધારથી લોકજીવન સિદ્ધ થાય છે તેમનો જ પ્રથમ વિચાર કરીએ.

ગીતામાં દૈવી સંપત્તિના છવ્વીસ લક્ષણો કહેલા છે. આજ-લગીના ગીતાના ટીકાકારો કેવળ અધ્યાત્મની જ દૃષ્ટિથી વિચારતા આવેલા હોવાથી મોક્ષનો અધિકાર મેળવવાને જે જે ગુણો જરૂરી છે તે બધા અહીં ગણાવેલા છે એટલું જ કહીને ઝટઝટ આગળ નીકળી જાય છે. યતિધર્મની વિસ્તારપૂર્વક વ્યાખ્યા કરનારા કેટલાક ગ્રંથોમાં અને પ્રકરણોમાં આ છવ્વીસમાંના એક એક ગુણની ફોડ પાડીને સમજ આપવામાં આવતી છે. તે ઘણી માર્મિક છે. પરંતુ સમાજની ઐહિક સુસ્થિતિ અને ઉત્કર્ષનો વિચાર ન કરતા સંસારની જંજાળથી ભડકીને સમાજમાંથી અલગ થઈ જનારા સંન્યાસીઓની દૃષ્ટિથી જ એ બધું વિવેચન થયેલું છે. એ બધું ગણતરીમાં રાખીએ તો પણ દૈવી સંપત્તિનો આપણે નવેસરથી જ વિચાર કરવો જોઈશે.

૨

અભય

સર્વ સમાજજીવનનો અથવા લોકજીવનનો પાયો અભય પર જ મંડાયેલો હોવો જોઈએ. જેના ઘટકોને પરસ્પર અવિશ્વાસ અથવા એકબીજાની બીક રહેતી હોય તેને સાચી રીતે સમાજ નામ આપી જ ન શકાય. જે વ્યક્તિઓમાં પરસ્પર વિશ્વાસ અને અભય હોય તેટલી વ્યક્તિઓનો જ એક સમાજ થાય. એ બધી વ્યક્તિઓ પોતાના અંદર અંદરના હિતસંબંધો પરસ્પર વિરોધી છે કે નથી એવી શંકા પણ પોતપોતાના મનમાં રાખતી નથી, કેમકે સર્વનું જે હિત છે તે જ પોતાનું હિત છે એવો તેમને જ્ઞાત કે અજ્ઞાત વિશ્વાસ હોય છે, અને પરસ્પરના હિતને કાજે પોતાના સંકુચિત હિતનો વિચાર ન કરવામાં જ તેઓ આનંદ અને ધન્યતા અનુભવે છે.

અભય બે પ્રકારનું છે. એક હું કોઈથી ન બીઉં, અને બીજું કોઈ મારાથી બીએ એવું મારું આચરણ ન હોય. આ બે વસ્તુઓની સિદ્ધિ થાય ત્યારે જ મારે વિષે અભયની પ્રતિષ્ઠા થયેલી કહેવાય.

કોઈ કોઈ ઉપનિષદમાં, મનુસ્મૃતિમાં અને બીજે કેટલેક સ્થળે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ભય એ જ સામાજિક જીવનનો આધાર છે. બાહ્ય શાસનના બળથી લોકોને હાંકવાની ટેવ સમાજમાં દાખલ થઈ તે પછીની એટલે કે પતિત જમાનાની આ માન્યતા છે.

‘એના (બ્રહ્મના) ભયથી અગ્નિ તપે છે, સૂર્ય પ્રકાશે છે; ઇંદ્ર તેમજ વાયુ એના જ ભયથી પોતપોતાનાં કાર્યો

નિયમિતપણે પાર પાડે છે. વળી પાંચમો દેવ મૃત્યુ પણ એના જ ભયનો માર્યો સર્વનો કોળિયો કરવાને દોડે છે,' એવું ઉપનિષદોમાં કહ્યું છે. અહીં 'ભયથી' એ પદનો બ્રહ્મની સત્તા માન્ય કરીને અથવા સ્વીકારીને એટલો જ અર્થ કરવો જોઈએ. લૌકિક રૂઢિ પ્રમાણે અર્થ કરવા જઈશું તો હાથ નીચેનો અમલદાર ઉપરીની બીકથી જેમ પોતાને સોંપેલાં કામો બરાબર કરે છે, તેવો જ આ કંઈક કિસ્સો થાય છે એમ કહેવું પડે.

દંડના એટલે શિક્ષાના ભયથી જ સમાજ સુસ્થિત રહે છે અને સરળતાથી ચાલે છે એમ ઠસાવવાનો મનુસ્મૃતિમાં પણ પૂરેપૂરો પ્રયત્ન થયો છે. શાસનવ્યવસ્થા ન હોત તો સર્વત્ર માત્સ્ય ન્યાય ફેલાઈ જાત એવો ભય એ સ્મૃતિએ દેખાડેલો છે. જળચરોમાં માત્સ્ય ન્યાય કેટલા પ્રમાણમાં પ્રવર્તે છે તે જોવાને કોઈ ગયું નથી. નાની નાની માછલીઓનાં રાષ્ટ્રોનાં રાષ્ટ્રો જળાશયોમાં કલ્લોલ કરે, છે. ત્યાં તેમનું કોણ રક્ષણ કરે છે તે પણ કોઈએ જોયું નથી. છતાં મનુસ્મૃતિએ તો એમ જ કહ્યું છે કે, दंडस्य हि भयात् सर्वं जगद् भोगाय कल्पते ।

ખુદ વર્ણવ્યવસ્થા પણ શિક્ષાને જોરે જ નભી શકે છે એમ કહીને તો મનુસ્મૃતિએ પોતાની વર્ણવ્યવસ્થાની કૃત્રિમતા જ પુરવાર કરી છે. સાચે જ બાહ્ય નિયમનને જોરે એટલે કે શિક્ષાના ભયથી જ વર્ણવ્યવસ્થા ટકે છે એમ જો માનીએ તો તે વ્યવસ્થાની વાસ્તવિકતા અથવા ઉપયોગિતા ઝાઝી રહેતી નથી. અને એ વ્યવસ્થા ગમે તેટલી સુંદર હોય તો પણ તેને ટકાવી રાખવાને માટે બાહ્ય નિયમન સ્વીકારવું પડે છે એ તેને માટે ઘણી ગેરવાજબી કિંમત આપવા જેવું થાય છે એમ કહેવું જોઈએ.

જ્યાં ભયભીત સ્થિતિમાં રહેવું પડે છે ત્યાં સાચો ઉત્કર્ષ અથવા વિકાસ સંભવતો જ નથી. ચૌદમા રત્નમાં કંઈ જ ગુણ નથી એમ તો કોણ કહેશે? પરંતુ શિક્ષા, દંડ

અથવા ચૌદમા રત્નનો ઉપાય આશુફળદાયી એટલે કે ઝટપટ ફળ દેખાડે છે એટલું જ, તુરતાતુરત અને જેવું તેવું કંઈક પરિણામ લાવી નાંખવું હોય તો દંડ એટલે શિક્ષા જ રામબાણ ઉપાય છે એ સાચું. પરંતુ સમાજશાસ્ત્ર દીર્ઘદૃષ્ટિનું શાસ્ત્ર છે. ચૌદમા રત્નના લાભ કરતાં તેનાથી થતું નુકસાન અગણિતગણું વધારે હોય છે. આવો અનુભવ થવાથી ડાહ્યા સમાજશાસ્ત્રીઓએ દંડનું સાધન મલિન છે અને તેથી ત્યાજ્ય છે એવો નિર્ણય આપેલો છે. એક શાહુકારને ઉઠાડી મૂકવાને માટે બીજાને ત્યાંથી કરજ કરવું અને બીજાનું દેવું પતાવવા વળી ત્રીજાને ઘેર જવું, એ રીતે કદાચ થોડા દહાડા આપણો વહેવાર નફાકારક અને હિસાબે ચોખ્ખો દેખાશે ખરો. પણ તેથી દેવું કંઈ ઘીટતું નથી અને કરજે પૈસા લેવાની આદત કાયમની પડી જાય છે તે નફામાં ! ભોજનમાંના મરીમસાલાના જેવો સોટીનો વિદ્યાર્થીઓમાં ઝમઝમાટ લાવનારો ઉપયોગ જોઈને શિક્ષકોએ કેળવણીમાં પણ કેટલાયે શતકો સુધી તે ઉપાય અજમાવીને પોતાની કળાને બટ્ટો લગાડચો છે.

નિર્ભયતા વિના કોઈ પણ સામાજિક અથવા આધ્યાત્મિક સદ્‌ગુણ જોમદાર નથી થતો એવો અનુભવ હવે થયો છે. ન્યાયનિષ્ઠા, પરોપકાર, સ્વાર્થત્યાગ, આગ્રહપૂર્વક પ્રતિકાર કરવાની ધગશ અને પ્રસંગ પડચે આત્મબલિદાનની તૈયારી એ બધા ગુણો નિર્ભયતા વડે જ હાડમાં ઊતરે છે. કોઈ પણ વ્યક્તિને વિષે આપણા મનમાં જો શંકા, ભય કે મત્સર હશે તો તેની સાથેના વહેવારમાં આપણાથી સ્વાભાવિકતા કદી નહિ રાખી શકાય, હૃદયનો વિકાસ નહિ થાય અને તેનો સંકોચ જ વધ્યા કરશે. મનમાં દ્વેષ, ભીતિ કે ચોરી રાખીને ઉપર ઉપરથી મીઠાશ રાખવાનો દેખાવ કરવા કરતાં તો એક વખત સામસામા પડીને લડી લેવું જ બહેતર છે. એ રીતે આપણી ખામીઓ આપણને જણાઈ આવશે, આપણા જીવનશાસ્ત્રનું અનુભવે શોધન થતું જશે, અને પ્રયોગપરાયણતાની ટેવ પડવાથી દરેકેદરેક બાબતનો ઝટ નિકાલ આવતો જશે.

પણ માણસમા જે નિર્મમતા હોય, તેમજ ક્ષોભવૃત્તિનો અભાવ હોય તો જ તેની પ્રકૃતિમા સાચી નિર્ભયતા જડ ઘાલશે. જાન અથવા માલને વિષે મનમા ફિકર રાખવાની એક વાર આદત પડી ગઈ કે પછી સર્વ પ્રકારની હીનતા, ભીરુતા અને બુદ્ધિનો ભ્રંશ એ બધા ભેળા થઈને જીવનમાં સડો ઘાલી દે છે તેથી જ વીરને માટે નિસ્પૃહા એ પ્રથમ ગુણ ગણાવેલો છે. વૈરાગીનુ જીવનવિમુખ વૈરાગ્ય જુદું છે અને પરિણામ વિષેની બેદરકારીથી કેળવાતું વીરનુ વૈરાગ્ય જુદું છે. સમાજને વીરની નિસ્પૃહતાની હમેશ જરૂર હોય છે.

(ઐતિહાસિક દષ્ટિએ વિચારીએ તો વીરે જાન અને માલનુ જોખમ હમેશ ખેડતા રહેવુ જરૂરી મનાતુ તેથી જ અસલના લોકોએ ક્ષત્રિયોના બે વ્યસનો ભૂષણરૂપ ગણેલાં છે. યુદ્ધને માટે અગર દ્યૂત રમવાને કોઈ પણ આહ્વાન કરે તો ક્ષત્રિયથી ના ન પડાય, કેમકે યુદ્ધમા જાન અને દ્યૂતમાં માલને તુચ્છ ગણવાના હોય છે. પ્રાચીન કાળની નીતિવ્યવસ્થા સ્થૂળ હતી. આજે તે કેટલીયે સુધરી ગઈ છે. 'ચાલ આવી જા' એમ કોઈએ હાકોટો કર્યો કે તરત જ કોઈ બહાદુર આજે તરવાર ખેંચીને લડના તૈયાર થઈ જાય તો આપણે તેને ગાંડામાં જ કાઢી નાંખીશું એવું જ દ્યૂતનુ પણ સમજવું. પણ પ્રાચીનકાળમાં આવો દંડક શા માટે હતો એ ઐતિહાસિક દષ્ટિએ જોવું ઉપયોગી છે ખરું.)

સમાજના હિતને માટે અભયનું વાતાવરણ બધે ફેલાવવું હોય તો જાત પૂરતા નિર્ભય બનીને પોતાની ફરતે પોતાને વિષે ધાક બેસાડી દેવો એ કદી ઇષ્ટ નહીં ગણાય. સાચી રીતે મૂળમાં જાતે નિર્ભય રહીને તેની સાથે જ પોતાને વિષે સર્વને અભયદાન આપવું તેમજ સર્વમાં અભયરૂપી ચારિત્ર્યતેજ પેદા કરવું એ જ કર્તવ્ય છે. એ ત્રિવિધ કર્તવ્ય બજાવીએ તો જ આપણે સમાજનો પાયો દૃઢ કર્યો ગણાય.

જ્યાં જ્યાં આપણી રહેણીકરણીથી આસપાસ મત્સરનું વાતાવરણ પેદા થાય છે, દબાઈને ચાલનારા ગુલામોનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યા ત્યા આપણે હાથે સમાજજીવનનો નાશ થાય છે એમ સમજીને જ આપણું બધુ વર્તન થવું જોઈએ. પાયામા આટલું સમજાયા પછી બીજા સદ્ગુણોનો સામાજિક ઉપયોગ શો છે અને તેનો તે ઉપયોગ કેવી રીતે થાય છે તે સહેલાઈથી સમજાશે.

૩

સત્ત્વસંશુદ્ધિ

સમાજ એટલે સગઠન એ સગઠન પરસ્પર આત્મીયતાની ભાવના પર રચાય છે ‘ આપણે બધા એક છીએ અને એમ એક રહેવુ જ આવશ્યક અને હિતકારક છે ’ એમ જેટલા લોકોને લાગે છે તેટલા લોકોનુ જ સગઠન સ્વાભાવિક થાય. પ્રેમનો અને પરસ્પર સેવાનો જેટલો વિસ્તાર હોય તેટલુ જ સગઠન જામી શકે જે બધા મારા પર પ્રેમ રાખે છે અને જે બધાનો પ્રેમ હુ સપાદન કરી શકુ છુ, તેવી જ રીતે હુ જેમને વિષે પ્રેમ રાખી શકુ છુ તે બધા મને પોતીકા લાગે જ. સેવાનુ પણ એમ જ સમજવુ જોઈએ જે લોકોની સેવા સ્વાભાવિકપણે અને સ્વેચ્છાથી હુ કરી શકુ અથવા જેમની સેવા હુ પ્રેમાદરપૂર્વક લઈ શકુ તે બધા આપોઆપ મારા આત્મીય બને છે.

આવી જાતનુ સગઠન ખૂબ વ્યાપક થાય એ ગમે તેટલુ ઇષ્ટ હોય તો પણ તેની સ્વાભાવિક મર્યાદા દેશ, કાળ અને પરિસ્થિતિથી નક્કી થાય છે મારુ હૃદય જેટલુ વ્યાપક હશે તેટલુ જ સગઠન મને પચે અથવા સદે. જેમનો અને મારો વહેવાર શુદ્ધ, સાત્ત્વિક અને બને પક્ષને કલ્યાણકારક હોય તેમની સાથે જ મારુ સંગઠન શોભે.

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે હૃદયનો વિકાસ, હૃદયની શુદ્ધિ તેમજ જીવનની સમૃદ્ધિ પર સગઠન અને તેની ક્ષેત્રમર્યાદા અવલબે છે જે જમાનામા જગતની પરિસ્થિતિ અનુસાર જેટલું અને જેવુ સગઠન અપરિહાર્ય હોય તેનાથી સકુચિત સંગઠન કર્યે નહિ ચાલે, અને તેનાથી વધારે વ્યાપક સંગઠન

કરવાનું પણ નહિ બને. સંગઠનને જાણીબૂઝીને સંકુચિત રાખવું એ મોટો સમાજદ્રોહ છે. તેવી જ રીતે અતિ વ્યાપક સંગઠનને પાપમૂલક ન કહી શકાય તો પણ તે નકામું તો નીવડે જ છે.

પરશુરામના જમાનામાં બ્રાહ્મણ સંગઠન કદાચ ઇષ્ટ હશે. વેદકાળમાં આર્ય સંગઠન બહુ જોરમાં ચાલતું હતું. પરંતુ શ્રીરામચંદ્રના જમાનામાં વસિષ્ઠે કેવળ બ્રાહ્મણ સંગઠનનો પુરસ્કાર નહોતો કર્યો અને વિશ્વામિત્રે એકલા આર્ય સંગઠનનો આગ્રહ નહોતો રાખ્યો. શ્રીરામચંદ્રે, ગુહક, ભીલ, વાનર, રીંછ વગેરે બધા જ ભારતીય જાતિઓનું સંગઠન કર્યું હતું. શિવાજીએ હિંદુ સંગઠન કર્યું તેથી આજે આપણે જો તેટલું જ કરવા નીકળીએ તો તે કાળાનુકૂળ નહિ થાય, અને આજે જ આપણે સમસ્ત એશિયાનું સંગઠન કરવા નીકળીશું તો તે ફોકટ નીવડશે. કાળ તેને માટે પાક્યો નથી.

જમાને જમાને પરિસ્થિતિ જેટલું વ્યાપક સંગઠન માગે તેટલું વ્યાપક સંગઠન કરવું એ જ ધર્મ છે. સંકુચિત સંગઠન કરવામાં અધર્મ તેમજ કાળદ્રોહ છે, અને હૃદયનો વિકાસ તેનાથી અટકી જતો હોવાથી તે આત્મઘાતક પણ નીવડે છે.

આપણે ઉપર જોયું કે હૃદયની શુદ્ધિ પર, તેના વિકાસ પર, ઉદારતા અથવા આર્યત્વ પર સંગઠન અવલંબે છે. સમાજના હૃદયના આ સંસ્કારને જ ગીતાએ સત્ત્વસંશુદ્ધિ નામ આપેલું છે. સત્ત્વ એટલે ચારિત્ર્ય, સત્ત્વ એટલે હૃદય, સત્ત્વ એટલે વિચાર, ભાવના, આકાંક્ષા, કલ્પના અને જીવનસર્વસ્વ. એ સત્ત્વ જે પ્રમાણમાં શુદ્ધ તે જ પ્રમાણમાં સામાજિક જીવનની બાંધણી થઈ શકે.

સો સવાસો વર્ષથી સમાજશાસ્ત્રી લોકોમાં વ્યષ્ટિ અને સમષ્ટિના હિતવિરોધનો કોયડો મોટી ચર્ચાનો વિષય થઈ પડ્યો છે. પ્રાધાન્ય કોનું ? વ્યક્તિનું કે સમાજનું ? વ્યક્તિનું મહત્ત્વ વધારીએ છીએ તો સામાજિક અતંત્રતા નીપજ્યા વિના રહેતી

નથી. સમાજને સર્વોપરી ગણીએ છીએ તો વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા જરાયે જળવાતી નથી અને બધો જ આધ્યાત્મિક વિકાસ અટકી જાય છે. આ પરસ્પર વિરોધી પરિણામોમાંથી, આ સનાતન ગજગ્રાહમાંથી ઉન્નતિનો રસ્તો કેવી રીતે કાઢવો ? આ એક જ પ્રશ્નનો ઉકેલ કાઢવામાં આગળ વધેલા જનસમૂહોએ સામાજિક જીવનના બસોથી ત્રણસો વર્ષો ખરચી નાખ્યાં છે. બાહ્ય નિયંત્રણની વ્યવસ્થા ફાવે તેમ બદલ્યા કરવાથી આ પ્રશ્નનો ઉકેલ આવવાનો નથી જીવનને જ સંશુદ્ધ, સુમંસ્કારી, કરીશું, અને વ્યષ્ટિ તથા સમષ્ટિ, વ્યક્તિ તથા જાતિ, એ દ્વંદ્વોમાં રહેલો વિરોધ હૃદયપરિવર્તન વડે મૂળમાંથી કાઢી નાખીશુ તો જ સમન્વયનો રસ્તો જડશે.

મનુષ્યની મનોરચના મોટે ભાગે સામાજિક રચના પર અવલંબે છે. તેથી બાહ્ય નિયમનથી લાંબા કાળ સુધી જો એક તંત્રની ટેવ પડી જાય તો મનને પણ તે રુચી જાય છે. ભાવનાઓને તેનું ઔચિત્ય આપોઆપ સમજાય છે અને તે જ સામાજિક રચનાને અનુકૂળ મનોરચના આપમેળે ખીલે છે. આ વાત સાચી હોવા છતાં મનની તૈયારી થાય તે પુર્વે જ જબરદસ્તીથી લાદવામાં આવેલી સમાજરચના ટકાવી રાખવાને માટે સમાજના હાડમાં નથી હોતી એવી બાહ્ય શક્તિ વાપરવી પડે છે અને બાહ્ય શક્તિના એ ઉપયોગથી સમાજના ચારિત્ર્યમાં એક જાતની દુર્બળતા, કૃત્રિમતા, પરાવલંબન અને એક પ્રકારનો ધૂંધવાતો વિરોધ, એ બધાં ઘર કરી બેસે છે. એમ કહેવું જોઈએ કે સમાજના ચારિત્ર્યને આ એક કીડો જ લાગી જાય છે. તેથી નવી સામાજિક રચના અમલમાં મૂકતાં પહેલાં અથવા તે અમલમાં હોય તે દરમિયાન નવા આદર્શોનો જબરદસ્ત પ્રચાર લોકશિક્ષણ દ્વારા થવો જોઈએ. એ પ્રચાર જેટલા પ્રમાણમાં જનતાને પચતો જાય તેટલા પ્રમાણમાં જ આગળ પગલાં ભરવાં જોઈએ. 'જરા ધીમેથી ઉતાવળ કરો' એવી

જે વિખ્યાત શિખામણ છે તેમાં સામાજિક હિતનાં અને પ્રગતિનાં તત્ત્વો ભારોભાર ભરેલાં છે.

કેટલીક કુટુંબદ્રોહી વ્યક્તિઓ કેવળ સ્વાર્થનો જ વિચાર કરીને કુટુંબને નુકસાન કરે છે અને આખરે કુટુંબમાં આવતી ક્ષીણતાને લીધે પોતાનું પણ નુકસાન વહોરી લે છે. આવા લોકોની સત્ત્વસંશુદ્ધિ લગભગ નહિ જેવી જ હોય છે એમ કહીએ તો ચાલે. આવા લોકો પોતાની વાસનાઓથી એવા ઘેરાયેલા હોય છે કે તેઓ સ્વહિત શું કે પરહિત શું તે જરાયે ઓળખી શકતા નથી. 'આઈ કેન રેઝિસ્ટ એનિથિંગ બટ ટેમ્પ્ટેશન' એ અંગ્રેજ ગ્રંથકાર ઑસ્કર વાઈલ્ડનું વચન આ જાતની બધી વ્યક્તિઓના બચાવ તરીકે સ્વીકારવાને જરાયે વાંધો નથી. મનુષ્યપ્રવૃત્તિનો સરેરાશ અંદાજ કાઢીએ તો એમ કહી શકાય કે કુટુંબવિરોધી માણસોની સંખ્યા બહુ થોડી જ હોય છે. જ્યારથી એવી શોધ થઈ કે કુટુંબસંસ્થા એ કોઈ ત્રિકાલાબાધિત, સનાતન અને ચરમ સંસ્થા નથી ત્યારથી કૌટુંબિક સદ્ગુણોથી જુદા સદ્ગુણોનો વિકાસ થવા લાગ્યો. આપણે ત્યાંની જ્ઞાતિસંસ્થા ઘણે અંશે કુટુંબસંસ્થાની સુધારેલીવધારેલી આવૃત્તિ છે. જે જે લોકોની રહેણી, કરણી તેમજ વિચારસરણી સમાન છે, જેમનો સામાજિક આદર્શ અને વ્યવસાય સમાન અથવા પરસ્પરાનુકૂળ છે, અને જેમની જેમની વચ્ચે કૌટુંબિક એટલે કે લગ્નસંબંધ થઈ શકે છે તેવા લોકોની જ એક જ્ઞાતિ બને છે.

કુટુંબસંસ્થાનો નાશ કરીને તેનાથી જુદે ધોરણે પોતાની એક સ્વતંત્ર જમાત ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન સંન્યાસીઓએ અને બ્રહ્મચારીઓએ પ્રાચીન કાળમાં કરેલો જણાય છે. પણ આજીવિકા તેમજ નવી ભરતીને માટે તેમને કુટુંબસંસ્થા અને જ્ઞાતિસંસ્થા એટલે કે ગૃહસ્થાશ્રમ પર જ આધાર રાખવો પડ્યો એટલે દરેક સંન્યાસધર્મને ઘણે અંશે સૌમ્ય થઈને સંન્યાસી અને ગૃહસ્થાશ્રમી, શ્રમણ અને શ્રાવક એવા ભેદોને માન્ય કરવા

પડયા. પણ આટલી છૂટ મૂકો એટલે સંન્યાસીઓનો મોક્ષ ધર્મ થોડોઘણો ગૌણ જ થાય.

આજીવિકાને માટે જેઓ શ્રમ કરતા નથી તેમનામાં જો રોગ, જડતા અને પાપનો પ્રવેશ ન થાય તો અધ્યાત્મશાસ્ત્ર જ ખોટું છે એમ કહેવું જોઈએ 'ઉદ્યોગધંધો કરનાથી પૈસા સાથે સંબંધ બાંધવો પડે છે, દ્રવ્યને અડો એટલે લોભ વધે છે, લોભથી દ્રોહ ને મત્સર પેદા પડે છે અને બધા પાપોને માટે દરવાજા ખુલી જાય છે, માટે ઉદ્યોગધંધા સાથે જ છૂટાછેડા કરો અને કેવળ ભિક્ષા પર રહો' એવો બાંધેલો રસ્તો બૌદ્ધોએ, જૈનોએ, સનાતનીઓએ, રોમન કેથલિકોએ અને ઇસ્લામી ઓલિયાઓએ લીધો એ બધા પ્રયોગોનો ઇતિહાસ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી લખી કાઢવામાં આવે તો આપણું આજ સુધીનું સમાજ-શાસ્ત્ર ઘણું બદલી નાખવું પડે. સત્ત્વસંશુદ્ધિ તરફ આપણે જોઈએ તેટલું ધ્યાન આપ્યું જ નથી

કુટુંબસંસ્થાને તોડીને આખા સમાજનું એક વ્યાપક કુટુંબ રચવાનો પ્રયત્ન દુનિયામાં અનેક ઠેકાણે હમણાં હમણાં શરૂ થયો છે નગરસભા મારફતે અથવા ગ્રામસભા દ્વારા સર્વની ખાનાપીનાની વ્યવસ્થા થાય, સુસંસ્કૃત બરાકોમા રહેવાની જોગવાઈ થાય, સાર્વજનિક છાત્રાલયોમા કેળવણીની સગવડ ઊભી કરીએ, સમાજની માલખીના કારખાનાઓમાં બધા ઉદ્યોગધંધાઓ ચાલે, વિવાહ સંસ્થાનું સ્વરૂપ બદલી નાખીએ અને દરેકેદરેક જણની બાલ્ય સંસ્કૃતિ અને આચાર એક નમૂનાના અને સરખા દરજ્જાના બનાવી દઈએ તો કુટુંબ-સંસ્થાની જરૂર નહિ રહે અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી આ નવી રચના કુટુંબરચનાથી ઊતરતી થશે એમ માની લેવાને કશું જ કારણ નથી પરંતુ એને માટે સત્ત્વસંશુદ્ધિની માત્રા અથવા તેનું પ્રમાણ ખૂબ જ વધારવું જોઈશે.

સારસ વગેરે કેટલાંક પ્રાણીઓ એકલાં રહી જ શકતાં નથી. તેમની જોડીમાંથી એકને મારી નાખો અને બીજાને ગમે તેટલાં સુખમાં રાખો તો પણ તેનું જીવિત અશક્ય થઈ જાય છે. મધમાખીના પૂડામાંથી પાંચ છ માખીઓને જુદી પાડીને તેમને વધારવાનો પ્રયાસ કરીએ તો ગમે તે પ્રયત્ન છતાં તે જીવતી નથી. મધમાખીઓને સામાજિક જીવન વિના જીવવું જ અશક્ય બને છે. ઊધઈ, કીડી વગેરે બીજાં પ્રાણીઓનું પણ એવું જ દેખાય છે. મનુષ્ય પ્રાણી એકાકી રહી શકે કે કેમ એ પણ શંકાભરેલું છે. પણ સમાજમાં રહીને, સમાજજીવનનો બધો લાભ લેવા છતાં તે જ સમાજનો દ્રોહ કરવાનું તેને ઠીક આવડી ગયું છે. પરંતુ માનવી જીવનમાં પણ દરેકેદરેક જણ એવી નાગાઈ માંડી બેસે તો સામાજિક જીવન તો શું, વ્યક્તિનું જીવન પણ અશક્ય થઈ જાય. પરંતુ એટલું તો ખરું કે મનુષ્યજીવનનો સર્વોચ્ચ ઉત્કર્ષ સામાજિક જીવનમાં જ રહેલો છે. એકાંતવાસ, નિર્જન જીવન વગેરે સ્થિતિનું કોઈ કોઈ સાધકોએ ગમે તેટલું રોચક વર્ણન કર્યું હોય અને ગેંડાની માફક એકાકી રહેવું એવું બુદ્ધ ભગવાને કહ્યું છે તો પણ મનુષ્યને માટે વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ પૂરતી જ એ સાધના હોઈ શકે. એકાંતવાસનો સામાન્ય નિયમ કરવાથી જીવન જ સુકાઈ જાય. જીવનને જ ચીમળાવી નાખી અને તેને સૂકવી નાખી સદ્‌ગુણોની માવજત તે શી થવાની હતી અને દુર્ગુણોનું નિર્મૂલન તે શું થવાનું હતું? મનુષ્યનો બધો વિકાસ સામાજિક જીવનમાં જ રહેલો છે. એટલું સાચું છે કે એ સામાજિક જીવન માનવીને માટે સહજ-સિદ્ધ નથી. મોટે ભાગે તેને તે કેળવવું પડે છે. એ કેળવણીની સાધનાને અર્થે થોડા સમયને માટે એકાકી અલગ રહેવાનું કોઈ કોઈ વખત જરૂરી થઈ પડે છે. પરંતુ એ કાયમનો સર્વસામાન્ય નિયમ ન થઈ શકે.

(મનુષ્ય પ્રાણીનો આત્યંતિક વિકાસનો વિચાર કરનાર મહાત્માઓએ અને ધર્મકારોએ એમ અનુભવ્યું છે કે સામાજિક

જીવનની પરિસીમાએ પહોંચ્યા પછી, ભરપૂર લોકસેવા કરી લીધા પછી, તેમાંથી મુક્ત થવું એ માણસને માટે ઘણી વાર જરૂરનું હોય છે. આ જાતનો માણસ બીજાઓ સાથેનો સહવાસ છોડીને જાતે દેખીતી સેવા નહિ કરે; તે સમાજના સામાન્ય બંધનોથી તદ્દન મુક્ત થઈ જશે; તેમ છતાં તેની સમાજ વિષેની સૂક્ષ્મ જવાબદારી મટી જતી નથી. એ જવાબદારીનું તેને પોતાને જ ભાન હોય છે. બીજા કોઈએ તેની પાસે એ જવાબદારીનો અમલ કરાવવાનો હોતો નથી. તેને પોતાને જ એ જવાબદારીનું ઉત્તમ પ્રકારે ભાન હોવાથી તેનું પાલન તેને કષ્ટદાયક અથવા પ્રયત્નસાધ્ય નથી હોતું. આપમેળે જ તેને હાથે તે જવાબદારીનું પાલન થતું રહે છે. વળી એ જાતના માણસને વિષે સમાજની જવાબદારી પણ મટી જતી નથી. એવા લોકોનો યોગક્ષેમ ચલાવવાની અને તેમના અભિપ્રાયની કદર કરવાની સમાજની પ્રથમ ફરજ છે. આ દ્વિવિધ કર્તવ્યને જ આપણી ભાષામાં શુશ્રૂષા નામ આપેલું છે. આવા સમાજવૃદ્ધોનું કહેલું સાંભળવાની તત્પરતા એ જ આપણા ભાગ્યોદયનું પ્રથમ લક્ષણ છે.)

મનુષ્ય સામાજિક પ્રાણી હોવાથી તે પોતાની અસામાજિક વૃત્તિઓ ઉપર ઉપરથી છેદી નાખે એટલું જ બસ નથી. તેણે તેને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખવી જોઈએ. માત્ર દબાવી દઈને અથવા એ વૃત્તિઓને ઉપર ઉપરથી કાપી નાખીને કામ નહિ સરે. એથી ઊલટું, જે સામાજિક વૃત્તિઓ મનુષ્યની પ્રકૃતિમાં માત્ર બીજ રૂપે જ રહેલી છે તેમનો પૂરતો વિકાસ કરવા પણ તેણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ બેવડી સાધનાને જ ગીતામાં સત્ત્વ-સંશુદ્ધિ નામ આપેલું છે. સત્ત્વસંશુદ્ધિ થઈ કે માણસમાં પૂરેપૂરી સામાજિકતા આવેલી ગણાય.

સામાજિક જીવનને વિઘાતક થનારી વૃત્તિઓને મનુષ્ય-જાતિના શત્રુ કહેલા છે. એમની સંખ્યા એકંદરે છ હોવાથી

તેમને ષડ્‌રિપુ સંજ્ઞાથી ઓળખવામાં આવે છે. દંભ, દર્પ, અભિમાન, ક્રોધ, પારુષ્ય અને અજ્ઞાન, એ નામોથી ગીતાએ તેમની પરિગણના કરી છે. એ સર્વનો સમૂળો નાશ કરવો એટલે જ સત્ત્વસંશુદ્ધિનો વિકાસ કરવો. સમાજવિરોધી વૃત્તિ હૃદયમાં જાગે જ નહિ અથવા ઊગે જ નહિ એવી હૃદયની સ્થિતિ કરી દેવી, તેનું જ નામ સત્ત્વસંશુદ્ધિની સિદ્ધિ. વિકારોને દબાવી દેવા એ જુદું; વિકારો ઉત્પન્ન થયા પછી તેમનો ઇલાજ કરવો એ પણ જુદું; પરંતુ વિકારોને જન્મ્યા જ ન મળે એવી હૃદયની ભોંય કરી દેવી એ તેથીયે જુદું અને શ્રેષ્ઠ છે. આ આદર્શને પહોંચવું તે જ સત્ત્વસંશુદ્ધિ.

સાચું જોતાં સત્ત્વસંશુદ્ધિ અને મોક્ષ એ બે વચ્ચે કશો ફેર નથી. ષડ્‌રિપુના બંધનમાંથી કાયમનો છુટકારો મેળવવો એ જ મોક્ષનો અર્થ છે. <u>તદ્દન મટી જવું અને કોઈ રીતે શેષ ન રહેવું એવો મોક્ષનો અર્થ નથી.</u> મોક્ષ પણ એક સાધન જ છે. તેનું અંતિમ સાધ્ય છે વિશ્વાત્મૈક્ય. એ જ લોકજીવનનો પરમ અને ચરમ આદર્શ છે. પરંતુ એ આદર્શની મીમાંસા બીજા કોઈ પ્રકરણમાં કરવી ઇષ્ટ થશે.

ધૃતિ

દૈવી સંપત્તિનું એક મોટું લક્ષણ ધૃતિ છે. ધૃતિનો સામાન્ય અર્થ ધૈર્ય થાય છે. યુદ્ધ વિષેનો ઉત્સાહ, યુદ્ધમાં ટકવાની તૈયારી વગેરે ધૈર્યના અર્થો કરવામાં આવે છે. પરંતુ આ કેવળ લાક્ષણિક અર્થો છે. ધૃતિ એટલે ધૈર્ય અથવા ગભરાઈ ન જવું તે. આ અર્થમાંથી પડેલાં લક્ષણોથી ઉપરના અર્થો નીકળ્યા છે. ધૃતિ શબ્દ ધૃ ધાતુ ઉપરથી આવેલો છે. ધૃ એટલે એકત્ર ધારણ કરવું. યુદ્ધમાં લશ્કર જ્યારે હાર ખાય છે ત્યારે સિપાઈઓ પોતપોતાનું સ્થાન છોડી, વ્યૂહરચના જાળવી રાખવાનો વિચાર ન કરતાં, સૂઝે તે રસ્તે ફાવે તેમ નાસવા માંડે છે. આવે પ્રસંગે સેનાપતિમાં સાચી ધૃતિ હોય તો તે સિપાઈઓને પાછા ભેગા કરીને યોગ્ય સ્થળે ગોઠવી. તેમના સમૂહમાં એકતા અને યોજના પાછી બેઠી કરે છે.

શાસ્ત્રીય પરિભાષા વાપરીએ તો એમ કહેવાય કે સૂક્ષ્મ કણોને એકત્ર પકડી રાખીને તેમનો એક ગાંગડો બનાવનારી જે રાસાયણિક શક્તિ તે ધૃતિ છે. ફટકડી, સાકર, શુંદર અથવા મોરથૂથુને તપાવવાથી તેમના ગાંગડાઓમાંથી ધૃતિનું પાણી ઊડી જાય છે અને તેમની ભૂકી થઈ જાય છે. આપણે તે ભૂકીઓને લાહી કહીએ છીએ. જે પાણી આ સૂક્ષ્મ કણોને એકત્ર પકડી રાખે છે તેને અંગ્રેજીમાં વૉટર ઑફ ક્રિસ્ટલિઝેશન કહે છે. કાચમાં, ચકમકમાં અને હીરામાં પણ તે જ પાણી હોય છે. સમાજમાં જે ગુણ વડે આવી એકતા આવે છે અને ટકે છે તેને ધૃતિ કહે છે. ધરતીકંપ, મોટી રેલ, રોગચાળો, પરચક્ર

એટલે પરદેશીઓની ચઢાઈ વગેરે પ્રસંગોમાં લોકોમાં જે ધૃતિ ટકી રહે તો તે સમાજ મતિમાન, સમર્થ અને સુસંસ્કૃત છે એમ માનવાને હરકત નથી. શંકરાચાર્યે પણ ધૃતિનો આવો જ અર્થ કરેલો છે. તેમણે કહ્યું છે કે દેહ અને ઇંદ્રિયો તદ્દન ગળી જવાની અણી પર આવી જાય છે ત્યારે અંતઃકરણની જે વૃત્તિથી તે બધાં ગાત્રો ઉત્સાહિત રહે છે અને દેહ કાર્યક્ષમ બને છે તેને ધૃતિ નામે ઓળખવી.

બધી વ્યક્તિઓમાં આ ધૃતિનું પ્રમાણ એકસરખું નથી હોતું. કોઈ કોઈ તો પહેલી સલામી લેતાં જ ઢળી પડે છે. કોઈ વળી કમાલ કરે છે અને જૂના ગ્રંથોમાં વર્ણન આવે છે તે પ્રમાણે શિરકમળ ઊડી ગયા પછી પણ તેના ધડની ધૃતિ કાયમ રહે છે અને તે ઝૂઝતું રહે છે. સમાજમાં જેટલા પ્રમાણમાં ધૃતિની માત્રા વિશેષ તેટલા પ્રમાણમાં જ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાય એ સ્પષ્ટ છે.

આપણે હમેશ જોઈએ છીએ કે લાડુમાં જો ઘી પૂરતા પ્રમાણમાં હોય તો જ લાડુ બરાબર બંધાય છે અને એકાએક ભાંગી નથી જતો. ઘી જ્યારે નામનું જ હોય છે ત્યારે આંગળી લાગતાં જ તેનો ભૂકો થઈ જાય છે. જે સમાજમાં પરસ્પર સ્નેહ, વિશ્વાસ અને પ્રેમાદર દૃઢ હોય છે તે સમાજને કોઈ છિન્નભિન્ન કરી શકતું નથી, અને સ્નેહની ધૃતિ ન હોય ત્યારે તે સમાજની રેવડી વેરાઈ જવાને ગમે તે કારણ પૂરતું થાય છે.

સામાજિક જીવનમાં ભિન્ન ભિન્ન વર્ગો, જ્ઞાતિઓ, ધંધાઓ અને વર્ણોનો મેળ હોય તો જ તે સમાજ કાર્યક્ષમ બને છે. દરેક ધંધાના લોકોના જીવનનો આદર્શ નિશ્ચિત હોય અને દરેકના વિકાસને માટે પૂરતો અવકાશ હોય તો સમાજમાં શાંતિ જળવાય છે, અને દરેક વ્યક્તિ પોતપોતાની ઉમેદ પ્રમાણે અધિકાધિક પુરુષાર્થ કરી બતાવે છે. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને નામે યુરોપે સામાજિક અવ્યવસ્થા શરૂ કરી. દરેક વ્યક્તિએ પોતાનો

સ્વાર્થ સાધવો એટલે સર્વનો સ્વાર્થ આપમેળે જ સધાશે એવી ભ્રામક દલીલ કરીને તેણે સમાજદ્રોહી સ્પર્ધા–પ્રતિસ્પર્ધી સર્વ-માન્ય કરી અને બળિયાના બે ભાગવાળો ન્યાય શાંતિના કાળમાં પણ પ્રચલિત કર્યો. પૂર્વકાળની સંસ્કૃતિથી લોકોમાં જે ધૃતિ સિદ્ધ થઈ હતી તેના પુણ્ય પર આ સ્વાર્થી અંધેર સો બસો વર્ષ નભ્યું. પરંતુ ત્યાર પછી હવે જ્યારે યુરોપનો જ એ કિસ્સો દબાયેલા અસંતુષ્ટ લોકોએ કરવા માંડ્યો છે ત્યારે તેણે અબ્રહ્મણ્યમ્, અબ્રહ્મણ્યમનો એકસામટો હાહાકાર શરૂ કરી દીધો છે.

સામાજિક જીવનનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે સમાજ-હિતના એકાદ તત્ત્વને એકાદી પેઢી સમૂળગું છોડી દે તોપણ તે દ્રોહનું પરિણામ તુરતાતુરત પ્રત્યક્ષ થતું નથી. કેમકે જે જૂનું પુણ્ય સમાજને પચેલું હોય છે તેના જોર પર થોડો વખત કામ ચાલતું રહે છે. એક પેઢીનાં પાપો બીજી કે ત્રીજી પેઢી પછી જ લોકોને ભોગવવાં પડે છે. આજનો વિચાર આજે કરવો, કાલની સવાર કોણે દીઠી છે, એવી જાતની ટૂંકી દૃષ્ટિથી વિચાર કરનારા લોકો સમાજની બધી મૂડી વેડફી નાખે છે. ધૃતિ એ સમાજની સૌથી મોટી મૂડી છે. અંદરથી ઊપજેલા રોગથી અથવા પરસ્પરના કલહથી તે વેડફાઈ ન જાય તેની ખૂબ સંભાળ રાખવી જોઈએ.

મનુષ્યેતર સૃષ્ટિમાં એટલે કે જળચર, ખેચર વગેરે પ્રાણીઓમાં દૂરદૃષ્ટિ નથી હોતી એમ કહેવાય છે. પરંતુ આડા-અવળા પ્રયોગો કરવાની અવળચંડાઈ પણ તેમનામાં નથી હોતી વળી તેમને વિશિષ્ટ આદર્શ સુધી પહોંચવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા પણ નથી હોતી. મનુષ્યને જ એ સ્વતંત્રતા મળેલી છે. પોતાની પરિસ્થિતિ તેમજ પોતાના સ્વભાવમાં હમેશ નવા નવા ફેરફારો કરવા અને જેટલું ગળે ઊતરે તેટલું જ સંઘરીને બાકીની બાબતોમાં પ્રયોગ કરતા રહેવું એ માનવીનો સ્વભાવ છે. એટલે

મનુષ્યની પ્રગતિ કેવળ કુદરત પર આધાર નથી રાખતી પણ માનવી પ્રકૃતિ અથવા માનવી કુદરત પ્રમાણે તેને ચાલવું પડે છે. ઇતર પ્રાણીઓ પોતપોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર જ ચાલે છે. મનુષ્યને ભાગે એક કાયમી પ્રકૃતિ નથી આવી. તેની પ્રકૃતિ કેટલેક અંશે તેને પોતાને આધીન હોવાથી વિકૃતિ અને સંસ્કૃતિ બંનેનો તેને ફરી ફરીને અનુભવ કરવો પડે છે.

એટલે જ પોતાના સર્વ પ્રયોગોમાં માણુસે ધૃતિનું વ્યાકરણ જાણવું જોઈએ.

જેમ વ્યક્તિને તેમ સમાજને પણ કૌમાર, યૌવન અને જરા એવી ત્રણ અવસ્થાઓ હોય છે. એ ત્રણે પૈકી યૌવન કેટલી પેઢી ટકે એ તે તે સમાજની ધૃતિ ઉપર આધાર રાખે છે. યહૂદી, હિંદી વગેરે કેટલાક સમાજોમા વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓનું તેજ અસાધારણ જોવામાં આવે છે. તેમ છતાં જોમદાર ધૃતિના અભાવને કારણે એવી વ્યક્તિઓનો અભિમાન સાથે જયજયકાર પોકારવા ઉપરાંત સમાજથી તેમના તેજનો જોઈએ તેવો લાભ ઉઠાવી શકાતો નથી. મધ્યયુગમાં મત્સરી મહત્ત્વાકાંક્ષાએ ઠરાવ્યું કે एकाकी पौरुषं कुर्यात् । એ જ કાળની નીતિએ પોકારીને કહ્યું છે કે 'હે ભાઈઓ, સમાજની આગેવાની કરશો નહિ. તમે ગમે તેટલી તન તોડીને મહેનત કરશો તોપણ ફળની વહેંચણી વખતે બધાની સાથે સરખે ભાગે તમને જે મળશે તેનાથી જ તમારે સંતોષ માનવાનો રહેશે. અને બાજી જો અવળી પડી તો જે આગેવાની કરવા ગયા હશે તેટલાને જ ઝાળ લાગી જશે. મુરરસ્તત્ર हन्यते । માટે હે ભાઈઓ न गणस्याग्रतो गच्छेत् ।' આજે આપણી સામાજિક સ્થિતિ નરક જેવી બની ગઈ છે તેનું મૂળ આ પ્રકારના ઉપદેશમાં જ રહેલું છે. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે પોતાને ત્યાંનો એક દાખલો આપ્યો છે. એક જણે ગામના હિતાર્થે કૂવો ખોદાવવાની શરૂઆત કરી. કામ વધ્યું અને તેના પોતાના પૈસા

પહોંચ્યા નહિ એટલે તેણે બીજા લોકો પાસે કામ આગળ ચલાવવાને માટે ફાળો માગ્યો પણ કોઈએ તેને મદદ ન કરી. 'કૂવો બાંધવાનું પુણ્ય તો તને મળવાનું, મદદ કરવાથી અમને શો લાભ થવાનો હતો ભાઈ?' આમ લોકો તેને પૂછવા લાગ્યા '

આજકાલ ધર્મનો વિરોધ કરનારા લોકોમાં જે અધાર્મિકતા દેખાય છે તેના કરતાં જે લોકો ધર્મનું અભિમાન રાખે છે અને ધર્મને નામે પ્રવૃત્તિ કરે છે તે લોકોમાં કદાચ સાચી અધાર્મિક વૃત્તિ વધારે હશે પોતાની સલામતીને ખાતર કેટલીક વાર ધર્મના જ ઘરમાં, અરે તેના પેટમાં જ અધર્મ અડ્ડો જમાવીને લપાઈ જાય છે.

ધૃતિ એ જ સમાજધર્મનો પાયો છે

૫

શમ–દમ

વ્યક્તિમાં સામાજિક વૃત્તિનો ઉદય થાય તે માટે પ્રથમ શમ–દમની ભૂમિકા તૈયાર કરવી પડે છે. સર્વના હિતનું જે વિરોધી છે તે પોતે ન કરવું જોઈએ એ સમજવાને માટે, સમાજ સાથે પોતાનો સંબંધ શો છે, સમાજના હિતમાં જ પોતાનું હિત કેવી રીતે સમાયેલું છે એ બધું માણસોને સમજાવું જોઈએ. પોતાનું જીવન પોતાના દેહ કરતાં, પોતાની મનોવૃત્તિઓ કરતાં અને પોતાના આયુષ્યથીયે વિશેષ વ્યાપક છે એ વાત જ્યારે માણસને સમજાય છે ત્યારે જ તેનામાં જેને વ્યાપક સ્વાર્થ કહી શકાય તે દીર્ઘદૃષ્ટિ ખૂલે છે. મનુષ્યના મરણ પછી તેના જીવાત્માનું શું થાય છે, તેને કયો નવો જન્મ મળે છે, વગેરે સવાલો સાથે આપણને અહીં કશો સંબંધ નથી. માણસનું શરીર નાશ પામે તોપણ સમાજમાં રહીને જીવતાં જીવતાં તેણે જે સેવા અથવા કુસેવા કરી હશે, જે કંઈ પુરુષાર્થની પ્રેરણા શરૂ કરી હશે તે બધું મળીને તે માણસનું મરણોત્તર જીવન બને છે. આયુષ્યના સો સવાસો વર્ષના ગાળા કરતાં માણસનું આ મરણોત્તર જીવન વધારે મોટું, વધારે પરિણામકારક અને તેથી જ વધારે મહત્ત્વનું હોય છે. સમાજ પર આ મરણોત્તર જીવનની જે છાયા પડે છે તેને જ કવિઓએ યશઃકાય કહેલી છે. સામાન્ય લોકોને આ મરણોત્તર સામાજિક જીવનનો યથાર્થ ખ્યાલ આવતો નથી એટલે જ તેમને સ્વર્ગ-નરક, ચંદ્રલોક, ઇંદ્રલોક વગેરે સ્થળોનાં ઇતિહાસ અને ભૂગોળ બનાવી આપવામાં આવ્યાં હશે. મનુષ્યનું મરણ થયા પછી

પણ તેને સમાજ તરફથી આહાર તો મળવો જ જોઈએ. તે ન મળે તો તેનું મરણોત્તર જીવન ક્ષીણ થવાથી તે કાયમનો મટી જાય. તેણે બજાવેલી સેવાની અને પુરુષાર્થની પરંપરા ચાલુ રાખવી એ જ તે આહાર છે. તેણે જે પ્રેરણા ચાલુ કરેલી હોય તેનું સીંચન કરવું, સંસ્કરણ કરવું, તેમાં પરિવર્તન કરવું અને તેની પરિવૃદ્ધિ કરવી અને એ રીતે તેનું સામાજિક જીવન વધારતા રહેવું એ જ તેને માટેનો આહાર છે, અને એ જ તેનું સાચું શ્રાદ્ધ છે. કોઈ શૂર પુરુષના મરણ પછી તેને વાઘનો જન્મ મળે તો તે વાઘને વિશે આપણી કશી ફરજ ઊભી થતી નથી. તે શૂર પુરુષનુ શ્રાદ્ધ કરવાના હેતુથી પેલા વાઘને માંસ ધરવું એ કંઈ તેનું શ્રાદ્ધ નથી. જે શૂર લડતાં લડતાં મરણને પામ્યો તેણે પોતાનું શૌર્ય અને પોતાની સેવાવૃત્તિ આપણા સમાજમાં વાવી. એ શૌર્યના અને સેવાવૃત્તિના તેના વ્યક્તિત્વને માવજત કરીને વધારવું એ જ આપણુ સામાજિક કર્તવ્ય છે અને એ જ તેનુ સાચું શ્રાદ્ધ છે.

મરણોત્તર જીવનનો યથાર્થ ખ્યાલ આપવાને ખાતર અહીં સુધી વિષયાંતર કરીને પણ થોડાક વિસ્તાર કર્યો છે આપણા દેહગત જીવનના કરતાં આપણુ સમાજગત જીવન જ વ્યાપક, દીર્ઘકાલીન તેમજ અર્થપૂર્ણ હોય છે. અને તેથી આપણી દેહગત વાસનાઓને રોકીને આપણું સામાજિક જીવન શુદ્ધ તેમજ નિષ્પાપ કરવું એ આવશ્યક હોય છે. દેહગત વાસનાઓને કાબૂમાં લઈ રોકવાને માટે જે આત્મિક શક્તિનો આપણે ઉપયોગ કરીએ છીએ તેને જ શમદમ નામ આપેલું છે. આ બે પૈકી શમનું કાર્ય અંતઃસ્થ વૃત્તિઓને કેળવીને તેમને સામાજિક જીવનને પૂર્ણપણે અનુકૂળ કરવાનુ છે. તે પહેલાં બાહ્ય ઇંદ્રિયોને નાથ ઘાલીને તેમને સુવિનીત કરવાનુ કાર્ય દમનુ છે. દમથી સામાજિક જીવન કંઈ નહિ તો બહારથી સરળ બને છે. તેથી શરૂઆત દમથી કરવાની રહે છે.

શમ, ઉપશમ અથવા શાંતિ એટલે અંતઃસ્થ વૃત્તિઓનું બંડખોરપણું કાઢી નાખી તેમને સર્વ રીતે આદર્શ જીવનને અનુકૂળ કરી લેવી તે, અને દમ એટલે ફક્ત બાહ્ય આચરણને કાબૂમાં લઈ યોગ્ય ટેવો પાડી સામાજિક જીવનને હાડમાં ઉતારવું તે

આ બે પૈકી પહેલું કયું સાધવું એ વિષેની તાત્ત્વિક ચર્ચા કરવી નકામી છે. બાહ્ય ટેવો બદલવાથી સ્વભાવ આપોઆપ બદલાય છે એ સાચું. અને એ વાત પણ ખરી છે કે સ્વભાવમાં ફેરફાર થવાથી ટેવોને નવું વલણ મળ્યા વિના રહેતું નથી. એટલે સાધકોએ અને સમાજના આગેવાનોએ બંને બાજુથી શરૂઆત કરવી જોઈએ. જે લોકોની બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ છે એટલું જ નહિ પણ જોમદાર છે, તેમજ જેમનું સંકલ્પ, સામર્થ્ય કસાયેલું છે તેમને એક વાત ગળે ઊતરી એટલે કામ પત્યું જાણવું. જે જાણ્યું તેના અમલને રસ્તે વળવું એ તેમનો સ્વભાવ છે. પણ સામાન્ય જનસમુદાય હજી પોતાની જડતા છોડી શક્યો નથી. તેની બુદ્ધિને એકાદ વાતની પ્રતીતિ થઈ કે ન થઈ એ ઘણુંખરું સરખું જ હોય છે. માણસ પોતાની ટેવોનો દાસ હોય છે. આગ્રહથી અને બાહ્ય નિયમનથી વારંવાર રોકતા રહેવાથી અને કેટલીક વાર જબરજસ્તીથી ટેવો બદલી નાખવાથી આગળ ઉપર માણસને તે જ ટેવો ગમતી થાય છે, અને વાસ્તવિક પણ લાગવા માંડે છે. માણસને જે ખરેખર સહેલું હોય છે, સારું હોય છે કે પાસેનું હોય છે તે જ ગમે છે એમ ન કહી શકાય. પોતાની સ્થિતિ ગમે તેવી ગુસ્કેલીભરેલી અથવા ગૂંચવણભરેલી હોવા છતાં સાધારણપણે માણસ સ્વભાવથી યથાસ્થિતિકર (કન્ઝર્વેટીવ) હોય છે. એટલે સમાજના નેતાઓએ હમેશાં જ ચર્ચાનો માર્ગ ન લેતાં ગમે તે રસ્તે લોકોની ટેવો બદલવી અને તે જેમ જેમ બદલાતી જાય તેમ તેમ ક્રમશઃ કારણોની કેડ પાડતા જવું. આ રીતે નાહકની ફોકટ ચર્ચાએ

વધતી નથી. જૂની કહેવત છે કે ન કરવું તેને બુદ્ધિ ઘણી. કોઈ એક નવી વાત સ્વીકારવાની તસ્દી લેવા કરતા તેની વિરુદ્ધ જે કોઈ મુદ્દા ઉઠાવી શકાય તે ઉઠાવવાની તેની પ્રવૃત્તિ હોય છે, આવી જાતનો કૃત્રિમ વિરોધ આગળથી જ ટાળેલો સારો. પરન્તુ જાય તેમ તેમ આપતા જવું એ જ સામાજિક પ્રગતિનો ધોરી રસ્તો છે.

આ તત્ત્વ પ્રમાણે પહેલાં દમ અને પછી શમ એવો કાર્યક્રમ નક્કી થાય છે. પણ એ જ ક્રમનો આગ્રહ હમેશ રાખ્યે નહિ ચાલે. આપણે ફોકટ શંકા ન ઉઠાવીએ તે સારું. પરન્તુ ગમે તે કારણે એક વાર શંકાઓ ઊઠીને સામે આવીને ઊભી જ તો તો તેમનો આમૂલાગ્ર નિકાલ કરીને જ આગળ વધવુ જરૂરી છે. કોઈકે કહ્યું છે કે મારા હૃદયમાં બન્દૂકની ગોળી પેસીને રહે તો ભલે, તે હું સહી શકીશ. પણ હૃદયમાં શંકા ઘર કરે તે ન સહેવાય. દમનો કાર્યક્રમ ગળે ઊતર્યા પછી પણ તેનો અમલ કરાવવાનુ કઠણ હોય છે, તો પછી તે ગળે જ ન ઊતર્યો હોય ત્યારે તેનો અમલ કરાવવાની કેટલી આશા રાખવી?

એટલા ખાતર શમ અને દમ બનેનું પહેલેથી યથા-પ્રમાણ અનુશીલન કરવુ જોઈએ.

મનુષ્યનો સ્વભાવ અને તેનુ આજનુ સામાજિક જીવન ઘણે અંશે કાચું હોવાથી અને કેટલેક અંશે જીવનમાં અને જીવનની દૃષ્ટિમાં વિકૃતિ પેસી ગયેલી હોવાથી સામાજિક જીવનની સાધના કષ્ટસાધ્ય બની ગઈ છે. એટલે સમાજને ઘડવાનુ કામ ધીરજથી નિરલસપણે અને કુશળતાથી કરવુ જોઈએ. એક રીત નકામી પડે અથવા લોકોને વાસી લાગવા માડે તો બીજી રીત આગળ કરીને ઘડતર આગળ ચલાવવુ જોઈએ. 'છોકરાંઓને એકની એક વાત વીસ વીસ વખત કહેતાં તમને કંટાળો નથી આવતો?' એવો સવાલ એક શિક્ષકને કોઈએ કર્યો. તેણે જવાબ આપ્યો કે, 'ઓગણીસ વખતનું કહેલું નકામુ

ન જાય માટે વીસમી વખત કહું છું.' કેળવણી એ એક લડત છે. અમારો શિક્ષકોનો પક્ષ હારી બેસશે તો જગતની સંસ્કૃતિ નામશેષ થઈ જશે. અમારી પાસે એક જ રસ્તો છે અને એક જ શાસ્ત્ર છે 'ફરીફરી સમજાવો, ફરી ફરી જાગ્રત કરો અને અક્ષમ્ય ધીરજ ધરો.'

કાચા મનુષ્યસ્વભાવને કેળવવામા અનેક શિરજોર વૃત્તિઓને કાબૂમા લેવાની હોય છે અને બીજી ઘણી નિર્બળ વૃત્તિઓને ઉત્તેજન આપીને ઉછેરવી પડે છે એટલા માટે એક બાજુથી શમ વધારવો જોઈએ અને બીજી બાજુથી તેજ વધારવુ જોઈએ કેવળ શમથી તો જીવન બધું જ શાંત પડી જાય આ તેજનુ વિવરણ આગળ કરીશુ

લોકોમા શમનો પ્રસાર વધારવાને આજે જે કંઈ વિશેષ પ્રયત્ન થતો હશે તે કદાચ કેળવણીની સંસ્થાઓમાં થતો હશે સામાજિક ચર્ચા અને લોકમતનુ ઘડતર વગેરે બાબતો પણ કેળવણીમા જ આવી જાય છે પૂર્વે જ્યારે સંકુચિત છતાં પણ સામાજિક આદર્શ નિશ્ચિત હતો અને સમાજ ઘણે અંશે એકરૂપ હતો તે વખતે શમનો પ્રસાર કરવાનુ કાર્ય જુદા જુદા ધર્મોએ સંભાળેલુ આ ધર્મોમા કુલધર્મ, જાતિધર્મ, દેશધર્મ અને વર્ણધર્મ વગેરે આચરણ-પ્રધાન ધર્મો મુખ્ય હતા સિદ્ધાંત-પ્રધાન ધર્મોએ પણ પોતપોતાની સાધના વિસ્તૃત કરીને તેનો અમલ કરાવવાને ભારે પ્રયત્ન કર્યો હતો આજે માણસજાતની પાસે જે કંઈ નૈતિક મૂડી દેખાય છે તે બધી આ જૂના પ્રયત્નોના ફળનો અવશેષ જ છે

(આપણે સૌ લોકો કાયદાથી બીને વર્તે છે ખરા, પણ કાયદાને વિષે હાર્દિક ઉત્સાહ અથવા આદર પહેલાના વખતમાં બહુ દેખાતો નથી એ બધી નિષ્ઠા ધર્મને અર્પણ થઈ હતી ધર્મનુ નામ લેતા જ આપણે સાદો માણસ જેટલો ભક્તિનમ્ર બને છે તેટલો કાયદાના નામથી નથી બનતો

મહાન આત્મવીર સુક્રતુએ (સોક્રેટીસે) કારાવાસમા પોતાનું છેવટનુ પ્રવચન જ્યારે આપવા માડયું ત્યારે તેના શિષ્યોએ તેમજ મિત્રોએ તેને નાસી જવાની સલાહ આપેલી અને તે માટે તેમણે કરેલી વ્યવસ્થા તેને જણાવેલી. તેના જવાબમા તેણે તેમના મન પર આત્માનુ અમરત્વ ફરી એક વાર ઠસાવ્યુ. તે જ પ્રસંગે સ્વદેશના કાયદાનુ સ્વરૂપ તેણે લોકો આગળ રજૂ કર્યું. સમાજના કાયદા એ જ સમાજનો એક સનાતન વડો પુરુષ છે, અને તેની સમક્ષ સર્વેને પોતપોતાનો જવાબ આપવાનો છે એમ તેણે સ્પષ્ટ કરીને સમજાવ્યુ છે.)

એટલે ધર્મ કહો, કાયદો કહો કે કેળવણી કહો -- તે સર્વેએ સામાજિક શમ પ્રસ્થાપિત કરવાની એક મોટી સાધના કરવાની છે.

જે માણસ શમદમાન્વિત થયો છે તે જ સામાજિક મનુષ્ય છે.

૬

તેજ

બીજાના પ્રભાવ તળે દબાઈ ન જવું અને પોતાનો પ્રભાવ બીજા પર પાડવો એનું નામ તેજ. આ ગુણની પાછળ મત્સર, અસૂયા વગેરે અસામાજિક વૃત્તિઓ લપાઈ રહે એવો સંભવ ઘણો છે. બે તેજસ્વી પુરુષો ભેગા થાય અને બંનેનું કાર્યક્ષેત્ર પણ એક જ હોય તો તણખા ઝરવાના જ. આપણાં જૂનાં સુભાષિતોમાં વર્ણવેલી તેજસ્વિતાની કલ્પના આવી જ છે. તેજસ્વિતાનું સામાજિક સ્વરૂપ જો ન સમજાય તો માણસમાં રહેલા ઉત્કૃષ્ટ સદ્ગુણો અને અલૌકિક શક્તિઓનો દુરુપયોગ થાય અને પરિણામે સમાજનો નાશ જ થઈ જાય.

જૂની અપેક્ષા એવી હતી કે તેજ એ ગુણ મુખ્યત્વે ક્ષત્રિયોમાં જ હોય. ક્ષત્રિયનો આદર્શ પણ આખરે સમાજના હિતને માટે છે એ વાત વિસારે પડવાથી ભારતીય ક્ષત્રિયોએ આર્યસંસ્કૃતિનો લગભગ ઉચ્છેદ જ કરી નાંખ્યો. મહાભારતમાં ક્ષાત્રધર્મનું વિવરણ કર્યા પછી કૃષ્ણ, ભીષ્મ, વિદુર, સંજય વગેરે શાણા લોકો કહે છે કે, 'ધિક્કાર હજો આ ક્ષત્રિયધર્મને. ક્ષાત્રધર્મ પાપમૂલક જ છે.' એમાંની દરેક વ્યક્તિના મોંમાં આવાં વચનો નથી. કોઈ કોઈએ એવું સ્પષ્ટ કહ્યું છે પણ અભિપ્રાય દરેકનો જ એવો છે.

ભારતીય યુદ્ધ પૂરું થયા પછી, આવડો મોટો અભૂતપૂર્વ માનવસંહાર પોતાને હાથે થયો તેનો ધર્મરાજાને પશ્ચાત્તાપ થાય છે. અને એ પાપના પ્રક્ષાલનના ઉપાય માટે તેનું હૃદય તલસે છે. તેને સૂચવવામાં આવ્યો તે ઉપાય કાદવથી કાદવને

સમાજમાં અને વ્યક્તિઓમાં હમેશ એક જ ધંધો ચાલે છે—પ્રતિસ્પર્ધીનો તેજોવધ કરવાનો. ધીમે ધીમે વધીને પછી તો એનો રોગચાળા જેવો ચાળો જ ફેલાઈ જાય છે. ડાહ્યા લોકોએ એવે કાળે બીજાનો તેજોવધ કરવાનો મોહ દબાવીને પોતાનુ તેજ જ સંભાળવું, અને બીજાઓની સાથે આદરભાવ રાખી તેમને અભયદાન આપવું જોઈએ.

૭

યજ્ઞ, દાન અને તપ

ગીતામા યજ્ઞ, દાન અને તપ એ ત્રણ વસ્તુઓને બહુ મહત્ત્વ આપેલુ છે. સામાજિક જીવનનો પાયો એ ત્રણ પર જ મડાયેલો છે. એ ત્રણ કર્તવ્યો ઉત્તમ રીતે પાર પાડતા આવડયા એટલે યોગ અથવા જીવનકળા સાધ્ય થઈ કહેવાય. યજ્ઞ, દાન અને તપ એ ત્રણે તત્ત્વોના વ્યાપક અર્થ કરવા જોઈએ આ ત્રણ પૈકી યજ્ઞને તો પ્રથમથી જ એક સામાજિક વિધિ ગણેલો છે. તેનુ વિવરણ યથાસ્થાને થશે.

દાન તો ગમે તે સંજોગોમા સામાજિક જ હોઈ શકે તેનો વહેવાર સ્વભાવે જ બે પક્ષો પર આધાર રાખે છે. દાન વડે સમાજમાંની ઘણી વિષમતા તુરતાતુરત ટાળી શકાય છે.

તપ પણ ઉપરના બેના જેટલું જ સામાજિક તત્ત્વ છે. તપનો લોકોમા રૂઢ થયેલો ખ્યાલ ઘણે અંશે ફેકી દેવા જેવો છે ગમે તેમ કરીને શરીરની દુર્દશા કરવી અને શરીરની ઇંદ્રિયો પર વેર લેવુ, તે વડે કર્માધ્યક્ષને ચકિત કરી નાખવા મથવુ અથવા તેને ખરેખર ચકિત કરી નાખવો, એવો તપનો લૌકિક અર્થ થઈ ગયો છે. સાચુ જોતાં એકાદ મહાન કાર્ય હાથમા લઈ તે પાર પાડવાને માટે પ્રથમ વિચારણા કરવી, સાધન અને સહાય ભેગાં કરવા, કામની યોજના ગોઠવીને તેનો અમલ કરવો અને એ બધું કરતા કરતાં ભૂખ, તરસ, થાક, મહેનત, કષ્ટ બધું વીસરી જઈને એકાગ્રતાથી કામની પાછળ મંડવુ એ સમગ્ર વહેવાર તપ નામથી ઓળખાય છે. બંગાળના નિર્જળ પ્રદેશમા પાણી જ પાણી કરી દઈને કરોડો લોકોને માટે

અનંત કાળ સુધી આકાવિકાની વ્યવસ્થા કરી આપવાની વિચાર એક ભારતીય રાજાએ કર્યો. હિમાલય પરના બરફના પ્રચંડ સંચલનને જોઈને એ સર્વ વારિરાશિનો ઓઘ મધ્ય દેશમાંથી અંગળંગ તરફ કઈ રીતે લઈ જઈ શકાય તેની એક એંજિનિયરિંગ સ્કીમ તેણે ઘડી કાઢી. આ રાજવંશની ત્રણ પેઢીઓએ આ પ્રકારનું તપ હિમાલયમાં રહીને આદર્યું અને આગળથી આંકી રાખેલે રસ્તે ગંગાને લઈ જઈ સુંદરવન સુધીનો મુલક આર્યવંશને માટે તેમણે કળદ્રુપ બનાવ્યો. ગંગા આપમેળે પર્વત પરથી વહી આવેલી નદી નથી, પણ આર્યોએ તપથી આણેલી છે. તપશ્ચર્યાનું આ એક ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે. પાણિનિ વગેરે ઋષિઓએ ભાષા, તેના શબ્દો અને તેમની વ્યુત્પત્તિ એ બધાંનો બરાબર અભ્યાસ કરી શબ્દશાસ્ત્રાત્મક વ્યાકરણ રચ્યું એ તપશ્ચર્યાનો બીજો ઉત્તમ દાખલો છે.

ભારતવર્ષનાં ધર્મવિચાર અને ધાર્મિક જીવનની વિચારણા કરી સમસ્ત આર્યજીવનની રહેણી, કરણી અને વિચારસરણીને નવું વલણ આપવાનું કાર્ય જનક, શ્રીકૃષ્ણ, બુદ્ધ, શંકરાચાર્ય વગેરે વિભૂતિઓએ કર્યું છે. એ ચારે જેટલા પ્રમાણમાં વિચારવીર હતા તેથીયે વિશેષ પ્રમાણમાં કર્મવીર હતા. તેમનાં જીવન પણ વિરાટ તપશ્ચર્યાના ઉત્તમ નમૂના છે.

> यद् दुस्तरं यद् दुरापं यद् दुर्गं यच्च दुष्करम् ।
> तत् सर्वं तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥
>
> (મનુ૦ અ૦ ૧૧ શ્લોક ૨૩૮)

તપશ્ચર્યાને અસાધ્ય એવું કશું જ નથી, એવો પૌરુષયુક્ત તેમજ ઉત્સાહી ઉપદેશ આપણા ધર્મકારોએ કરેલો છે. રાજ્ય જતું રહ્યું હોય, તેજ નાશ પામ્યું હોય, બુદ્ધિ ક્ષીણ થઈ ગઈ હોય, અલૌકિક પુરુષાર્થ આદરવો હોય તો આપણે તપ કરવું જોઈએ, મનુષ્યસમાજે તપસ્વી થવું જોઈએ, એવાં

એવાં વચનો આપણા ધાર્મિક અને ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં ડગલે ને પગલે મળી આવે છે.

આપણે હમેશ જોઈએ છીએ કે ઉપભોગથી પ્રાકૃતિક શક્તિઓનો અને સાધનોનો ક્ષય થાય છે. આ ક્ષયને કારણે જ સમાજ નિરુત્સાહી, બુદ્ધિમંદ, નિર્વીર્ય અને શત્રુઓને આનંદ ઉપજાવનારો થાય છે. સમાજે આનંદ કરવાનું અને ભોગ ભોગવવાનું તદ્દન છોડી દેવું ઇષ્ટ છે એમ ન કહી શકાય. જીવનનો અનુભવ લેવાને માટે, વૃત્તિઓને તૃપ્ત કરવાને માટે અને પુરુષાર્થનાં નવાં નવાં ક્ષેત્રો ખોલવાને માટે સામાજિક જીવનમાં ઉપભોગને સ્થાન છે અને રહેવાનું જ. પરંતુ એ ઉપભોગને કારણે સમાજ ક્ષીણ ન થાય, તેટલા સારુ દરેક સમાજે ઉપભોગની માત્રા અથવા તેનું પ્રમાણ ગમે તે રીતે તપશ્ચર્યાના પ્રમાણથી ઓછું જ રહે એવી વ્યવસ્થા ગોઠવવી જોઈએ.

ઉપભોગોમાં પણ શુભ ફળ આપનારા સંસ્કારી ઉપભોગો અને ક્ષયકારી અનિષ્ટ ફળ આપનારા ઉપભોગો જુદા હોય છે. એમાંના જે ઉપભોગો સામાજિક સામર્થ્યને હણે છે તેમનો પહેલાંથી ત્યાગ કરવો જોઈએ. એમાંથી જ તપનો આરંભ થાય છે.

આ પછી શુભ ફળ આપનારા અને વિહિત ઉપભોગોનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. તેમને લીધે થનારો શક્તિક્ષય ટાળવાને સર્વ સમાજે અને વિશેષે કરીને તેના આગેવાનોએ અખંડ તપ કરતા રહેવું જોઈએ. સર્વ સુખો તપ ઉપર અવલંબે છે. તપથી સામર્થ્ય અને તેજ વધે છે. સામર્થ્ય અને તેજ હોય તો જ ઉપભોગો સદે છે. પછી પોતાનો સ્વાર્થ સધો હોય કે ન હોય, પોતે કરેલો બગાડ દૂર કરવાને માટે, નીપજેલી ખોટ ભરી કાઢવાને માટે કેવળ સામાજિક કલ્યાણની દૃષ્ટિથી જે કર્મ કરવાનું હોય છે તે યજ્ઞ કહેવાય છે. આપણે એક બે સામાન્ય દાખલાઓ લઈએ. કૂવામાંનું પાણી હાથથી પંપ ચલાવીને ઉપલા માળ ઉપરની ટાંકીમાં લઈ જવું એ

થયું તપ. ઉપર આવેલી ટાંકીની સગવડને લીધે ઘરમાં જ્યાં જોઈએ ત્યાં જોઈએ તેટલું પાણી વાપરવું અને ફુવારાઓ ઉડાડવા એ ભોગ થયો. આમ ઉપરથી નીચે આવેલા પાણીને ફરીથી શુદ્ધ કરી તેને પાછું પંપ વડે ટાંકી સુધી ચઢાવવું અથવા પહોંચાડવું એ થયો યજ્ઞ.

પોતાનો યજ્ઞ પોતે જ કરવો જોઈએ. જાતે યજ્ઞ ન કરીએ અને બીજો તે કરી લે તો તે બીજાનું તપ થાય છે, યજ્ઞ નહિ થાય. હિમાલયના અમારા પ્રવાસ દરમિયાન અમે જે દુકાનદાર પાસેથી ખાણું ખરીદતા તે જ અમને રસોઈને માટે વાસણ પણ પૂરાં પાડતો. એ ત્યાંનો રિવાજ છે. તે વાસણો ઘણું ખરું અમારી આગળ ગયેલા યાત્રાળુઓએ અજવાળીને પાછાં આપેલાં ન હોવાથી અમને એઠાં જ મળતાં. મારું કામ એ એઠાં વાસણોને અજવાળવાનું રહેતું. બીજાને માટે રસોઈ કરવાના હેતુથી એ મહેનત હું કરતો એટલે એ મારું તપ થતું. પછી રસોઈ થઈ જાય તે જમીને જે વાસણો જેવાં તેવાં પીછીને દુકાનદારને અમે પાછાં આપતા હોત તો ચાલત. પણ તેમ કરવાથી હું અયજ્ઞ કરત. એટલે તે વાસણો હું કાળજીથી અજવાળીને બરાબર ચકચકતાં કરીને જ પાછાં આપતો. આથી દુકાનદારો બહુ આનંદ પામતા.

કોઈ કહેશે કે 'બીજાનો ભાર પોતાને માથે ખેંચી લેવાથી સમાજને શો ફાયદો થતો હતો ?' મેં ત્યાં જોયું કે યાત્રાળુઓ વાસણ અજવાળીને દુકાનદારને પાછાં નહોતા આપતા એટલે પોતાને થતા કડવા અનુભવને લીધે દુકાનદારો યાત્રાળુઓને વાસણ આપવાને રાજી રહેતા નહોતા. તેથી સહેજે જ્યાં ત્યાં વાસણો મળી રહે એ રિવાજ એટલે કે એક ઉપયોગી સામાજિક સંસ્થા પડી ભાંગવાની અણી પર આવી ગઈ હતી.

આથી પણ વધારે બંધબેસતું ઉદાહરણ આપી શકાય એમ છે. શૌચક્રિયા પૂરી કર્યા પછી તરત જ પૂરતી કોરી માટી

મળ ઉપર નાખી તેને ઢાંકી દેવાની જરૂરિયાત લોકોને હમણા હમણા વસવા માંડી છે. આ બાબતમાં બે જાતની વ્યવસ્થા કરી શકાય. એક તો દરેક જણે જાજરૂમાં જતાની સાથે આગળ બેસીને ગયેલા માણસે કરેલી ગંદકી પર પોતાની ગરજે માટી નાખીને પોતાનું કામ થઈ જાય એટલે મળ જેમનો તેમ ખુલ્લો પડી રહેવા દઈ ચાલતા થવું. આપણી પાછળ જે કોઈ આવે તેને ચોખ્ખાઈની ચૂંધી હશે તો તે માટી નાખી લેશે. એથી ઊલટું બીજી વ્યવસ્થા એ છે કે જાજરે જનારો દરેક જણ જો યજ્ઞરહસ્યને ઓળખતો હશે તો પોતે કરેલી ગંદકી ગાડીથી પોતે જ ઢાંકી દીધા પછી જાજરૂ છોડશે. બંને વ્યવસ્થામા જાજરૂ વાપરનાર દરેક જણને મહેનત સરખી જ પડે છે. માટી આગળથી નાખવી કે પાછળથી એટલો જ ફરક પડે છે. પરંતુ બીજી યજ્ઞીય પદ્ધતિમા કેટલું બધુ સામાજિક કલ્યાણ રહેલુ છે! પહેલી અયજ્ઞ પદ્ધતિમા એક માણસ ગંદકી મૂકી જાય પછી બીજો આવે ત્યા સુધી વચગાળામા આખો વખત મળ ખુલ્લો પડી રહે છે અને હવાને બગાડે છે. એ ગંદકી પર બેસી આવીને તે જ પગ લઈને માખીઓ ખાવાના પદાર્થો ઉપર પણ બેસે છે. આ બધી આફત ટાળવાને પોતાનો વ્યક્તિ પૂરતો તાત્કાલિક સ્વાર્થ ન હોવા છતા ઊઠી જતી વખતે જ માટી નાખવાનું યજ્ઞકર્મ દરેક જણે કરવુ જોઈએ. એક જણ યજ્ઞ નથી કરતો તો બીજાને વધારે તપ કરવુ પડે છે અને એમ તપ કરવા છતાં સમાજનું અકલ્યાણ જે થાય છે તે તો થાય છે જ.

આસુરી વૃત્તિના લોકો તપ કરે છે, પ્રસંગ પડ્યે ભરપૂર તપ કરે છે પણ તે યજ્ઞ નથી કરતા. તે લોકો અદૂરદર્શી હોય છે. દેવ અથવા સુધરેલા લોકો યજ્ઞ કરવાનુ ચૂકતા નથી.

જે સમાજ યજ્ઞ કરવામાં દક્ષ હોય છે તેને ક્ષીણ થવાનો ભય નથી, તેની સંસ્કૃતિ ઢીલી પડવાને કશું કારણ

નથી. વપરાયેલી શક્તિની ખોટ જાૂજ મહેનતથી વખતસર ભરી લઈને તે સમાજ દિવસાનુદિવસ વધારે ને વધારે તપ કરવાને સમર્થ બને છે, સામર્થ્યપૂર્વક સુખ ભોગવે છે અને સુખનો ઉપભોગ કરવા છતાં પડતો નથી. યજ્ઞવૃત્તિ સામાજિક જવાબદારીની દ્યોતક છે.

તપ અને યજ્ઞ એ બે જે પ્રમાણે સમાજની સુસ્થિતિને માટે જરૂરનાં છે તે જ પ્રમાણે દાન પણ જરૂરનું છે. દાન વિના સમાજમાં એકસરખો સમાન સંતોષ નહિ રહે. માગનારના કટકટારમાંથી બચી જવાને સારુ કંઈક આપી છૂટવું, અથવા શાસ્ત્રમાં કહેલું પુણ્ય આપણે ખાતે સ્વર્ગની પેઢીમાં જમા લખાય એ લોભથી બ્રાહ્મણો વગેરેને ઉત્તમ પર્વો જોઈને દ્રવ્ય વગેરે આપવું, કિંવા પોતાની આબરૂ ગવાય તેટલા ખાતર લોકો અંજાઈ જાય એવાં કંઈક દેખીતાં કામો કરવાં એને આપણે સામાન્યપણે દાન કહીએ છીએ. દાન કરવું એ પુણ્યકારક છે પણ દાન કરવાની કોઈ આવશ્યક ફરજ નથી એવી લોકોની સમજ છે. દાનની સાચી કલ્પના એવી નથી.

મહેનત કરીને તપશ્ચર્યા વડે આપણે જે કંઈ મેળવીએ છીએ તેના પર સાચું જોતાં આપણા એકલાનો જ હક નથી. જેટલા લોકોના સહકારથી સંપત્તિ અથવા સમવક પ્રાપ્ત થઈ હોય તે બધા વચ્ચે તેની ફલપ્રાપ્તિની વહેંચણી થવી જોઈએ. સંપત્તિની આ પ્રકારની ધર્મ્ય વહેંચણી કરવાના નિયમો ગમે તેટલા પ્રયત્નથી અને ગમે તેટલી ચીવટ અથવા કડકાઈથી પાળવામાં આવે તો પણ દરેક જણની મહેનત કેટલી, તેનો હક કેટલો, તેની જરૂરિયાત કેટલી હદ સુધી સ્વીકારવી જોઈએ, એ બધું નક્કી કરવાનું કામ અઘરું છે. અને કેવળ હકના તત્ત્વનો આધાર લઈને જેનો તેનો ભાગ તેને તેને આપી દેવાથીયે આપણું સામાજિક હૃદય સંતોષ અનુભવી શકતું નથી. ગમે તે માણસની ગરજ આપણને પ્રત્યક્ષ દેખાય અને

તેની ભીડ ભાગવાનું સામર્થ્ય આપણામાં છે એવું સૂઝતાની સાથે જ તે અજ્ઞાન આપણો ભાઈ છે, સહચારી છે, આપણી મદદનો હકદાર છે એવી ભાવનાથી, અંતરની ઊર્મિથી અને કુદરતી ઉમળકાથી તાબડતોબ તેને મદદ કરવાને પ્રવૃત્ત થવું એ કુદરતી તેમજ જરૂરનું છે એને જ દાન કહે છે

દાન કરતી વખતે દાન લેનારો માણસ હીન છે, આશ્રિત છે, આપણે તેના પર ઉપકાર કરીએ છીએ એવી વૃત્તિ મનમાં ન ઊઠવી જોઈએ દાન લેનારને વિષે આપણને આદર હોવો જોઈએ આપીને આપણે માત્ર આપણું કર્તવ્ય જ બજાવીએ છીએ એમ આપણને લાગવું જોઈએ दातव्य इति यद् दीयते । અને તેથી જ પ્રાચીન ધર્મકારોએ દાનનો અર્થ સર્વાંશે સંવિભાગ એવો જ કરેલો છે દાન સાચી રીતે જોતાં એક સામાજિક કર્તવ્ય છે અને તેને સ્વેચ્છા પર આધાર રાખતું ઠરાવીને તેના મધુરત્વની પ્રેમાળ વૃત્તિની સુવાસ કાયમ રાખવી જોઈએ એટલો જ ફરક કરેલો છે એટલે આ સદ્‌ગુણના વિકાસને માટે સામાજિક સંસ્કૃતિની એક વિશિષ્ટ પાયરી નભાવવી જરૂરની માનેલી છે પરંતુ એ વાતનો વિચાર અહીં કરવાની જરૂર નથી

બીજી પણ એક દૃષ્ટિથી દાનની મીમાંસા કરવામાં આવી કે 'મારું જીવન કેવળ વિરાટ સમાજની સેવાને અર્થે છે આ સેવા ઉપરાંત જે કંઈ અલ્પ માન વાસના મારામાં બાકી રહેલા હશે તે મને બાધા કર્યા વિના રહેવાની નથી' સામાજિક કર્તવ્ય પાર પાડ્યા પછી જે કંઈ પુરુષાર્થનું ફળ શેષ રહે છે તે ભોગવવાનો હક વ્યક્તિને આપેલો છે 'યજ્ઞ કર્યા પછી જે જે વધે તે અમૃત છે, તેનો ખુશીથી ઉપભોગ કરો,' એમ શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે પરંતુ એ થયો સામાન્ય કોટિનો ધર્મ 'મારે આ અમૃત ભોજનનો લોભ પણ ન રાખવો જોઈએ. મારે ભાગે તો ત્યાગ એ જ એક

ધર્મ અવશિષ્ટ રહે છે,' એવું જેના મનમાં વસી ગયું છે તે પોતાની પાસે પોતાનું એવું કશું રાખશે નહિ. પોતાની પાસે રહેલ કાઢી જ નાખવાનું છે તો સમાજહિતની દૃષ્ટિથી જ્યાં તે આપવું જરૂરનું હોય ત્યાં જ તે આપવું જોઈએ. આવા પ્રકારની બુદ્ધિથી અથવા એવી ભાવનાથી જે અપાય છે તે દાન છે. બોધિચર્યાવતાર ગ્રંથમાં શાંતિદેવાચાર્યે આ દૃષ્ટિ વિનદતાથી સમજાવેલી છે.

જીવનનો ઉદ્દેશ વિકાસ, સામર્થ્ય, સમૃદ્ધિ અને શાંતિ છે એમ દરેક જણને લાગે છે. એથીયે આગળ વધીને કેટલાક લોકો વિશ્વાત્મૈક્ય અનુભવવું — સર્વનું આપણી પોતાની સાથે અને આપણું પોતાનું સર્વની સાથે સાત્મ્ય કરવું એને અંતિમ આદર્શ માને છે. આના કરતાં શ્રેષ્ઠ આદર્શ બીજો નથી એ વાત સર્વને કબૂલ છે. પરંતુ આ આદર્શ અશક્ય પૈકીનો છે, કંઈ નહિ તો માણસની નજર આજે પહોંચે છે તે હદથી બહારનો છે એમ કેટલાક લોકો કહે છે.

વિશ્વાત્મૈક્યનો આ આદર્શ વહેવારુ ગણીને પોતાની સમક્ષ રાખવો કે નહિ એ એક જ સવાલના જવાબ ઉપરથી માનવી સંસ્કૃતિના મોટા ભેદ પડી જાય છે.

'મારી સર્વ વાસનાઓ તૃપ્ત થાય તે સારુ સર્વ સાધનસંપત્તિ મારી પાસે ભેગી થાય, હું બધે વિજયી થાઉં, મારી સર્વ શક્તિનો સર્વ બાજુથી વિકાસ કરવાની મને તક મળે,' એમ દરેક માણસ ઇચ્છે છે. જગતમાં અનેક રાજ્યો હોય અગર તે બધાંનો મળીને એક સંઘ થાય પણ જ્યાં સુધી ઉપર જણાવેલી વાસના છે ત્યાં સુધી માણસ માણસ વચ્ચેનો વિગ્રહ ટળવાનો નથી. સાધનસંપત્તિ ગમે તેટલા ઝપાટાથી વધે તો પણ માનવીની લાલસા, ભોગવાસના, ઐશ્વર્યતૃષ્ણા અને આશા એ બધાં તેનાથી વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં

વધતા રહેવાના જ. એટલે આખરે માણસ દરિદ્રીનો દરિદ્રી જ રહેવાનો. स तु भवति दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला ।

એવો પણ અનુભવ થયો છે કે જે પ્રમાણમાં ભૂખ વધારે, માણસનો લોભ અને ઐશ્વર્યમદ વધારે તેટલા જ પ્રમાણમાં તેને સર્વની સાથે ઐક્ય અનુભવવાનુ મુશ્કેલ થાય છે. સંપત્તિ માટેના પ્રેમનુ અને મનુષ્યજાતિ માટેના નિષ્કામ પ્રેમનુ પ્રમાણ હમેશ વ્યસ્ત રહે છે. સંપત્તિને વિષે મમતા ન હોય અને સંપત્તિ આપણને ઈશ્વરે સોંપેલી એક થાપણ છે એવી બુદ્ધિ હોય તો જ સંપત્તિ મનુષ્યને બાધા કરતી નથી. બાકી બીજી રીતે ખાનગી મિલકત અથવા સંપત્તિ બાધા કર્યા વિના રહેતી જ નથી. તેથી જેને આત્મવિકાસ સાધવો છે તેણે સંપત્તિનો ત્યાગ જ કરવો સારો. સંપત્તિ મારફતે પુષ્કળ ધર્મ કરીશું એવી ઇચ્છા રાખનારાઓને સત્પુરુષોએ ઉત્તર આપી રાખ્યો છે કે

धर्मार्थं यस्य वित्तेहा, वरं तस्य निरीहता ।
प्रक्षालनाद् हि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥

સંપત્તિ આ પ્રમાણે આદર્શસિદ્ધિની આડે આવતી હોવાથી તેનો ત્યાગ કરવો એ જ ઉત્તમ ઉપાય છે. સંપત્તિ જેટલી એકત્રિત થાય છે, એકઠી થાય છે, પૂંજીભૂત થાય છે તેટલી નુકસાનકારક અને ભયાનક બને છે. એટલે જ કાં તો તેને અનેક લોકોમાં વહેંચી કાઢવી અથવા યોગ્ય વ્યવસ્થા થતી હોય તો સાર્વજનિક કરી નાખવી. એ પણ એક વહેંચી કાઢવાનો જ રસ્તો છે. કોઈ એક કુટુંબને મદદ કરવી હોય ત્યારે તેની દરેક વ્યક્તિના હાથમાં તેનો તેનો ભાગ આપણે નથી મૂકતા. કેમકે કુટુંબ એ જ એક ઘટક છે, અને અવિભાજ્ય સંઘ છે પરસ્પર શુદ્ધ અને સંપૂર્ણ સહકારને લીધે કુટુંબીઓમાં આત્મિક ઐક્ય સધાયેલું હોય છે. એવા પ્રકારનું ઐક્ય જેવડા સમાજમાં પેદા થઈ શકે તેટલાને એક વ્યાપક

કુટુંબ ગણી બેસવાને હરકત નથી. વિશ્વકુટુંબત્વ એ આપણો અંતિમ આદર્શ છે. જ્યારે હૃદય વિશાળ થશે અને યોજનાશક્તિ તથા જીવનતંત્ર સુસંગઠિત થશે ત્યારે એ આદર્શ સિદ્ધ થયો કહેવાશે.

આ આદર્શ સિદ્ધ કરવામાં વ્યક્તિગત સંપત્તિ વિઘ્નરૂપ છે તેથી તેને છોડી દેવાની ટેવ માણસે પાડવી જોઈએ. તો જ સામાજિક વિકાસ થઈ શકશે. સામાજિક વિકાસને માટે કેવળ દાનથી કામ નહિ ચાલે. એ કામ તો ત્યાગનું જ છે. દાનથી પ્રેમભાવ વધે છે, સમાધાન વધે છે પરંતુ હૃદયનો પૂર્ણ વિકાસ તેમજ આત્મિક સામર્થ્ય તો ત્યાગથી જ આવે છે. ત્યાગની અપેક્ષામાં દાન એ પર્યાય ધર્મ છે. જેનાથી ત્યાગ સિદ્ધ ન થાય તેણે દાનથી ચલાવી લેવું એટલો જ એનો અર્થ છે.

એક ફ્રેંચ લેખકે એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે, 'ધી લેસ આઈ હેવ ધી મોર એમ આઈ.' જે પ્રમાણમાં માયા ઓછી તે જ પ્રમાણમાં આત્મા પરિપુષ્ટ થાય છે ત્યાગશક્તિ જેમ જેમ વધતી જશે તેમ તેમ વિશ્વબંધુત્વનો અનુભવ થતો જશે. એ માટે બીજો રસ્તો નથી. ઉપનિષદમાં તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે એવા માણસને વિશ્વ સમસ્ત એ નાનકડા માળા જેવું લાગે છે. यत्र विश्वं भवत्येकनीडम् ।

માણસની મદાર બાહ્ય સાધનો અને અંતઃસ્થ શક્તિ એ બંને પર હોય છે. એ બંને પાસાંઓ પરસ્પર પોષક પણ હોય છે. પણ જ્યાં ઊંચો કૂદકો મારવો છે, મહાન આદર્શ સિદ્ધ કરવો છે ત્યાં એ વસ્તુઓ પરસ્પર મારક નીવડે છે. બાહ્ય સાધનો જેમ જેમ વધારીએ તેમ તેમ અંતઃસ્થ શક્તિઓ બૂઠી અને ક્ષીણવીર્ય થતી જાય છે.

આજે જગતમાં અનુભવો લેવાની, જ્ઞાન વિકસાવવાની પ્રયોગ પદ્ધતિ સારી પેઠે વિસ્તાર પામી છે. તેને લીધે એનાથી

વિરોધી અને એનાથી વધારે સમર્થ યોગપદ્ધતિ પરનો વિશ્વાસ ઊઠી ગયો છે. ભેદ કાયમ રાખીને મેળવેલું બાહ્ય જ્ઞાન જુદું અને ભેદ મિટાવી દઈને અંદરથી મેળવેલું જ્ઞાન જુદું. પહેલું બહારનું હોય છે અને બીજું અંતરનું હોય છે. એ અનિર્વચનીય હોય તો પણ સંવેદ્ય તો છે જ. અને તેનું સામર્થ્ય કેટલું છે તેની મર્યાદા તો કોણ બાંધશે? યોગપદ્ધતિનું એવું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરવાને માટે ત્યાગની આવશ્યકતા છે. આ સંસ્કૃતિ પર જેમને ભરોસો નથી તેમને પણ સમાજસેવા કરતાં પોતાના જીવનમાં ત્યાગશક્તિ જ કેળવી બતાવવી પડે છે. એવા સમાજસેવકનું લોકોમાં જે કંઈ સામર્થ્ય દેખાશે તે સુપ્તપણે બુદ્ધિવૈભવનું નહિ હોય, ત્યાગમૂલક આત્મૌપમ્યમાં જ તે રહેલું છે. દુનિયામાં ત્યાગના જેવો મેવાનો બીજો કીમિયો નથી.

૮

ક્ષમા

આત્મૌપમ્યનો અનુભવ ક્ષમાવૃત્તિ કેળવ્યા વિના થાય જ નહિ. પોતાના બધા દોષ ઘણુંખરું માણસ ઢાંકતો રહે છે. (કંઈ નહિ તો પોતાને ક્ષમા તો તે હમેશ કરે છે.) પોતાના દોષ તીવ્રપણે જોઈને પોતાની જરાયે દયા ન ખાતાં તે બધા અતિશયોક્તિપૂર્વક ખુલ્લા પાડ્યા છતાં ઊંડે ઊંડે એવી આશા તો તે રાખે જ છે કે હવે પછી હું સુધરીશ. (આગળ ઉપર પોતે સુધરવાનો છે એ આશા પર જ માણસ પોતાને સહન કરી લે છે, પોતાની જાતને નભાવી લે છે અને પોતાને વળી એક નવી તક આપે છે.) આ જ સહનશીલતાં, આ જ પ્રેમ અને એ જ વિશ્વાસ સર્વને વિષે જે રાખી શકે તે માણસે ક્ષમાવૃત્તિ સિદ્ધ કરી છે એમ સમજવું. જે જે ગુનો કરે તેને તેને ઠાર કરવો એવું જો નક્કી થાય તો દુનિયામાં બે ત્રણ માણસો પણ બચે કે કેમ એની શંકા જ છે. માનવી દોષોનું પૂતળું, દોષોનું સંગ્રહસ્થાન છે.

स्खलितः स्खलिनो वध्य इति चेन् निश्चितं भवेत् ।
द्वित्रा यथैवशिष्येरन् बहुदोषा हि मानवाः ॥

દુનિયામાં વિવિધતા તો હમેશ રહેવાની જ એટલે માણસોના ગમાઅણગમા, મનોરથના, આદર્શો અને આગ્રહોમાં ભેદભાવ રહેવાનો જ. સામાજિક જીવન શક્ય થાય તે માટે અમુક જાતનું એકસરખાપણું સર્વસાધારણ હોવું જોઈએ એ સાચું. પણ એ સરખાપણું જેટલું સર્વમાન્ય થાય તેટલું જ પુષ્ટિકર થાય. જબરજસ્તીથી લાદેલી એકરૂપતા થોડા વખતને

માટે સામર્થ્ય આપનારી થાય છે ખરી પરંતુ આખરે તેનાથી સમાજમા વિકૃતિ ઉત્પન્ન થતી હોવાથી તે મૂળ ઉદ્દેશને જ મારી નાખે છે ભૂતકાળના સર્વ ધાર્મિક, સાસ્કૃતિક અને રાજકીય પ્રયાગોનુ સાર્વત્રિક પરિણામ નજર આગળ હોવા છતા નવા પ્રયોગો કરનાર લોકો ધરાર તે જ ભૂલ કર્યે જાય છે

ક્ષમામા દોષ એક જ છે એમ મહાભારતમા કહેલુ છ ક્ષમાવાન મનુષ્ય દુર્બળ દેખાય છે આજે હવે એ જ દોષની બીજી બાજુ પણ ઓળખીને ધ્યાનમા લેવી જોઈએ પ્રતિકાર કરવાની શકિત જેમનામા નથી હોતી તે લોકો ક્ષમાનો ઓઢો ઓઢીને પોતાની જાતની તેમજ ક્ષમાના ગુણની ફેકડી કરાવે છ

બીજાનો અપરાધ ખુલ્લો જણાય તો પણ તેને ક્ષમા આપવી જોઈએ પણ ઘણી વખત તો બીજાનો જે અપરાધ દેખાય છે તે કેવળ મતભેદ જ હોય છે એવે પ્રસગે ક્ષમા કરવી એનો અર્થ પોતાની જાતને ખોટા પર અત્યાચાર કરવા માથી ઉગારી લેવી એટલો જ થાય છે બાઇબલમા ઈશ્વરે કહ્યુ છે કે, 'વેર લવાનો ઇજારો મારો છે' સાચુ જોતા આ વચનનો વ્યાપક અર્થ કરીને આપણે સમજવુ જોઈએ કે ઇન્સાફ કરવાનો એકમાત્ર અધિકાર એટલે કે ઇજારો કેવળ એક સર્વજ્ઞ, સર્વસમર્થ પરમેશ્વરનો જ છે વિરોધી પક્ષને સજા કરવાનો હેતુ ન રાખતા કેવળ આપણને જે અન્યાય લાગે તેને વશ ન થવુ, અન્યાયની આગળ માથુ ન નમાવવુ એટલા જ આપણો તો ધર્મ છે આ પ્રકારે પ્રતિકાર કરવો રહેવા દઈને અ યાય ખમી લેવો એ કઈ ક્ષમા નથી એ તો બાયલાપણુ થયુ

૯

માર્દવ

ક્ષમાવૃત્તિના મૂળમાં મનનું એક જાતનું માર્દવ હોવું જોઈએ. પોતાના દોષની બાબતમાં વધારેમાં વધારે કડક થવું અને બીજાઓની બાબતમાં અત્યંત સૌમ્ય થવું એ આ માર્દવનું મુખ્ય લક્ષણ છે. અસંસ્કારી મનુષ્યનો સ્વભાવ આથી તદ્દન ઊલટો હોય છે. તેને બીજાના દોષો તદ્દન અસહ્ય લાગે છે અને પોતાના દોષ દોષ જેવા લાગે છે ખરા, છતાં નજીવા અને ઘણીવાર તો કૌતુક કરવા જેવા લાગે છે. આવી વૃત્તિ અસામાજિક છે. એ વૃત્તિ છે ત્યાં સુધી સમાજમાંનો વિગ્રહ કદી અટકવાનો નથી.

દરેક જણની પરિસ્થિતિની આપણને જાણ નથી હોતી. તેના પૂર્વસંસ્કારો વિષે પણ આપણે કશું જ જાણતા નથી હોતા. અને અમુક એક વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં ખરેખર વધારેમાં વધારે હિત શામાં રહેલું છે એ પણ આપણે હમેશ ઓળખી જ શકીએ છીએ એવું કેમ કહેવાય? એટલા ખાતર સર્વની સાથે અત્યંત નરમાશથી વર્તવું, સહેલો આદર્શ લોકોને માટે કલ્પી તે મુજબ બીજાની સાથે વર્તવું એ સહૃદતાનું લક્ષણ છે. જે બધાંને તરવારની ધાર પર રાખે છે તેના બીજા ગુણો ગમે તેટલા ઉજ્જ્વળ હોય તો પણ તેનો સહવાસ લોકો ટાળે છે અને તેની પાસેથી તેઓ કશો જ બોધ લઈ શકતા નથી. જે પોતાની સાથે કડકાઈથી વર્તે છે અને બીજાઓની સાથે નરમાશ રાખે છે તેના શીતળ સહવાસથી લલચાઈને પુષ્કળ લોકો તેની આસપાસ ભેગા થાય છે, તેના આગ્રહી જીવનમાંથી

પોતપોતાની શક્તિ મુજબ ઘડો લે છે અને મોટા કાર્યો પાર પાડવાને સમર્થ બને છે. આ જ કારણે માર્દવનુ સામાજિક મહત્ત્વ બહુ મોટુ છે. જેનામા માર્દવ છે તે જ ક્ષમાના પ્રસગો કયા અને તે મારેના સ્થાનો કયા તે ઓળખી શકે છે

૧૦

આર્જવ

માર્દવની સાથે સરખાવી શકાય તેવો અને તેના જેટલા જ મહત્ત્વનો ગુણ આર્જવ છે. મરાઠી અને બીજી પ્રાંતીય ભાષાઓમા એ શબ્દનો અનર્થ થઈ ગયો છે. કોઈને વારંવાર વિનવણી કરવી અને તેની આગળ લાચાર દીન થઈને જવું એને મરાઠી વગેરે ભાષાઓમાં આર્જવ કહે છે. મૂળ શબ્દ આથી તદ્દન જુદો જ છે ઋજુ એટલે સરળ; તેમાંથી ભાવવાચક નામ નીકળ્યું છે આર્જવ. (ઋજુમાંથી જ મરાઠીમાં ઉજુ, ઉજવા એ શબ્દો નીકળેલા છે). આર્જવ એટલે સર્વની સાથે સરળપણે, નિષ્કપટપણે વર્તવું તે. પોતાનો એવો કશો સ્વાર્થ જે માણસને સાધવાનો નથી, જે અજાતશત્રુ, વિશ્વમિત્ર છે, તેનું વર્તન અકળામાં સરળ જ હોય. જ્યાં મલીન સ્વાર્થ પાર પાડવાનો હોય ત્યાં જ છપ્પાપંજા રમવાની બુદ્ધિ થાય. કુટિલતા બધા સામાજિક વ્યવહારને કલુષિત કરી નાખે છે અને દીર્ઘકાળ ટકે એવો વ્યાપક સહકાર કે જે વિશ્વાસના પાયા પર જ નભી અને ચાલી શકે તેને અશક્ય બનાવી દે છે.

(અહીં થોડુંક વિષયાંતર કરીને પણ આપણા સમાજને વિષે એ શબ્દ લખી નાખવાનો મોહ રોકી શકાય એમ નથી. આપણે ત્યાં સામાન્યપણે જે પોતાની કોઈ એક ખામી વિષે માણસને વધારેમાં વધારે શરમ લાગતી હોય તો તે છેતરાઈ અથવા ફસાઈ જવા વિષેની હોય છે. કોઈ આપણને દુષ્ટ કહે તે ચાલે, લુચ્ચો અથવા બાયલો, બીકણ કહે તોયે વાંધો નહિ પણ પૈસો બેઓગાટાક ફસાઈ ગયો, છેતરાઈ ગયો, બની

ગયો એમ જો કોઈ આપણે વિષે કહે તો મરવા જેવુ દુખ લાગે છે. આનો અર્થ એ નથી કે આપણા લોકો કદી ફસાતા નથી અથવા છેતરાતા જ નથી આપણા પ્રાતે (મહારાષ્ટ્રે) દીર્ઘદૃષ્ટિ વિષેની આબરૂ હજી કમાવી બાકી છે. પણ દરેક વહેવારમા 'સામો મને છેતરી તો નથી જતો' એવી બીક તેને હમેશ રહે છે સમાજની પ્રાથમિક દશાનુ આ લક્ષણ છે આને લીધે વ્યાપક સહકાર કઠણુ અને મુસ્કેલ બની જાય છે. સમાજકારણ, રાજકારણ અને ધર્મકારણ એ બધા ધૂર્તપણાના કોઈ ઊડા ખેલ છે એવી બાળકબુદ્ધિથી માણસ જ્યા ને ત્યાં બીતો બીતો પગલું માડે છે એ બીકને લીધે મોટા કાર્યો પાર પાડી જ શકાતા નથી)

આર્જવનો ગુણ સમાજમા પરસ્પર વિશ્વાસને માટે જેટલો આવશ્યક છે તેટલો જ બુદ્ધિની નિર્મળતાને માટે પણ જરૂરનો છે આર્જવથી યુક્ત થયેલી બુદ્ધિ આપોઆપ ભેદક બને છે અને પ્રત્યુત્પન્ન એટલે કે નૈસર્ગિક સૂઝવાળી થાય છે

જે સમાજમા અનેક ન્યાતો, અનેક જમાતો અને અનેક પથો છે અને જ્યા પરસ્પર વિશ્વાસ દિવસ જાય છે તેમ દુર્લભ થતો જાય છે ત્યા તો આર્જવ વિના સમાજનું સગઠન અશકય જ દેખાય છે. આર્જવ સામાજિક સદ્‌ગુણોનો રાજા છે, કેમકે તેની સ્થાપના અને વ્યવસ્થાથી સામાજિક શકિતનો અપવ્યય ટાળીને એક જ પેઢીના ગાળામા વધારે ને વધારે પુરુષાર્થ સમાવી શકાય છે

૧૧

અદ્રોહ

સામાજિક વૃત્તિને જો અહિંસા એ નામથી ઓળખીએ તો અસામાજિક વૃત્તિને દ્રોહ નામ આપવું જોઈએ. આપણે હાથે કોઈનો પણ-દ્રોહ ન થાય, કોઈનું નુકસાન ન થાય, કોઈનું પણ નુકસાન કરવાની બુદ્ધિ હૃદયમાં ઊઠેયે નહિ એવી જે ઉત્કટ વૃત્તિ તેને અદ્રોહ કહે છે.

દુનિયામાં આજે કેટલીયે જાતના સામાજિક તત્ત્વજ્ઞાનો સાર્વભૌમત્વની ઉમેદવારી કરે છે. તે બધાંની કસોટી આ એક જ તત્ત્વ પર કસીને થઈ શકે છે. જે તત્ત્વજ્ઞાનમાં સંપૂર્ણપણે અદ્રોહ છે તે જ મનુષ્યજાતિને વધારેમા વધારે હિતકર થશે. દ્રોહને તેમા જેટલા પ્રમાણમાં સ્થાન હશે તેટલા પ્રમાણમાં પરિણામે તે ઘાતક નીવડશે. સાધ્ય અને સાધન બંનેને આ કસોટી પર કસવાં જોઈએ. સાધ્ય કરતાંયે સાધનને એ કસોટી લગાડવાની વિશેષ જરૂર છે કેમકે <u>માણસનો જીવનસંબંધ સાધ્ય કરતાં સાધન સાથે વધારે થાય છે.</u>

મહાભારતમાં અદ્રોહનું મહત્ત્વ સ્વીકાર્યા પછી સંપૂર્ણપણે તેનું પાલન મુશ્કેલ છે એ વાત પણ સ્વીકારેલી છે, અને કહ્યું છે કે વૃત્તિ, ઉપજીવિકા અથવા રોજી મેળવવી તે માણસે અદ્રોહથી મેળવવી જોઈએ તેમ કરવું અશક્ય હોય તો अल्प द्रोहेण वा पुनः એવી છૂટ પણ મૂકી છે આવી જાતની છૂટ-છાટો અપરિહાર્ય હોય તો પણ તેમને ધર્મસિદ્ધાંતોનું સ્થાન ન આપી શકાય, એ વાત અહીં ધ્યાનમાં રાખીને એ છૂટ-છાટોનો લાભ લેવાનું બને તેટલું ટાળવું જોઈએ.

પતંજલિએ યોગસૂત્રમાં સત્ય, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, અસ્તેય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ યમોને વિષે કહ્યું છે કે આ મહાવ્રતોને દેશ, કાળ, જાતિ અથવા અવસ્થાનો એવો કોઈ પણ અપવાદ નથી. પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં તો આપણે જોઈએ છીએ કે જાણે ડગલે ને પગલે અપવાદ કરીએ. અપવાદો અપરિહાર્ય છે એમ તીવ્રપણે લોકોને લાગતું તે જોઈને જ પતંજલિએ કહ્યું છે કે, 'આ મહાવ્રતોને કોઈ જાતનો અપવાદ ન હોય.'

તે તે જમાનાની અપૂર્ણતાઓને લીધે નિયમના અપવાદો ઉત્પન્ન થાય છે. અપૂર્ણતા કદી કાયમી અથવા સ્થાયી નથી હોતી અને તેથી જ તેના પાયા પર રચાયેલા અપવાદો ધર્મ-સિદ્ધાંત બની ન શકે. માણસનો પુરુષાર્થ એ જ વાતમાં રહેલો છે કે તેણે આદર્શને આગળ ને આગળ ખેંચતા રહીને અપવાદના ક્ષેત્રનો વધારે ને વધારે સંકોચ કરતા જવું.

માણસને દેહ છે ત્યાં સુધી તેનાથી અહિંસા અને અદ્રોહનું સંપૂર્ણ પાલન નહિ થઈ શકે એટલે કંઈ નહિ તો આ બાબતમાં અપવાદ રાખવા જોઈએ એમ કેટલાક લોકો કહે છે. પણ એક વખત અપવાદનો સ્વીકાર થયો એટલે તેનું ક્ષેત્ર વધારવા પર જ માણસની વૃત્તિ દોડે છે. એક અપવાદને જગ્યા આપી તો બીજો કેમ નહિ? લોકો એ વિચાર કરતા નથી કે ધર્મ કંઈ હિંસા અને દ્રોહની સગવડ સાચવવાને પ્રવૃત્ત થયેલો નથી. હિંસા અને દ્રોહ એ બને અસંસ્કારી જીવોની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિઓ જ છે. निवृत्तिस्तु महाफला।

બધા જ અહિંસક થઈ જાય તો ખાવું શું એ અતિ-પ્રશ્નનો ઉત્તર તો અતિવાદથી જ અપાય. બધા જ અહિંસક બની જશે ત્યારે શરીરરચનામાં ફેર પડી જશે. તે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ, વધારે કાર્યક્ષમ અને વધારે અનુભવક્ષમ થશે. પછી તે સીધું જ સૂર્યકિરણોમાંથી ગરમી બારોબાર ખેંચી લઈને પોતાનું રક્ષણ અને પોષણ કરવાને સમર્થ થશે. માણસનું

અન્ન સૂક્ષ્મ બને અને તેના પેટમાંનાં આંતરડાં તેમ જ ફેફસાં નામશેષ થઈ જાય તો તેથી બગડી શું જવાનું હતું ? ગીતામાં પિતરોને 'ઉષ્મપાઃ' કહ્યા છે. પિતૃલોકો સૂક્ષ્મરૂપે ગરમી પીને જીવે છે એવી એ કલ્પના છે. ભલે આ કેવળ કલ્પના હોય. પણ ભવિષ્યકાળની પ્રગતિની દિશા કદાચ આ કલ્પનામાં જ ભરાયેલી પડી હશે માણસને ગેંડાના જેવી ખાલ નથી, હાથીના જેવું લાંબું ઉપયોગી નાક નથી, જિરાફના જેવું ગળું નથી અને હરણના જેવા ચપળ પગ નથી. આ બધું જોઈએ તેનું નથી તેનો આપણે જે શોક કરતા નથી તો આજના જેવાં હાડકાં, માંસ, ફેફસાં, આંતરડાં, કાળજું વગેરે જતાં રહે ને માણસનો દેહ તદ્દન ફૂલ જેવો હલકો થઈ જઈ અનેક બંધનોમાંથી અને બાહ્ય આધાર રાખવો પડે એવી બાબતોમાંથી છૂટી જાય તો તેનું ઐશ્વર્ય ઊલટું વધ્યું છે એમ ગણવું જોઈએ.

પરંતુ આવી જાતના અતિવાદમાં પડીને આપણને અત્યારે આ વાતને લગતો કશો ફાયદો નથી. અદ્રોહનો સામાજિક આદર્શ મહત્ત્વનો છે. અદ્રોહ અને અહિંસા એટલે જ સામાજિક જીવન એમ કહેવાને કશી હરકત નથી.

(ગીતામાં બ્રહ્મચર્યનો પુરસ્કાર અનેક ઠેકાણે કરેલો છે પરંતુ દૈવી સંપત્તિનો ગુણસમુચ્ચય સામાજિક હોવાથી જ બ્રહ્મચર્યને તેમાં ગણાવ્યું નથી એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

છાંદોગ્યોપનિષદમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે ઘોર આંગિરસે દેવકીપુત્ર કૃષ્ણને મહાજીવનની દીક્ષા આપી. ત્યાં પણ સામાજિક સદ્ગુણોની જ પરિગણના કરેલી હોવાથી તેમાં બ્રહ્મચર્યનો સમાવેશ કર્યો નથી.)

અદ્રોહના મૂળમાં આત્મૌપમ્ય ભારોભાર ભરેલું છે. જેમ આપણો પ્રાણ આપણને વહાલો છે તેવી રીતે બીજાને પણ તેનો પ્રાણ તેટલો જ વહાલો છે. જે પ્રમાણે દુઃખને

ટાળીને સુખ મેળવવું એમ આપણને લાગે છે તેવું જ બીજાને પણ લાગે. અને સાચું જોવા જઈએ તો સર્વનો આત્મા એક જ છે એટલે કોઈ પણ જીવનો દ્રોહ આપણે હાથે ન થાય એવી ભાવના થાય, એવી ફિકર રહે, એ જ હૃદયનો સાચો વિકાસ છે. એક રીતે જોઈએ તો આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી સુખદુઃખ આપણને મહત્ત્વનાં લાગવાં ન જોઈએ. જીવનમાં તેમની નૈતિક કિંમત કશી નથી. તેથી નિસ્પૃહતાથી સુખને છોડવું અને શાંતિથી તેમ જ ધીરજથી દુઃખ સહન કરવું એ જ યથાયોગ્ય છે. પરંતુ પ્રાકૃત એટલે સામાન્ય જીવને સુખની લાલસા હોય છે અને દુઃખમાંથી બચવાની ઉત્કટ ઇચ્છા હોય છે. તેથી ધર્મનો રસ્તો એ છે કે બીજાને સુખ મળે અને તેનુ દુઃખ ઓછું થાય એવો જ આપણો પ્રયત્ન રહે. જેમ આહારમાં ચમચમાટ ન થાય અને બાળે એવા મસાલાવાળું કંઈ નહિ હોય ત્યાં સુધી કેટલાક લોકોને ખાધાનુ સમાધાન જ થતું નથી, તેવી જ રીતે કોઈને વિષે ઘોર વિદ્વેષ મનમાં ઘોળ્યા કરતા રહે તે સિવાય કેટલાક લોકોને ચેન જ પડતું નથી. કોઈ નહિ ને કોઈ આપણો દ્રોહ કરે છે અને તેની સામે આપણે ઉપાય કરવો જ જોઈએ એવી ભાવના જાગતી રાખવાનું નથી બનતું ત્યારે કેટલાક લોકોને જીવન છેક નીરસ અને અલૂણું અથવા ફીકું લાગે છે. માણસને જીવન-માં વિકાસને અર્થે એકાદ ધ્યાનમૂર્તિની જરૂર રહે છે. તે જ પ્રમાણે એકાદી દ્વેષમૂર્તિ પણ તેને જોઈએ છે એમ સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ પછી માલૂમ પડ્યું છે. આ જરૂરિયાત જ્યાં સુધી ઊભી છે ત્યાં સુધી અદ્રોહ પૂર્ણપણે સિદ્ધ શી રીતે થાય?

૧૨

અપૈશુનમ્

આની પૂર્વે આર્જવનું જે વિવેચન કર્યું છે તેમાં જ અપૈશુન આવી જાય છે. પિશુન એટલે ચાડિયો, ચાડીખોર. કોઈની પીઠ પાછળ તેની નિંદા કરી તેને નુકસાન કરવાની કુટિલ અને બાયલી વૃત્તિવાળો તે પિશુન છે.

શરીર ઉપર ચામડીનું અસ્તર છે એટલે જ આપણે એકબીજાનો સ્પર્શ ખમી શકીએ છીએ. ચામડી ન હોય તો કોઈ કોઈને પાસેયે ન આવવા દે. માનસિક વૃત્તિઓનું પણ એવું જ છે. મનુષ્ય પ્રાણીની બાંધણી જ એવી છે કે તેના જીવનનો કેટલોક અંશ અત્યંત નાજુક અને આળો હોય છે. મનુષ્ય સદોષ હોવાથી, અનેક ખામીઓથી ભરેલો હોવાથી તેનાં મર્મસ્થાનો અનેક હોય છે. એ ઉઘાડાં ન પડી જાય તેની તે બહુ જ કાળજી રાખે છે. માણસના અંતરની આ ઊંડી ભાવનાને જાણીને સીધો તે મર્મ ઉપર જ ઘા કરવો અને તે પણ બને ત્યાં સુધી તેની પીઠ પાછળ, એ વૃત્તિ ખરેખર અસામાજિક તેમ જ ભૂંડી છે. ધૂર્ત ભેકને એવો ઉપદેશ લખી રાખ્યો છે કે, 'મિત્ર કોઈક વખતે દુશ્મન બની જાય એ સંભવને ઓળખીને જ તેની સાથેનું વર્તન રાખ. શત્રુ બની ગયા પછી તે તારાં છિદ્રો ઉઘાડાં ન પાડે એટલી સાવચેતી પહેલેથી જ રાખજે. અને શત્રુ સાથેના વર્તનમાં પણ એ ન ભૂલી જા કે ક્યારે ને ક્યારે પણ તે તારો મિત્ર બનવાનો સંભવ છે. એટલે તેની સાથે પણ એકદમ તોડી નાખીશ નહિ.' આ ઉપદેશના મૂળમાં દૂરદર્શી સ્વાર્થની ભાવના રહેલી છે એ

શિષ્યનો સર્વશ્રેષ્ઠ શુશ્રૂષાધર્મ ગણાતો હતો. અને તેથી જ શિષ્ય ગુરુના અંતેવાસી તરીકે ઓળખાતો.

ગુરુનું બધું જ હસ્તગત કરનારો વિદ્યાર્થી આંધળો અથવા જડ તો શેનો જ હોય ? ગુરુને અંગેની કોઈ પણ બાબત તેનાથી છૂપી તો કેમ રહે ? ગુરુના ઉપદેશને કારણે જો વિદ્યાર્થી સાવ દબાઈ જાય, તેનું વ્યક્તિત્વ જો નષ્ટ થઈ જાય તો ગુરુનો પરાજય જ થયેલો ગણાય. કેળવણી મારફતે કંઈ ગુલામો અથવા યંત્રો ઘડવાનાં નથી હોતાં. શિષ્યનું વ્યક્તિત્વ ખીલે કળાએ ખીલે એવી ચિંતા અને કાળજી ગુરુ રાખે જ. વળી શિષ્યનું વ્યક્તિત્વ કચડાઈ જાય એ ભયથી ગુરુ જો પોતાનું વ્યક્તિત્વ ચોરી રાખે તો શિષ્યને પૂરતો લાભ ન જ મળે. ગુરુએ પોતાના ગમાઅણગમા, આગ્રહનિગ્રહ બધું જ પૂરેપૂરા જોમથી શિષ્યની આગળ પ્રગટ કરવું જોઈએ, અને ગુરુના આવા જોમદાર સંસર્ગથી જ શિષ્ય પણ તાકાતવાળો થાય છે એ બધાએ સમજવું જોઈએ.

આવી જાતની જવાબદારી સાથે કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને અંતેવાસી તરીકે લેવો એ કંઈ ગુરુની જેવી તેવી કૃપા અથવા નાનોસૂનો અનુગ્રહ નથી. એ કારણે શિષ્યમાં પણ એક પ્રકારની નિષ્ઠા, નમ્રતા, ભક્તિ અને આર્યતા હોવી જોઈએ. ગુરુના દોષો અથવા ખામીઓ પર ઢાંકણ રાખવાનો તેનો સ્વભાવ જ બની જવો જોઈએ. આ તો થઈ ગુરુની સામાન્ય ખામીઓની વાત. ગુરુનો કોઈ ગંભીર દોષ દેખાય તો તે પોતાનો જ છે એમ ગણીને તે દોષને ચૌટે ટાંગવાને બદલે પોતાની ભક્તિથી અને તેજસ્વિતાથી તેને દૂર કરવાનો તનતોડ પ્રયત્ન કરવાનું પણ શિષ્યનું જ કર્તવ્ય છે. ગોરખનાથ આ જાતના શિષ્યનો ઉત્તમ દાખલો છે. દોષોમાંથી ગુરુનું રક્ષણ કરનારો આ અંતેવાસી તેથી જ છાત્ર નામથી ઓળખાયો છે. છદતાત્ ત્રાયતે इति छात्रः ।

અહીં છાત્રનો જે આ આદર્શ દર્શાવ્યો છે તેમાં જ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે ફેરફાર કરીને તેને વ્યાપક કરીએ તો તેને અપૈશુન નામ આપી શકાય.

દુનિયામાં ચાર માણસો એકઠાં થાય છે ત્યારે તેઓ શી શી વાતો કરે છે એ જો બરાબર તપાસીએ તો માનવ-સમાજ આટલો ખપ્પડી ગયેલો અને દુઃખી કેમ છે તેનું કારણ આપોઆપ સમજાઈ જશે બીજાની નિંદા કે કૂથલી કરવાની ન મળે તો માણસને ઘણી વખત એમ થઈ જાય છે કે આપણું કશું જ વ્યક્તિત્વ રહ્યું નથી, જીવન છેક અલૂણું ને ફીકું થઈ ગયું છે. જગતમા વધારે ને વધારે લોકો કાળે કરીને સજ્જન થતા જશે એ આદર્શ આપણને અશક્ય લાગે છે. અને તે શક્ય છે એવું પુરવાર થયા પછી માણસને હરખ થશે જ એવી ખાતરી આપી નહિ શકાય. બીજો કોઈ અજ્ઞાન નહિ રહે તો પછી મારા જ્ઞાનની મોટાઈ મારે કોની આગળ મારવી? દુનિયામાં દુર્જનતા જ ન રહે તો મારામાં રહેલી દુર્જનતા સમાધાન ક્યાંથી મેળવશે? અને ઘણા લોકો કરતાં તો હુ સારો છુ એવું આડકતરી રીતે જાતે જ જાહેર કરવાની તક મને બીજી કેવી રીતે મળવાની હતી? બીજા કોઈની પેટ ભરીને નિંદા કરવી એ પોતાને જ મોઢે પોતાનાં વખાણ ગાવાની એક સફાઈદાર અને ચાલાકીભરી તરકીબ છે. પૈશુન એ વાતચીતમાં ભેળવવાનો એક તમતમતો મસાલો જ છે. એવી નિંદાથી આપણે સામાજિક નીતિમત્તાનું રક્ષણ કરીએ છીએ એમ ઘણીવાર કહેવાય છે. એ સાચું હોય તો આ એક મોટો પરોપકાર જ ગણવો જોઈએ! આવડું મોટું સામાજિક કાર્ય પાર પાડવાને આપણી પોતાની જ નીતિમત્તાનો ભોગ આપણે નથી આપતા શું?

દુનિયાની દરેક ભાષામાં, જુદીજુદી નાનીમોટી ન્યાત અને ધંધા વિષે જનસમુદાયના અભિપ્રાય ચટકદાર કહેવતોમાં

ભરેલા હોય છે. 'સોની, દરજી, કુળકર્ણીઆપ્પા (પરેલતલાટી), ત્રણની સંગત ન કરશો બાપા' જેવી કેટલીયે કહેવતો સમાજમાં હજી પ્રચલિત છે. આ બધી કહેવતોમાં એકાંગી ચીડથી ભરેલો અનુભવ ઘણુંખરું સંઘરાયેલો હોય છે. ગુણ કરતાં ખામીઓ જ એ કહેવતોમાં વધારે બતાવવામાં આવે છે.

આ કહેવતોનો પ્રચાર જેમ જેમ વધતો જાય છે તેમ તેમ સામાજિક સદ્ભાવ ઓછો થતો જાય છે. શંકા, અનાદર, સ્વાર્થ અને ધૂર્તપણાનું જ વાતાવરણ ફેલાઈ જાય છે, સમાજમાં પરસ્પર સદ્ભાવ નામશેષ થઈ જાય છે અને આખરે સમાજ છિન્નભિન્ન થઈ જાય છે. આ કહેવતોની વ્યાપ્તિને ખોટી પાડતા અપવાદો દેખાય કે જડી આવે તો કહેવત જૂઠી ઠેરવીને નકામી ગણવાને બદલે અપવાદને લીધે મૂળ સિદ્ધાંત જ પાકો થાય છે એવી વિચારસરણી ચલાવીને આપણે અનુદારતાના વાતાવરણને પોષીને તેને સલામત બનાવીએ છીએ. ફલાણો અંગ્રેજ છે પણ સજ્જન છે, ઢીકણો મારવાડી છે તોયે ઉદાર છે, ત્રીજો વળી મહારાષ્ટ્રી છે છતાં નિર્વ્યાજ અથવા સરળ છે, એવા એવા અનેક ઉદ્‌ગારો આપણને હમેશાં સાંભળવાના મળે છે. આ બધા સામાજિક પૈશુન્યના જુદા જુદા પ્રકારો છે. સામે મોઢે ઊભો રહીને કોઈ એકવાર તરવારનો ઘા કરી જાય તો ચાલે; તે જખમ તો રુઝાઈને ભરાઈ જશે. પરંતુ પિશુને કરેલી પીઠ પાછળની નિંદા તો કોઈનેયે અસહ્ય જ થાય. આપણામાં જ્યાં સુધી પૈશુન્ય બાકી છે ત્યાં સુધી સામાજિક વૃત્તિ વિકસેલી છે એમ કહી ન શકાય.

૧૩

હ્રી

(લાજ, શરમ)

જે કંઈ કરતાં કરતાં અથવા કર્યા પછી માણસને શરમ ઊપજે છે તે અનાર્ય આચરણ છે. ક્યાં શરમાવું અને શા કારણે શરમ ઊપજવી જોઈએ એનું વ્યાખ્યાશુદ્ધ શાસ્ત્ર થઈ શકતું નથી. માણસમાં આર્યભાવ હોય તો તેને અંદરથી આપોઆપ જ ઊગી આવે છે કે ગમે તેટલું નુકસાન થાઓ, પ્રાણ પણ જાઓ પણ અમુક વાત તો આપણે હાથે નહિ જ બને, બનવી જ ન જોઈએ. આર્યવૃત્તિમૂલક આ લાજ અથવા શરમને હ્રી નામ આપેલું છે. આ હ્રી જેનામાં નથી તે નિર્લજ્જ અથવા નાગો કહેવાય છે.

આ હ્રીનાં યોગ્ય સ્થાનો ક્યાં તે નિયમ બાંધીને ગણાવી નહિ શકાય અને છતાં એની વિરુદ્ધ જે ગુના કે દોષ થાય છે તેને સમાજમાં ઓછામાં ઓછા નભાવી લેવાય છે. કેટલાક સદ્‌ગુણોનો અભાવ બહુ દોષપાત્ર ગણાતો નથી પણ બીજા કેટલાક અપરાધ તો થવા જ ન જોઈએ થાય જ નહિ એવો સર્વનો એકસરખો આગ્રહ હોય છે. હ્રીના ગુણની સામે થયેલા ગુનાને સારુ કાયદાની અથવા સમાજ તરફથી ઠરાવેલી અમુક ચોક્કસ સજા થતી નથી. પરંતુ સમાજ કોઈક એવી વિલક્ષણ રીતે પોતાનો તિરસ્કાર દર્શાવે છે કે તદ્દન નફટ, નાગા માણસને પણ મરવા જેવું લાગે છે. સમાજ તરફથી કોઈ પણ જાતની ભૌતિક શિક્ષા થતી નથી તે જ કારણે તેણે કરેલી નૈતિક સજા વધારે ને વધારે સાલે છે.

(એ વાત બધે જ સાચી ઠરી છે કે નૈતિક શિક્ષાનો પૂરેપૂરો પ્રભાવ પાડવો હોય તો બાકીની એટલે કે ભૌતિક સજાઓ સંપૂર્ણપણે ટાળવી જોઈએ. નૈતિક શિક્ષા જેટલી રામબાણ હોય છે તેટલી જ નાજુક હોય છે. તેની મદદે કોઈ પણ ભૌતિક શિક્ષા આવી જાય તો તે શરમાઈને પાછી હઠી જઈ નિષ્પ્રભ અથવા તેજ અને પ્રભાવ કે અસર વગરની થઈ જાય છે).

એ જ હ્રીની બીજી બાજુ આબરૂને નામે ઓળખાય છે. આબરૂ અથવા શાખ ગુમાવવા કરતાં માણસ પ્રાણ ગુમાવવાનું બહેતર ગણે છે. કેમકે બીજી શિક્ષાઓની તેને બીક લાગતી નથી પણ સામાજિક પ્રતિષ્ઠા ગુમાવવાનું તેને પરવડતું નથી. સામાજિક તિરસ્કાર એ જીવતાં મરવા સરખું છે. આબરૂ અને હ્રી કદાચ સરખા પ્રમાણમાં સામાજિક વૃત્તિઓ નહિ હોય. હ્રીમાં અંતરનો ભાવ વધારે હશે પણ એટલા બધા ઊંડા પાણીમાં ઊતરવાનો જરૂર નથી. દરેક માણસમાં રહેલી હ્રી અને આબરૂ વિષેની લાગણી જ સમાજની આખરી મૂડી છે.

આ, આખરી મૂડીની કલ્પના જરા અહીં વધારે સ્પષ્ટ કરી લઈએ. કોઈ એક છોકરો કે યુવક વડીલોના ભયથી અવળે રસ્તે ચઢતો અટકી રહે છે. પાછળથી આ ઉપરનો ધાક જતો રહે છે અને કોઈને પૂછવાનું કે કોઈથી બીવાનું કારણ રહેતું નથી, બધી મિલકત પરનો કાબૂ તેના હાથમાં આવે છે ત્યારે તેને બહારની કોઈ જ આડખીલી રહેતી નથી એટલે તે સ્વૈરપણે વર્તવા માંડે છે. પણ તેનો આ સ્વચ્છંદ ઝાઝો વખત ટકતો નથી. માણસનો સ્વભાવ અથવા પ્રકૃતિ જ એવાં છે કે તેમાં સ્વચ્છંદ અથવા સ્વૈરપણું લાંબો કાળ નભી શકતું નથી. માનવીનો આ સ્વયંભૂ સ્વભાવ અથવા પ્રકૃતિ જ તેની આખરી અથવા છેવટની એટલે કે સાચી નૈતિક મૂડી છે. એને જ અંગ્રેજીમાં કૉન્સ્ટિટ્યૂશન કહે છે. તાત્ત્વિક રીતે જોઈએ તો

કૉન્સ્ટિટ્યૂશન કોઈએ કોઈને આપવાનું નથી હોતું. તેને શબ્દ-બદ્ધ કરવાનું કામ કોઈ પણ વ્યક્તિ, સભા અથવા સંસ્થા ભલે કરે. પણ સાચું કૉન્સ્ટિટ્યૂશન તો સ્વભાવમાં જ જડાયેલું હોય છે, અને તેની વિરુદ્ધ કોઈથી જઈ શકાતું નથી. જે જાનવરો પાસે આપણે વેઠ અથવા મહેનત કરાવતા નથી તેમના પર આપણો કંઈ વિશેષ ઉપકાર થતો નથી. ગુલામ બનીને માણસની વેઠ ઉઠાવવાનું તેના સ્વભાવના મૂળમાં જ હોતું નથી, અને ગમે તે ઉપાય કરો તો પણ તે તેના સ્વભાવમાં ઉતારી શકાતું નથી. તે પ્રાણી મરી જશે તોયે વેઠ નહિ કરે અને એટલી ખાતરી થઈ ગયા પછી મનુષ્યપ્રાણી પણ તેને રસ્તે જતો નથી.

કુદરતમાં ગમે તેટલું તોફાન ઊઠે છે તોયે આખરે શાંતિની સ્થાપના થાય છે, કેમકે પ્રકૃતિના સ્વભાવમાં સ્થાયી રૂપમાં શાંતિ જ રહેલી છે. પ્રકૃતિનું એ કૉન્સ્ટિટ્યૂશન છે. લોકોમાં લૂંટમાર, ખૂન, મારામારી ન થાય તે હેતુથી સરકારો-ની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. પણ જે વખતે વિપ્લવને પરિણામે રાજ્યસંસ્થા જ નાશ પામે છે તે વખતે શાંતિ તેમ જ વ્યવસ્થાનું સ્થાપન કોણ કરે છે? એ શાંતિ અને વ્યવસ્થા જે સત્તા વડે કરીને ફરીવાર સ્થાપિત થાય છે તે માણસનો સ્વભાવ અથવા પ્રકૃતિ જ છે. લોકોને જ એમ થઈ જાય છે કે ગમે તે થાય પણ હવે શાંતિ સ્થાપિત થવી જ જોઈએ, અને એ ભાવના કેન્દ્રીભૂત થઈને નવું તંત્ર ઉત્પન્ન કરે છે.

આમ જ સમાજમાં કોઈક વ્યવસ્થા થાય, તેમાં અમુક જાતની ખામીઓ ન હોય એવું દરેક જણને અંતરથી લાગે છે. આ જે અસ્પષ્ટ, અવ્યક્ત કલ્યાણેચ્છા દરેક હૃદયમાં રહેલી છે તે જ સમાજની આખરી મૂડી છે, અને તે જ મૂડી લાજ, શરમ, લજ્જા અને આબરૂને નામે પણ ઓળખાય છે.

દરેક સમાજમાં આ હ્રીનું પ્રમાણ એકસરખા પ્રમાણમાં

દેખાતું નથી. જેનામાં આ રુચિનો ઉદય થયો નથી તેને આપણે અનાર્ય કહીએ છીએ અને જેનામાં રુચિનું તેજ જોરાવર હોય છે તેને આર્ય કહીએ છીએ.

(આધુનિક ઇતિહાસકારોએ આર્ય અને અનાર્ય શબ્દોનો જાતિવાચક અર્થ કરી નાખ્યો છે. મૂળ શબ્દ નીતિવાચક અને સંસ્કૃતિવાચક હતો. રાજવાડે જેમને અનાર્ય વંશના ઠરાવવા માગતા હતા તે ડાન્યુબ નદી પર વસનારા ટ્યુટન લોકો અત્યારે પોતાને આર્ય કહેવડાવતા થયા છે. શબ્દોનો આ એક જાતનો દુર્વિલાસ નથી તો બીજું શું છે? અનાર્યો વિષે આજે કંઈ બોલવા જઈએ છીએ તો દ્રવિડ લોકો ચિડાય છે, અને અસુર વિષે કંઈક કડક ટીકા કરવા ગયા તો પારસીઓને લાગે છે કે આ આપણી જ નિંદા થઈ. શબ્દોના અર્થો બદલવાથી કેટલાયે નાહકના અને હાલા વિગ્રહો ઉત્પન્ન થયા છે.)

૧૪
શૌચ

દૈવી સંપત્તિના સામાજિક ગુણો પૈકી હવે આપણે શૌચનો ગુણ લઈએ આ ગુણનું એક સ્વરૂપ સામાજિક છે અને બીજું કેવળ વ્યક્તિગત છે પરંતુ તે બે સ્વરૂપો પરસ્પર વિરોધી નથી, ઊલટું એકબીજાને પોષક છે. માણસ તદ્દન એકલો જંગલમાં હશે તો પણ તેને સ્વચ્છતા તો ગમે જ છે. સમાજમાં હોય છે ત્યારે એ રુચિ એકદમ વધી જાય છે. પોતાનું શરીર, પોતાનો આહાર, વાપરવાની વસ્તુઓ, નજર આગળનો દેખાવ એ બધું સ્વચ્છ, વ્યવસ્થિત અને શ્રીયુક્ત હોય તે માણસને ગમે છે આ સ્વચ્છતાની સમાજમાં પણ કિંમત થતી હોવાથી દરેક વ્યક્તિ પોતાની સ્વચ્છતા બની શકે તેટલી વધારે રાખવાનો પ્રયાસ કરે છે આનો જ અતિરેક થઈને તે નખરા અને વરણાગીની વૃત્તિરૂપે દેખાય છે.

પણ આટલે સુધી તો એ વ્યક્તિગત અને સ્વાર્થી વૃત્તિ થઈ મારા અવ્યવસ્થિતપણાથી અથવા ફૂવડપણાથી બીજાને નુકસાન ન થાય, બીજાને અપ્રસન્નતા ન થાય, બીજાના કાર્યમાં વિઘ્ન ન આવે, ઊલટું બને તો મદદ જ થાય, એવી એક સામાજિક વૃત્તિ વધતા ઓછા પ્રમાણમા દરેક માણસના-મા હોય છે. એક ઘરમા ઉત્તમ પ્રકારની સ્વચ્છતા હોય અને પડોશમા દુર્ગંધ એકઠી થઈ હોય તો પરિણામે રોગનો પ્રવેશ બન્ને ઘરમા થવાનો જ. આવી સ્થિતિ હોવાથી સ્વચ્છતા જાળવવી એ મહુ મહત્ત્વનું સામાજિક કર્તવ્ય બની જાય છે.

એકાદ ઘરમા ખૂબ ગંદકી છુપાવી રાખી હોય તે

કોઈની નજરે ન પડવા દઈએ તો પણ તેમાંથી રોગનો ફેલાવો થવાનો જ. આ વાત જેટલી સાચી છે તેટલું જ એ પણ સાચું છે કે કોઈક એક જણની ચિત્તવૃત્તિ મલિન હોય તો આખા સમાજ પર તે પોતાનો પ્રભાવ પાડયા વિના રહેશે નહિ. એથી ઊલટું એકાદ જણની ચિત્તવૃત્તિ પવિત્ર, ઉદાર અને આર્ય હશે તો તેની અસર પણ સમાજ પર પહોંચવાની જ. એટલે જ તુકારામે કહ્યું છે કે

> देव होशी तरी आणिका करीशी ।
> सदेह येवीशीं धरणें न लगे ॥

અને આપણે રાક્ષસ હોઈએ તો તેનો ચેપ પણ બીજાને લાગશે જ એ વિષે શંકા નથી.

સ્વચ્છતા બે જાતની ગણાવી છે, શારીરિક અને માનસિક. પાણી અને માટીના ઉપયોગથી શરીરની જે સ્વચ્છતા સધાય છે તે બહારની છે. મનને પવિત્ર કરવું એ આંતરિક શૌચ છે. ઘણીવાર એમ લાગે છે કે લોક જોતા હોય ત્યારે સારી રીતે વર્તવું, અને એકલા હોઈએ ત્યારે ગમે તેમ વર્તીએ તો ચાલે. બીજા કેટલાક વળી કહે છે કે એ બરાબર નથી. આચરણ એકાંતમાં હો કે લોકાંતમાં હો, સ્વચ્છ જ હોવું જોઈએ. આચરણમાં ગરબડગોટાળો ન ચાલી શકે. પણ મન કંઈ કોઈના તાબામાં આવેલું નથી હોતું એટલે ભારે હોંશથી કબીરના એક દોહરાનો હવાલો આપીને એ લોકો કહે છે:

> मन गया तो जाने दो मत जाने दो शरीर ।

ધનુષ્યની દોરી જ્યાં સુધી ખેંચી પકડી છે ત્યાં સુધી તીરનું શું ચાલવાનું છે?

અનુભવ એવો છે કે કલ્પના, વાસના, વૃત્તિ અને અંદરના ઉમળકાઓ અને તાલાવેલી એ બાબતો પણ બાહ્ય

પદાર્થો જેટલી જ વાસ્તવિક અને અસર ઉપજાવનારી છે. ‘ થૉટ્સ આર થિંગ્ઝ.’

કોઈકે કહ્યું છે કે બાળકને જન્મ આપ્યા પછી માબાપથી સ્વતંત્ર એવું એક તેનું પોતાનું જીવન ઉત્પન્ન થાય છે, અને બાળકો સ્વતંત્રપણે જીવતાં રહીને પોતપોતાના પુરુષાર્થનો વિસ્તાર કરતા રહે છે. તેવું જ આપણા વિચારોનું પણ સમજવું જોઈએ. એકાદ વિચારને ચિદાકાશમાં છૂટો મૂકી દીધો એટલે તેને પોતાની પાંખ ફૂટે છે. ત્યાર પછીનો બાકીનો પોતાનો બધો વિહાર તે પોતાના જન્મદાતાને પૂછીને અથવા તેની ઇચ્છા પ્રમાણે જ કરશે એવું કંઈ નથી. વળી દેહધારી અપત્યો અને વિચારરૂપી અપત્યો વચ્ચે એક ફેર છે. ધારીએ તો દેહધારી અપત્યને તો ગળું દાબીને ઠાર કરી શકાય. પરંતુ વિચારરૂપી અપત્યની બાબતમાં તો એ પણ બની શકતું નથી.

એટલે વિચારોની બાબતમાં ખૂબ જ સાવધાન રહેવું જોઈએ. બાહ્ય આચરણમાં આગળી ચીંધી શકાય એવું કશું ન હોય તો પણ કેવળ મલિન વિચારથી જ માણસ સમાજને નુકસાન પહોંચાડી શકે છે એટલા ખાતર આંતરિક શૌચ એટલે કે મનનું નિર્મળપણું એ આપણું જેવું આધ્યાત્મિક કર્તવ્ય છે તેવું જ સામાજિક કર્તવ્ય પણ છે. એ ગુણનો અમલ સમાજ પાસે બાહ્ય નિયંત્રણથી ન જ કરાવી શકાય એક વ્યક્તિના પવિત્ર અથવા શુચિ આચરણથી બીજી વ્યક્તિ પર તેની અસર પડે જ છે એટલે આ ગુણનો પ્રચાર ધડો બેસાડીને જ થઈ શકે.

૧૫

અલોલુપ્ત્વમ્

બહારના અને અંદરના શૌચની જે કોઈ વિરોધી વૃત્તિ હોય તો તે લોલુપતા છે. શારીરિક અને માનસિક સ્વચ્છતા કેટલી રાખવી જોઈએ એનું જ્ઞાન જે ન હોય અથવા એનો ચોક્કસ આદર્શ ન હોય તો માણસ અસ્વચ્છ જ રહેવાનો. ઘણી વાર નોકરોને કપડાં ધોવાનું કહીએ છીએ ત્યારે તેઓ કહે છે કે આ કપડું તો ચોખ્ખું જ છે. આમ જવાબ દેનારા નોકરોને મહેનત કરવાનો કંટાળો જ હોય છે એવું નથી. દસગણી મહેનત કરવાની પૂરેપૂરી ખુશી હોવા છતાં આદર્શને અભાવે તેમનું કામ સ્વચ્છ નીપજતું નથી. આ જ વાત નૈતિક જીવનને વિષે પણ સાચી છે. સમાજે એકાદ નૈતિક આદર્શને સ્વીકારી લીધો કે તે પછી તેને જ વળગી રહેવાની — તેને જ ટકાવી રાખવાની વૃત્તિ જોરાવર થાય છે. બીજો વધારે ઉચ્ચ આદર્શ જો કોઈ સૂચવે અથવા સાધવો શક્ય છે એવું પ્રતિપાદન કરે તેની ઘણીખરી વખત ઠેકડી જ થાય છે, તેને અવહેવારુ ગણી કાઢવામાં આવે છે. આદર્શ બદલવાનું કામ સમાજની બેસી ગયેલી ગાડીને ઉકેલવાના કામ જેવું છે. એ કરવા જઈએ એટલે જૂની વ્યવસ્થા જેમને ફાવી ગઈ છે તે લોકો નવી વ્યવસ્થામાં આપણે આપણા અસલ ઉચ્ચ સ્થાને રહીશું કે કેમ એવી ખાતરી ન રહેવાથી અસ્વસ્થ થઈ જાય છે અને તેથી કોઈ પણ સામાજિક આદર્શ ઊંચો ચડે એ તેમને ફાવતું નથી. આ એક પ્રકારની અધિકારલોલુપતા છે, કહો કે સ્વાર્થલોલુપતા છે. લોલુપતાનો તદ્દન સામાન્ય અર્થ લઈએ તો તેને કારણે સ્વચ્છતાનો આદર્શ પણ ટકતો

નથી એવું બનતું આપણે હમેશ જોઈએ છીએ. ગમે તે સ્વાદિષ્ટ પદાર્થ વાસી અથવા એઠો હોય તો પણ લોલુપ માણસ તેને છોડતો નથી. લગ્નજીવનમાં પણ વિકાર પ્રબળ થાય છે એટલે નિશ આપોઆપ ઢીલી પડે છે. છિનાળ લોકો લગ્નજીવનની નિર્મળ નિષ્ઠાના આનંદથી ગતોષાતા નથી, એનું કારણ લોલુપતા જ છે. રસ્તા પરનો ભિખારી એઠી પતરાળી ચાટવાને તૈયાર થાય છે તેનું કારણ ગરીબાઈને લીધે બહેકી ગયેલી લોલુપતા જ છે. સમાજકારણમાં અને રાજકારણમાં એવી જ લોલુપતાને કારણે લોકો કેટલા તેજોહીન અને ભ્રષ્ટ થઈને નિષ્ઠાને વેચી દે છે એ આપણે રોજરોજ જોઈએ છીએ. જ્યાં લોલુપતા આવે છે ત્યાં પ્રતિષ્ઠા, નિષ્ઠા તેમ જ તેજસ્વિતાનો ખ્યાલ જ જતો રહે છે. બે દેશો વચ્ચે વાટાઘાટો ચાલે છે ત્યારે એકબીજાના પ્રતિનિધિઓને તેમની લોલુપતાનો લાભ લઈ બેસાવધ કરવાનો પ્રયોગ હમેશ થતો આવ્યો છે. લોલુપતા વ્યક્તિનો નાશ તો કરે જ છે પણ સમાજનુંયે અનેક રીતે નુકસાન કરે છે. એટલા કારણસર અલોલુપ્ત્વ એ ચારિત્ર્યનું પ્રધાન લક્ષણ છે એમ જાણકાર લોકો ઠરાવી ગયા છે.

લોલુપતા બધી જ ઇંદ્રિયોને વળગી શકે છે. આળસ, નિદ્રા અને તંદ્રા એ બધાંની જુદી સ્વતંત્ર ઇંદ્રિય નથી, છતાં તેમની બાબતમાં પણ લોલુપતા હોઈ શકે છે. પ્રાચીન ધર્મકારોએ સમાજને બહુ ખૂબીથી સાવધાન કર્યો છે કે ભાઈ આ હાડકાં વગરની બે ઇંદ્રિયોની લોલુપતાથી સાવધ રહેજો. 'जित सर्वं जिते रसे।' અને એ જ કારણે ગાંધીજીએ બ્રહ્મચર્યવ્રતના જેવું જ અસ્વાદવ્રતને પણ સ્વતંત્ર સ્થાન આપેલું છે. તેમણે કહ્યું છે કે જેણે જીહ્વાલૌલ્યને એટલે કે સ્વાદેન્દ્રિયને જીતી નથી તેને સારુ બ્રહ્મચર્યનું પાલન લગભગ અશક્ય જ સમજવું.

આ અતોનુલ્ય કેમ સિદ્ધ કરવું, એની સાધનાનો ક્રમ કેવો નાખવો એ એક સવાલ જ છે. જ્યાં સુધી મન મજબૂત નથી થયું ત્યાં સુધી ઇંદ્રિયોને ઉપભોગોના વિષયોથી દૂર રાખવી એ જ ડહાપણનો રસ્તો છે. માખણને દેવતાની પાસે રાખવું ને તેને કહેવું 'હવે તું પીગળીશ નહિ' તો એ વાત કેમ બનવાની હતી ? વિપતી પરીક્ષા કરવા ન જવું, ચાર ડગલાં દૂરથી જ ચાલવુ, પથ્ય વસ્તુઓ પર જ રહેવું અને સલામતીથી દિવસો નિર્ગમન કરી લોકમાં સારા કહેવડાવી મરણને પામવું એ જાતની શિખામણ રૂઢી વારંવાર આપે છે. એમાં ઘણો તથ્યાંશ રહેલો છે. એથી ઊલટું વળી કેટલાક લોકો કહે છે કે માંદાની જેમ હમેશ પથ્ય ખોરાક પર જ રહીને જીવવું એમાં આનંદ તે શો ને બહાદુરી તે શી ? ઉન્માદક વાતાવરણમાં રહેવા છતાં ઇન્દ્રિયો વનમાં રહે તો જ તે ઇંદ્રિયજય સાચો. આ વિષે એક એવો શ્લોક પ્રખ્યાત છે કે દર્શન, સ્પર્શન વગેરે ચાલુ રહે છતાં જેનું મન અવિકારી રહે છે તે જ સાચો બ્રહ્મચારી છે. (આવા અર્થનો એ શ્લોક છે). જો તાત્ત્વિક આદર્શની ઉચ્ચ ભૂમિકા પર રહીને આ શ્લોકનો અર્થ કરવો જોઈએ તે ભૂમિકા લોલુપ માણસે છોડી દીધેલી હોવાથી આ શ્લોકનો સમાજમાં સારી પેઠે વામાચારી ઉપયોગ થયો છે. આદર્શ તો એ છે કે નિત્યના સામાન્ય અને જરૂરી વહેવારમાં રહેતા હોઈએ ત્યારે મન વિકારી થાય તે બરાબર નથી, ન થવું જોઈએ. સ્ત્રીઓને પડદામાં રાખીને તેમની પવિત્રતા જાળવવી અને પુરુષોની દૃષ્ટિ નિર્મળ રાખવી એ ભૂલભરેલો ઉપાય છે. સ્ત્રીપુરુષે એકબીજાનું મોઢું પણ ન જોવું, અરે લાકડાંની ઢીંગલીનું દર્શન પણ ન થવા દેવું એવો બ્રહ્મચર્યનો જૂનો આદર્શ પણ આ જ પ્રકારનો છે. જેનું મન તેમ જ શરીર છેક વિકૃત થઈ ગયાં છે તેને ઉપચારની ખાતર આવો નિયમ પાળવાનું કહેવામાં આવે એ જરૂરનું હોય ખરું, પરંતુ

સામાજિક વહેવારને માટે આનો સાર્વત્રિક નિયમ ઠોકી બેસાડવો એ ન ચાલે. એકાંતમાં કે લોકાંતમાં સ્ત્રીઓ સાથે વાત જ ન કરવી એવો નિયમ કરવો એ કંઈ આધ્યાત્મિક કે સામાજિક સાધના ન હોઈ શકે. સમાજમાં રહીને જ અલોલુપત્વની સાધના કરવી જોઈએ. સમાજમાં રહેનારથી એ વસ્તુ સિદ્ધ ન જ થાય એમ માનનારા તો માણસની પ્રગતિની બાબતમાં નાસ્તિક છે એમ જ કહેવું જોઈએ.

૧૬

અચાપલમ્

અલોલુપ્ત્વમના સામાજિક સદ્‌ગુણની જોડનો જ બીજો ગુણ અચાપલમ્ છે. જેનામાં સ્થિરતા નથી, વિચારજાગ્રતિ નથી, ધીરજ નથી અને માત્ર રજોગુણ જ છે તેનામાં એક જાતનું ચાપલ્ય, એક જાતની ચપળતા અથવા ચંચળતા પેસી જાય છે. હાથમાં લીધેલાં સાધનોની શક્તિ અજમાવી જોઈ ન હોય એટલે વધારે પડતી ફિકર કરીને બિનજરૂરી દોડાદોડ કરી મૂકવી એ ચાપલ્યનું લક્ષણ છે. જેને તરતાં આવડતું નથી તેવા માણસને તરવાનું શીખવવાને પાણીમાં છોડવામાં આવે એટલે એકદમ નકામા હાથ હલાવી હલાવીને તે પોતાની જાતને થકવી નાખે છે. તેને એમ લાગે છે કે આવો અમૂલો મારો જીવ તેને તારવાને જેટલા હાથપગ હલાવીએ તેટલા થોડા જ! 'એંગ્ઝાઈટી કૉમ્પ્લેક્સનું', ચિંતાબદ્ધતાનું આ પરિણામ છે. અપરિમેય ચિંતા કરવાની ટેવ એક વાર વળગી એટલે એમ જ થાય. ચાપલ્યનો ભાવ 'ફ્લરી' એ અંગ્રેજી શબ્દથી બરાબર વ્યક્ત થાય છે.

જ્યાં સૌમ્ય શબ્દથી ચાલે ત્યાં કડક, આકરા શબ્દો વાપરવા અને ગાળો કાઢવી, જ્યાં શિખામણની બે વાતથી કામ સરે ત્યાં સજા કરતા ચાલ્યા જવું, જ્યાં દુશ્મનાવટ નથી ત્યાં છે એમ ગાની લઈ ડૉન કિવક્ઝોટની માફક ચઢાઈ લઈ જવી એ બધાં રજોગુણી ચાપલ્યનાં જ લક્ષણો છે. સત્ત્વ-ગુણમાં કસ હોય છે એટલે પ્રગતિ થાય છે, રજોગુણમાં ધાંધલ અથવા દોડાદોડ કરીનેયે પ્રગતિ જેવું બહુ થોડું નીપજે છે.

તેથી જ ગીતાએ કહ્યું છે કે

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसा ।

આજની દુનિયામા જે કઈ બધી ચળવળ, દોડાદોડી અને 'પ્રગતિ' ચાલે છે તેમાથી જરૂરની અને પરિણામકારી કેટલી અને વ્યર્થ અથવા ફોકટની કેટલી એનો હિસાબ કાઢવાથી નવાઈ નીપજાવે એવા આકડાઓ જડશે.

૧૭

નાતિમાનિતા

ઉપરના વિવેચનોમા જ્યા તેજનાં લક્ષણો ગણાવ્યાં છે તે જ ઠેકાણે નાતિમાનિતા પણ લઈ લેવી જોઈતી હતી. તેરમા અધ્યાયમા જ્ઞાનના લક્ષણો ગણાવતી વખતે અમાનિત્વમ્ એ શબ્દ વાપરેલો છે અને અહીં નાતિમાનિતા એવી મર્યાદિત સ્વરૂપની રજૂઆત કરી છે. આ ભેદ ઇરાદાપૂર્વક ન પણ કર્યો હોય. પરંતુ અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે એ બેમાં મહત્ત્વનો ફરક છે જ્ઞાનપ્રાપ્તિની બાબતમાં આત્યંતિક નમ્રતાની જરૂર છે. મારું જ કહેવું સાચુ છે એવો અહંકાર ન હોવો જોઈએ, અને મારું કહેવું ખરું જ છે એવી મમત પણ ન હોવી જોઈએ, કેમકે જ્ઞાન એકાંગી અને કલુષિત હોવાનો સંભવ હોય છે. મન વિકારી હોય છે ત્યારે જ્ઞાન પણ કલુષિત થાય છે અને માણસમાત્રનો અનુભવ મર્યાદિત તેમ જ એકાંગી હોય છે એટલે તેનું ઘણુંખરું જ્ઞાન એકાંગી જ રહેવાનું એટલા ખાતર અનુભવની માટીમાંથી જ્ઞાનની મૂર્તિ ઘડતી વખતે તે સુકાઈને તરત જ કડક ન બની જાય તેની ખબરદારી માણસે રાખવી જોઈએ. અમાનિત્વનું પાણી વારંવાર છાંટીને ભીકણી માટીને જો નરમ રાખીએ તો જ જ્ઞાનની મૂર્તિનો ઘાટ સુધરતો રહે અને તેનું ઘડતર વધારે ને વધારે સર્વાંગસુંદર કરી શકાય.

અહીં દૈવી સંપત્તિમાં નાતિમાનિતાનો ઉલ્લેખ છે. માણસને માન તો હોવું જોઈએ પણ તેનો અતિરેક તે ન કરે. માન અસલમાં અહંકારમૂલક છે. સમાજનો વિચાર કરતી વખતે અથવા સમાજસેવાની યોજના નક્કી કરતી વખતે

માણસ જે પોતે સમાજહિતને અર્થે છે એ વાત ભૂલી જાય અને પોતાને જ મધ્યબિંદુ માની લઈને બધી ઘટના પોતાની ફરતે જ ફરતી રહે એવો આગ્રહ લઈ બેસે તો તે અભિમાન થયું; એથી સમાજનું અકલ્યાણ થાય. દળવાની ઘંટીનો હાથો જો કહે કે હું ફરફર કરું તેને બદલે ઘંટીના આખા પડિયાએ જ મારી ફરતે ફરવું જોઈએ તો તે હાથાએ આખી ઘંટીના ભારનો જકલ્લાનો રહેશે, અને દળવાની ક્રિયા જરાયે નહિ થાય તે નફામા ! હુ પોતે જ પૂજ્ય છું, હું કેન્દ્રસ્થ છું એવી વધારેપડતી મૂર્ખાઈભરેલી ભાવનાથી માણસની તેજસ્વિતા પોષાતી નથી અને ઊલટું તેની સેવાશક્તિ જ ઘટે છે. તેજસ્વિતા હોવી જોઈએ, પોતાપણાનું અભિમાન પણ હોવું જોઈએ પણ તેનો અતિરેક કરીને સમાજહિતને સ્વત્વથી ઊતરતું ગણવું ન જોઈએ. આવો અર્થ નાતિમાનિતા શબ્દથી વ્યક્ત થાય છે. નાતિમાનિતાનો બીજી એક બાજુથી પણ વિચાર કરવો જોઈએ. જીવનમા જીવનસાફલ્યનાં સર્વોત્તમ તત્ત્વો સિદ્ધ કરવાનાં હોય છે એટલે તેમને વિષે ગરબડ-ગોટાળો થવો ન જોઈએ, તડજોડ અથવા સમાધાનને નામે સિદ્ધાંતને ડુબાવવો ન જોઈએ એ સાચું. પરંતુ દુનિયાનો વહેવાર એટલે આપણો પોતાનો પુરુષાર્થ અને આપણી આજુબાજુની પરિસ્થિતિ એ બેની વચ્ચે ચાલતો સનાતન વિગ્રહ મારી યોજના આગળ પરિસ્થિતિએ નમવું જ જોઈએ, મારે જોઈશે તેવી પરિસ્થિતિ હું પેદા કરી લઈશ, અને એમ પેદા કરેલી પરિસ્થિતિ પર હું કાબૂ રાખીશ એવો આગ્રહ અથવા ટેક માણસે રાખવો જ જોઈએ પરંતુ કોઈ કોઈ વખતે પરિસ્થિતિ સામે નમી જવાની પણ જરૂર હોય છે પરિસ્થિતિ એ કોઈ કાયમી અથવા સ્થાયી વસ્તુ નથી. પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ આવે છે ત્યારે મોટા મોજાં-ઓના જોરથી આવે છે એવે પ્રસંગે તેની સામે ગરદન અક્કડ રાખીને ભાંગી જવાથી કશો અર્થ સરતો નથી. તેની

સામે તો જરૂર પ્રમાણે નમી જઈને પાછું માથું ઉપર કાઢવું જોઈએ સિદ્ધાંતને બાધ ન આવે એ રીતે કયા ધીરજ પકડવી, કયા છાપો મારવાના આશયથી લપાઈને રહેવું અને અનુકૂળ પરિસ્થિતિની વાટ જોવી એ બધાનું ભાન જાગ્રત રહે તે માટે વૃત્તિની નમ્રતાની આવશ્યકતા હોય છે. એને જ નાતિમાનિતાનું નામ આપેલું છે. સિદ્ધાંતનો વિજય એટલે કે ધર્મનો વિજય એમ તો થવાનો જ. વિજય ઈશ્વરના હાથમા હોય છે એટલે સનામત જ છે. આપણે પોતે સર્વ અહંકાર છોડી આપણે ભાગે ક્ષણિક યશ આવે કે ન આવે, સાર્વત્રિક કલ્યાણના વિચારને વળગી રહી સર્વહિતની દૃષ્ટિથી જે સમયે જે કરવુ યોગ્ય લાગે તે સમયે તે કરવાને તૈયાર રહેવુ એ ભક્તહૃદયનુ લક્ષણ છે. ભક્તને માન કે અપમાનની પરવા નથી હોતી તેથી તેને હાથે ઉત્તમ પ્રકારની સેવા થાય છે અને કુસેવા કદી થતી નથી. આપણે જે જે કંઈ કરીએ છીએ તે પોતાની પ્રતિષ્ઠાને અર્થે નથી કરતા, બધાના કલ્યાણને માટે કરીએ છીએ પોતાનું કર્તવ્ય બજાવી તત્ત્વને બાધ ન આવે એવી રીતે જે વખતે જે સેવા કરવાનું બની શકતું હોય તે કરી છૂટવું એટલો જ આપણો ધર્મ છે.

૧૮

અક્રોધ

નાતિમાનિતા સિદ્ધ કરવાને માટે જેમ અહંકાર ન હોય એ જરૂરનુ છે, તે જ પ્રમાણે સાથીદાર અને વિરોધી એ બંને જાતના અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ લોકો પર ગુસ્સે ન થવાની વૃત્તિ પણ હોવી જોઈએ. ગુસ્સો અથવા ક્રોધ એ દારૂના જેવો છે. દારૂથી જેમ જોમ વધતું નથી પણ શરીરમાં શક્તિ વધ્યાનો કે નવી આવ્યાનો એક ભાસમાત્ર થાય છે; તેવી જ રીતે ક્રોધ જાણે કે કોઈ એક જાજરમાન લડાયક શક્તિ હોય એવું ઘણા લોકોને ભાસે છે. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ એવી નથી. દારૂ પીને માણસ જેમ આંધળો થઈ જાય છે, તેવી રીતે ક્રોધથી પણ તે આંધળો બની જાય છે. એ અંધાપામાં તે પોતાનુ નુકસાન પણ કરી બેસે છે. સ્વહિતને ડુબાવનારા જે કોઈ દોષો હોય તો તે ક્રોધ, લોભ અને કામ છે, અને તેથી જ એ ત્રણ નરકનાં દ્વાર છે એ ગીતામાં કહેલું છે.

(આ ત્રણ પૈકી કામ અને ક્રોધ સ્વહિતનો નાશ કરનારા છે એ સહેજે સમજાય એવું છે. પરંતુ લોભ તો હમેશ સ્વહિતની જ કાળજી કરનારો રહ્યો એવું ઉપલક નજરે લાગે છે. સાચુ જોતાં એ વાત ખરી નથી એમ માલૂમ પડી આવશે. લોભ અને તેજસ્વિતાને બારમો ચંદ્રમા હોય છે. અને જ્યાં તેજસ્વિતા નથી ત્યાં સ્વહિત તો શું સંભાળી શકાવાનું હતું?)

શત્રુ જ્યારે આંધળો હોય છે ત્યારે તેનો કેટલીક બાબતો આપણને લાભ કરનારી થઈ પડે છે. પણ આ લાભ ઓળખી શકીએ તે માટે આપણું ચિત્ત શાંત

જોઈએ. ઘણી વાર શત્રુનો નાશ કરવા કરતાં આપણે મારુંવ જાતની ભયંકર અમેલા કરી બેસીએ છીએ. શત્રુને પણ અન્યાય ન કરવો, તેનું પણ ધર્મથી કોઈ જાતનું નુકસાન ન થવા દેવું એવો ટેક રાખીએ તો જ આપણને થોડી મહેનતે અને ઝટ વિજય પ્રાપ્ત થાય છે, અને શત્રુની દુશ્મનાવટ પણ નરમ થાય એવો સંભવ રહે છે. શત્રુ આપણા સહવાસમાં આવે, આપણી સાથે લડે અને એ બધું કરવા છતાં તે પહેલાના જેટલો જ દુષ્ટ અને દ્વેષી રહે તો તેમાં આપણી બહાદુરી શી ગણાય? આપણે જો તેની સાથે સજ્જનતાથી વર્તીએ તો તેના પર આપણને આપોઆપ એવડો વિજય મળી રહેશે. આ બધું પાર પાડવાને અક્રોધ વૃત્તિ અત્યંત જરૂરની છે. ઘણી વાર તો સાથીદારો પર ગુસ્સો કરીને જ આપણે આપણું કામ બગાડીએ છીએ સાથીદારોને હાથે કશી ભૂલ ન થઈ હોય અને પરિસ્થિતિને લીધે જ કામ બગડ્યું હોય એવો સંભવ રહે છે. કંઈક બગડ્યું કે કંઈક ભૂલ થઈ કે કોઈના પર ગુસ્સો કરી પાડવો એવી ટેવ પડી ગઈ હોય ત્યાં જવાબદારીની મીમાંસા કરવાની વૃત્તિ જ રહેતી નથી, તો તેમ કરવાની શક્તિ તો ક્યાંથી જ આવે? આ દૃષ્ટિથી પણ સામાજિક કલ્યાણને માટે અક્રોધ જરૂરનો છે. ધ્યાનમાં માત્ર એટલું રાખવું જોઈએ કે ઢીલાપણું અથવા પોચાપણું એ કંઈ અક્રોધ નથી

૧૯

જ્ઞાનયોગ—વ્યવસ્થિતિ

સર્વ જાતના ગુણોનો ઉત્કર્ષ કરવાને માટે અને આદર્શમાં વિકૃતિ કે બાધાઈ ન પેસી જાય તે સારુ સમગ્ર જીવન અખંડ વિચારમય તેમ જ આચારપરાયણ હોવું જોઈએ. વિચાર જોઈએ તેટલો જાગત નથી હોતો ત્યારે અબુદ્ધિ, જડતા અને આંધળાપણું એ બધાં ઝપાટાબંધ જોર પર આવી જાય છે. જીવનતત્ત્વો સનાતન છે ખરાં, અને ગમ્યાં અથવા લાગ્યાં છે એ વાત પણ સાચી પરંતુ પરિસ્થિતિ હંમેશ બદલાયા કરે છે અને તે જ પ્રમાણે જીવનનો અને જીવનના આદર્શોનો એકધારો વિકાસ થતો રહે છે. એટલે તત્ત્વોના આંકલનમાં તેમ જ પરિપાલનમાં હમેશ ફેર પડ્યા કરે છે અથવા કહો કે કરવો પડે છે. આ પરિવર્તન ઇષ્ટ દિશામાં થાય, તેમાં કૃત્રિમતા, જડતા અથવા વિકૃતિ પેસી ન જાય તેટલા સારુ અખંડ વિચારણા અથવા વિચારની એકધારી ચાળણી ચાલુ રહેવી જોઈએ. <u>જ્ઞાન એટલે જ પરમેશ્વર</u>. તેનો આવિષ્કાર આપણા હૃદયમાં આપણી યોગ્યતાના પ્રમાણમાં ક્રમે ક્રમે થતો રહે છે એટલે જ ક્રમમુક્તિની કલ્પના બંધબેસતી લાગે છે. જ્ઞાનથી જ્ઞાન વધે છે અને તેની સાથે સાથે જ આપણી શક્તિ અને જવાબદારી બંને વધે છે.

આ વાત સાચી હોવા છતાં કેવળ વિચાર કે કેવળ તર્કસર્વાંગસંપૂર્ણ નથી. વિચારશક્તિની સાથે જ માણસને ઈશ્વરે કલ્પનાની શક્તિ પણ આપેલી છે. વિચારની ગતિ જ્યાં થંભી જાય છે ત્યાંથી કલ્પનાએ કૂદકો મારવાનો હોય છે. પરંતુ ઘણી વાર વિચારશક્તિનો પૂરતો ઉપયોગ કર્યા વિના જ

માણસ કલ્પનાની પાંખ પર સવાર થઈ જાય છે અને એ રીતે કલ્પનાની શક્તિનો દુરુપયોગ કરી તેને નિઃસત્ત્વ કે અપ્રમાણ અથવા પ્રમાણ બહારની કરી મૂકે છે. જીવનરથને ખેંચવાને ખરી રીતે વિચારની સાથે આચારની જોડ જોતરવી જોઈએ. વિચાર અને કલ્પનાનો જીવનની દૃષ્ટિએ તાળો મેળવવો પડે છે. તેથી આચાર એટલે કે પ્રત્યક્ષ ક્રિયા, પ્રયોગ, નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ અને અનુભવ એ બધાંની આવશ્યકતા હોય છે. વિચારને પહેલાં તર્કબુદ્ધિથી તપાસી લેવો, પછી પ્રયોગના પ્રત્યક્ષ અનુભવની ભઠ્ઠીમાં તેને ઓગાળીને તાવી જોવો અને વળી પાછું તેનું ઉગ્રપણે ધ્યાન ધરવું જોઈએ.

આમ કરતા રહીએ તો જ જ્ઞાનનો વિસ્તાર વધે છે, તે ઊંડું તેમ જ તેજસ્વી બને છે અને અખંડ ક્રિયામાં દિવસો જાય છે એટલે જીવન પણ શુદ્ધ અને સમૃદ્ધ થાય છે. બુદ્ધિની અંદર માહિતી અને વ્યવસ્થાનો જે વિકાસ ઘડાય છે, અને તેને લગતી જ્ઞાનેંદ્રિયમાં જે કુશળતા પેદા થાય છે તેને જ જ્ઞાન કહે છે. જ્ઞાનનો જીવનમાં ઉપયોગ કરી જોવો અને તેમ કરતાં કરતાં નૈતિક સામર્થ્ય વધારતા રહેવું એને જ યોગ કહે છે. જ્ઞાન અને યોગ એ બંનેનો યથાર્થ ખ્યાલ હોય, બંનેની એકસરખી સિદ્ધિ હોય, બંનેનું વાજબી પ્રમાણ જળવાય અને પરિણામે જીવન એકાંગી ન થાય તેનું જ ગીતાએ જ્ઞાન-યોગ-વ્યવસ્થિતિ નામ રાખેલું છે. પ્રજાકીય પુરુષાર્થનો તેમ જ કેળવણીનો અંતિમ આદર્શ એ જ છે. આ જ્ઞાનશક્તિનો ક્રિયાશક્તિની સાથે મેળ બેસે પછી બંનેની બધી તરફથી વૃદ્ધિ થવી જોઈએ. આ બે પૈકી એકનો પ્રમાણ બહારનો વિકાસ થાય છે ત્યારે સમાજના શરીરને અર્ધાંગવાયુ અથવા લકવાની અસર થયાનાં લક્ષણો દેખાવા માંડે છે. એટલે જ સમાજમાં બુદ્ધિવૈભવ અને કર્મકૌશલ્ય એ બંને પર બરાબર નજર રાખવી પડે છે. આવી સર્વાંગી કેળવણી માત્ર નિશાળોમાં

મેળવવાની નથી હોતી. આમાંની ઘણીખરી કેળવણી નિશાળો કે વિદ્યાલયો જેવી સંસ્થાઓની બહાર જ મળે છે પણ હોય તો એ કેળવણીનું જ ગણાય.

જેમ અગ્નિ ટાઢો અથવા મંદ પડી ન જાય તે સારુ સતત સળગતી રાખવી પડે છે તે જ રીતે સમાજમાં કેળવણી-ની વ્યવસ્થા ઉત્તમપણે ચાલુ રહેવી જોઈએ. આ સર્વાંગીણ કેળવણીની અનેક સંસ્થાઓ સમાજમાં ચાલવી જોઈએ. જુદી જુદી પ્રયોગશાળાઓએ નવા નવા પુરુષાર્થ ખેડતા રહેવું જોઈએ જીવન સમસ્તને જ્ઞાન અને સામર્થ્ય વધારવા તરફ જ વાળવું જોઈએ.

૨૦

સ્વાધ્યાય

સામાન્ય તેમ જ જીવનવ્યાપી શિક્ષણ પચાવ્યા પછી સામાજિક વહેવારમાં જો આપણે બધો વખત રોકાઈ જાય તો જ્ઞાન અને કૌશલ્ય બંને ખૂઠાં થઈ જાય છે. હમેશના વહેવારની તો ટેવ પડી હોય એટલે કર્મની કુશળતા કદાચ નિસ્તેજ ન થાય, તેને કાટ ન ચઢે. પણ જ્ઞાન તો જોતજોતામાં કટાઈ જાય છે, મેલું થઈ જાય છે. તેવો મેલ ન ચઢે માટે જ્ઞાનનો જેમાં સર્વાંગીણ ઊહાપોહ કરવામાં આવ્યો હોય અને જેના સિદ્ધાંતો આપણને બરાબર ગળે ઊતરી ગયા હોય તેવા ગ્રંથોનું વારંવાર પારાયણ કરવું જોઈએ. આને જ સ્વાધ્યાય કહે છે. પોતાનું જ્ઞાન જાગતું રાખવું, હમેશ હાજર રાખવું, અનુભવોથી આપણે અમુક સિદ્ધાંતોએ પહોંચ્યા હોઈએ તે વીસરાઈ ન જાય માટે તેના પ્રામાણિક ગ્રંથોનું બુદ્ધિપૂર્વક, એકાગ્ર મનથી મનનપૂર્વક પારાયણ કરવું જોઈએ. આ જાતનો સ્વાધ્યાય એ મોટું તપ છે, મોટું બળ છે એમ અનુભવે માલૂમ પડ્યું છે.

આ સ્વાધ્યાયના પ્રકાર બે છે. જેમને ગ્રંથો વાંચવાની ટેવ પડી છે તેમને માટે ઉપર બતાવ્યું છે તેવું પારાયણ. પણ બહુજનસમાજમાં એટલી શક્તિ કે ઉત્સાહ હોતાં નથી અને એટલી ફુરસદ પણ તેને હોતી નથી. તેથી તેને માટે સત્સંગ, એટલે કે જ્ઞાની પુરુષોના સહવાસમાં હમેશ થોડો વખત ગાળવાનો ઉપાય બતાવેલો છે. મનુ અને બુદ્ધ બંનેએ બહુ આગ્રહપૂર્વક જણાવ્યું છે કે શ્રમણ બ્રાહ્મણનું દર્શન હમેશ કરતા ન રહેનાર માણસને મૃત્યુ ખાઈ જાય છે, તેનું જીવન નષ્ટ થઈ

જાય છે. આટલા કારણસર સ્વાધ્યાયની કંઈક કુદરતી વ્યવસ્થા કરવી જરૂરી છે. ભજન, કીર્તન, પુરાણશ્રવણ, પુસ્તકાલયોનો સહવાસ, વર્તમાનપત્રો અને માસિકોનું વાચન, પ્રવાસો કરવા, જુદાજુદા પ્રયોગો કરવા, ચર્ચાઓ અને વાદવિવાદોમાં ભાગ લેવો અને એકાંતમાં બેસીને મનન કરવું એ બધાયે સ્વાધ્યાયના પ્રકારો જરૂરના છે.

૨૧

દયા

માર્દવ, ક્ષમા, અક્રોધ, અલોભ, દાન વગેરે સામાજિક સદ્‌ગુણોનું મહત્ત્વ અને તેમના પરસ્પર સંબંધનો આપણે વિચાર કર્યો. એ બધામાં પ્રાણીમાત્ર વિષેની દયા એ જ મુખ્ય ભાવ હોવો જોઈએ. જેનો ને આપણો સંબંધ થાય છે, જેમનું અને આપણું જીવન હમેશ ઓતપ્રોત હોય છે તેમનાં સુખદુ:ખનો ખ્યાલ આપણને હોય એ કુદરતી છે. તેમના સુખથી આપણને આનંદ થાય છે, તેમના દુ:ખથી આપણે અકળાઈએ છીએ. મમતાનું આ વર્તુળ બધા લોકોનું સરખું નથી હોતું. જેના હૃદયનો જેટલો વિકાસ થયો હશે તે પ્રમાણમાં જ તેના પ્રેમનો પરિઘ નાનો અથવા મોટો રહેવાનો. અત્યંત સ્વાર્થી માણસને કોઈને જ માટે મમતાની લાગણી નથી હોતી. એથી ઊલટું અત્યંત હિંસ્ર પશુઓમાં પણ પોતાનાં અપત્યોને માટે માણસેયે ધડો લેવા જેટલો ઉત્કટ પ્રેમ હોય છે. પક્ષીઓએ શકુંતલાને પોષીને મોટી કરી, વરુની એક માદાએ રોમ શહેરના આદ્ય સંસ્થાપક રોમ્યુ અને રિમ્યુ એ બે ભાઈઓને પોતાનું દૂધ ધવડાવીને ઉછેર્યા, વગેરે કાલ્પનિક વાતોમાંયે પશુ-પક્ષીઓમાં પણ પ્રેમભાવનો વિકાસ થઈ શકે છે એ જ તત્ત્વ ગૂથેલું છે. ઘોડો, કૂતરો, ગાય, ભેંસ, હાથી વગેરે જનાવરો પણ કેટલું પ્રેમાળપણું બતાવી શકે છે એનો આપણે હમેશ અનુભવ કરીએ છીએ. ઘણી વાર ભડકી ગયેલાં અથવા ચિડાઈ ગયેલાં પ્રાણીઓ પણ તેમના પર સવારી કરનારને પ્રેમથી સંભાળીને પોતાના પગ નીચે પીંદાઈ જવા દેતાં નથી એવું

આપણે જોયુ છે. પ્રેમની આવી મમતા જ્યાં જ્યા છે ત્યા ત્યાં બધી જાતનો વિકાસ થઈ શકે છે.

પશુઓને આત્મા હોય છે કે નહિ એ વિષે એક ખ્રિસ્તી મિત્ર સાથે થયેલી ચર્ચા વખતે તેમની આગળ રજૂ કરેલી વિચારસરણી ફરીથી એક વખત આ સ્થળે આપી દઉં છું.

આપણે કહીએ છીએ કે ઇશ્વર પ્રેમાળ છે એટલુ જ નહિ પણ તે પ્રેમસ્વરૂપ છે. પ્રેમ એટલે જ પરમેશ્વર. આ જો માત્ર એક મધુરું કાવ્ય જ ન હોય પણ તમારો જીવનસિદ્ધાંત હોય, તમારી શ્રદ્ધાનું નિધાન હોય તો આત્મા અથવા દૈવી તત્ત્વ સર્વ પ્રેમવાળાં પ્રાણીમા જોતાં આપણને આવડે જ, આપણે તે બધાંમાં તેને જોઈ શકીએ જ. પ્રેમનું સ્વાભાવિક લક્ષણ અને તેની ઉત્તમ કસોટી એ છે કે પોતાના સુખને માટે અથવા જીવને માટે બેપરવાઈ અને સ્વાર્થત્યાગ. હરેક મનુષ્યેતર પ્રાણીમા આપણે અપત્યવત્સલતા જોઈએ છીએ. પશુ, પક્ષી વગેરે બધાં જ પ્રાણીઓ પોતાનાં બચ્ચાંને બચાવવા માટે પોતાની કુદરતી બીક છોડીને ઘણી વાર જીવ પણ આપી દે છે. જીવ જાય એવુ સંકટ આવ્યું હોય કે ભૂખે મરવુ પડે તોપણ પોતાનાં બચ્ચાંનો તે નાશ કરતાં નથી અથવા થવા દેતાં નથી. આવુ જ્યા આપણે જોઈએ છીએ ત્યાં તે પ્રાણીઓને આત્મા નથી એમ કહેવુ એનો અર્થ તો એટલો જ કે આપણી લૂલીના જ સ્વાદને પોષવા ખાતર સર્વત્ર નજરે પડતા સત્ય તરફ આપણે આંખ મીંચી જઈએ છીએ માણસના સહવાસમાં આવેલા પ્રાણીઓ પૈકી માણસને માટે કેટલી બધી કોમળ લાગણી એ તિર્યગ્યોનિના પ્રાણીઓ બતાવે છે! તે છતાં એ પ્રાણીઓને વિષે કઠોર થઈને તેમને આત્મા નથી એવું કારણ બતાવી તેમનો વધ કરવાને તૈયાર થવું, એ માણસને ખરેખર વિચિત્ર જ કહેવાય. માણસાઈ એ પશુપણા

કંઈક ઉચ્ચતર વસ્તુ તો હોવી જ જોઈએ. પશુઓ માણસોને માટે પ્રેમ રાખે, અને માણસ કેવળ તેમના પર પોતાના પેટમાં પધરાવવા પૂરતી જ માયા બતાવે એ સ્થિતિ ક્યારેયે બદલવી જ પડવાની છે.

શિકાર કરનારા લોકો પણ પરસ્પર પ્રેમને વિષે પ્રખ્યાત એવાં સારસનાં જોડાંને મારતા નથી. ઘણા માંસાહારી લોકો પણ પોતાને ત્યાં પાળેલાં પ્રાણીનું માંસ ખાતા નથી. ગોવામાં ઘણાએક લોકો ઘરની નારિયેળીનાં કુમળાં નારિયેળ ખાવામાં ભ્રૂણ હત્યા રહેલી છે એવા ખ્યાલથી એવાં નારિયેળ ખાતા નથી. આ બધી બાબતોના પાયામાં પ્રેમધર્મના સ્વીકારની વાત જ રહેલી છે.

માણસની બુદ્ધિ એ એક અદ્ભુત વસ્તુ છે. તેનું સામર્થ્ય અમાપ છે. તેના ક્રોધ તેમ જ લોભ આગળ દુનિયાનું એક પણ પ્રાણી નિર્ભયતાથી રહી શકતું નથી. એ કારણે અને બહારનો કોઈ સજા કરનારો દેખાતો નથી એ યાદ રાખીને માણસે પોતે થઈને જ બીજાં પ્રાણીઓને અભયદાન આપવું જોઈએ. બીજાં સર્વ પ્રાણીઓને માણસના સહવાસથી સુખ થવું જોઈએ. જેમ માણસ ખેતી કરવા લાગ્યો ત્યારથી પક્ષીઓને સોસવો પડતો દુકાળ બહુ ઓછો થઈ ગયો અને તે માનવ વસ્તીને આશરે વસવા લાગ્યાં તે જ પ્રમાણે બની શકે તે પ્રમાણમાં બધાં પ્રાણીઓની સગવડ આપણે કરીએ, અને માનવીના કુટુંબમાં એકલાં માણસોને જ ન ગણતાં કંઈ નહિ તો બધાં નિરુપદ્રવી પ્રાણીઓને સમાવી લેવામાં આવે એ ઇષ્ટ છે.

'દયા ભૂતેષુ'માં કેવળ એકલો માનવી જ નહિ પણ સર્વ પ્રાણીઓ વિષે પ્રેમ, કરુણા અને આત્મીયતાની અપેક્ષા રાખવામાં આવી છે. કેટલાક લોકો પશુપક્ષી વગેરે પ્રાણી ઉપર દયા રાખી શકે છે, પણ માણસ ઉપર પ્રેમ રાખવાનું તેમનાથી

બનતું જ નથી. માણસ દીઠું કે તેની પાસેથી પોતાનો કંઈક ફાયદો ઉઠાવવો જ જોઈએ અને તે જો અનુકૂળ ન થાય તો તેની સાથે દુશ્મનાવટ કે વેર બાંધવું જ જોઈએ એવી વૃત્તિ એકદમ જાગી ઊઠે છે. તેથી એ પણ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે દયા ગુણનો એ સામાજિક સદ્ગુણમાં મનુષ્ય અને મનુષ્યેતર એ બંનેનો સમાવેશ થઈ જાય છે. કોઈ પણ માણસની ભૂંડી અવસ્થા જોઈને તેની તે સ્થિતિનો ફાયદો ઉઠાવવો, તેની તેવી સ્થિતિ હોય તે દરમિયાન તેને બને તેટલો નિચોવી લેવો એને અંગ્રેજીમાં 'એક્સ્પ્લોઈટેશન' કહે છે. 'એક્સ્પ્લોઈ-ટેશન' એ માનવી કુટુંબને કોરી ખાનારો એક રોગ જ છે. આજકાલ એ રોગ દુનિયાભરમાં ફેલાયેલો છે. ધર્મબુદ્ધિનો વિકાસ થાય તે પહેલાં જ બુદ્ધિશક્તિ, વ્યવસ્થાશક્તિ અને લોભવૃત્તિનો ભયાનક વધારો અથવા વિકાસ થઈ ગયો છે અને હવે તો લોકો છડેચોક કહેવા લાગ્યા છે કે, 'મળી જાય તેને નિચોવી લેવો એ માણસનો દુર્ગુણ નથી પણ સ્વભાવ જ છે. દરેક જણે પોતાનું સંભાળીને રહેવું, ખબરદાર થવું એ જેની તેની પોતાની ફરજ છે.' પણ આ તત્ત્વજ્ઞાનથી સમાજ કદી ટકી શકવાનો નથી.

માણસમાં સ્વાર્થી વૃત્તિ છે એની તો કંઈ શંકા નથી. એ સ્વાર્થવૃત્તિ જબરદસ્ત છે એ વિશે પણ કશી શંકા નથી. પરંતુ છે તેટલા માટે જ તેને સમાજમાં અપ્રતિહત રહેવા દેવી, રોકથી બેફામ ફરવા દેવી એ કદી પણ યોગ્ય નહિ થાય. દયાવૃત્તિ એ પણ સ્વાર્થવૃત્તિના જેટલી જ સ્વાભાવિક વૃત્તિ છે, અને તેના જેટલી જ વ્યાપક નહિ હોય તોપણ વિશિષ્ટ પ્રસંગોએ સ્વાર્થની અને લોભની વૃત્તિઓથી વધારે જોરાવર થઈ શકે છે, અને તે બંને પર વિજય મેળવી શકે છે. લોભ અને સ્વાર્થને સાર્વત્રિક, અબાધિત નિયમ તરીકે સ્વીકારી લેવા અને દયાવૃત્તિને અપવાદમાં ગણી કાઢી નાખવી એ કદી

પણ વાસ્તવિક નહિ લેખાય. બંને વૃત્તિઓ માણસના સ્વભાવમાં જ રહેલી હોવાથી બંનેને જ સ્વાભાવિક ગણીને ચાલવું જોઈએ. મા અને બાળક બેમાંથી એકને જ ચાલી રહે એટલો રોટલો હોય તો મા તે ખાઈ નથી જતી પણ પોતે ન ખાતાં, આનંદથી ભૂખી રહીને બચ્ચાને પેટ ભરીને ખાવા દે છે. કેવળ સ્વાર્થનો જ વિચાર કરીએ તો આવે વખતે માનો અને બાળકનો હિતસંબંધ પરસ્પર વિરોધી હોય છે એક પક્ષ ખાય એટલે બીજાએ ભૂખે જ રહેવું પડે. મા-બચ્ચાનો સંબંધ એવો કંઈ લોકવિલક્ષણ અથવા અલૌકિક નથી કે એમના દાખલાનો ઉપયોગ બીજે કોઈ ઠેકાણે કદી થઈ જ ન શકે. મા અને બાળક વચ્ચે જે મમતાનો પ્રેમસંબંધ છે તેના જેવો જ સંબંધ ઘણે અંશે સમાજની બધી વ્યક્તિઓનો એકબીજાની સાથે હોવો જોઈએ, એ આદર્શ સમાજની આગળ રાખવામાં સાચું જોતાં અયોગ્ય અથવા અવહેવારુ એવું કશું જ નથી. વિશિષ્ટ પ્રસંગોમાં એવી વૃત્તિ અનેક સમાજોમાં વ્યક્ત થયેલી જણાઈ છે. સમાજના આગેવાનો જો આ આદર્શ સિદ્ધ કરવા પ્રચારનો વંટોળ જગાડે, અને એ આદર્શ કેટલો કુદરતી છે તે પોતાના આચરણથી બતાવી આપે તો એ બાબત સમાજને માટે સહેલી કરી દેવી એ કંઈ બહુ કઠણ કામ નથી આજે જે સામાજિક સદ્ગુણો સમાજના હાડમાં પગી ગયેલા આપણે જોઈએ છીએ તે એક જમાનાના જબરદસ્ત પ્રચારને લીધે જ લોકસહજ થયેલા છે એ વાત આપણે ભૂલી ન જઈએ. માંસાહારનો ત્યાગ, બાઈબહેનનાં લગ્નનો અભાવ, વહેવારમાં જળવાતું ધનુંખરું પ્રામાણિકપણું એ બધા સમાજે કેળવણી અને પ્રયત્નથી સિદ્ધ કરેલા સદ્ગુણો છે. ગમે તે એક મોટા શહેરમાં કેટલા બધા સદ્ગુણો લોકોના હાડમાં પચેલા છે એનો જો વિચાર કરીએ તો આપણને આશ્ચર્ય જ થાય મોટી મોટી ઇમારતો અને ચાલીઓની

પાસેથી રસ્તા પર રહીને જતાં, ચાલીના અનેક મજલાઓમાં રહેનારા અનેક લોકોના સજ્જનપણાને લીધે જ આપણે રસ્તા પરથી સહીસલામત પસાર થઈ શકીએ છીએ, એ વાતનો વિચાર કરીએ તો દુનિયામાં અંગ્રેજીમાં જેને પેસિવ વર્ચ્યુ કહે છે તે સામાન્ય સદ્‌ગુણ કેટલો બધો ભરેલો છે તેનું આપણને અચરજ થશે. માણસે માણસની સાથે ભાઈચારાથી વર્તવું, કોઈએ કોઈનો ગેરફાયદો ન ઉઠાવવો, એ કંઈ એવો અસાધારણ, અદ્વિતીય સદ્‌ગુણ ખસૂસ નથી કે તે વિષે લોકોએ નાસ્તિક થવાની ગમત રાખવી પડે.

માણસનો માણસ સાથે તથા બીજાં પ્રાણીઓ સાથે પ્રેમ, સદ્‌ભાવ, દયા એ વૃત્તિઓથી વ્યક્ત થતો અથવા એ વૃત્તિઓથી ભરેલો સંબંધ જ હોવો જોઈએ. આ વૃત્તિ સાત્ત્વિક અને સામાજિક હોવાથી એને કેળવવાથી સમાજ પોચો પડી જશે એમ માની લેવું ભૂલભરેલું છે.

૨૨
અહિંસા

હવે આપણે જીવનશાસ્ત્રનું સાર્ગસર્વસ્વ, સર્વ ગુણોમાં ગુણતમ અને આધ્યાત્મિક સાધનોનો શિરોમણિ એવી અહિંસાનો વિચાર કરીએ. સમાજનું અસ્તિત્વ છે, તેનો નાશ થયો નથી, એટલું જ નહિ પણ સમાજમાં અનેક પ્રકારની વિવિધતા વધતી રહે છે એ ઉપરથી એમ પુરવાર થાય છે કે (અહિંસા એ મનુષ્યજીવનનો પ્રધાન ધર્મ છે.) મૃત્યુનું ગાન્ય જોકે સર્વત્ર છે, દ્વેષ, મત્સર, ઈર્ષા, અસૂયા વગેરે દોષો જોકે સમાજમાં જામીને પડેલા છે તોપણ એ બધાને પહોંચી વળીનેયે શેષ રહેનારી અહિંસા સર્વત્ર એકેએક હૃદયે રમે છે અને પોતાનું (પ્રેમનું સામ્રાજ્ય ફેલાવ્યે જાય છે એટલે જ તો સમાજ ટકેલો છે અને અનેક પ્રકારની પ્રગતિ કરી રહ્યો છે.)

એક રીતે જોઈએ તો જીવવું એટલે જ મારવું. જેને જેને ભૂખતરસ છે તેને જીવવું હોય તો બીજાને માર્યા વિના તેનો છૂટકો જ નથી. એમ જો તે ન કરે તો તેણે જાતે જ મરવું રહ્યું. એટલે જ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે અશનાયા અને પિપાસા એ જ મૃત્યુ છે.

આથીયે ઊંડા ઊતરીએ તો એમ પણ કહી શકાય કે નવા જીવને જન્માવવો અને જીવ લેવો એ બંને તત્ત્વતઃ એક જ વસ્તુ છે. એકાદ પ્રાણીને જન્મ આપવો, તેને ઉત્પન્ન કરવું એટલે તેને મૃત્યુના ખોરાક માટે તૈયાર કરવા સરખું છે. 'उत्सृतप्रध्वसिन ।'

બીજાને મારી નાખ્યા સિવાય જીવી ન શકાય એ પ્રાકૃતિક એટલે કે કુદરતનો નિયમ થયો. એ નિયમને

ઓળખીને તેના ઉપરથી પોતાનો જીવનધર્મ માણસે શોધી કાઢવાનો છે.

(એક વખત ફ્રેંચ લેખક પોલ રિશાર સાથે તેનું 'સ્કર્જ ઓફ ક્રાઈસ્ટ' હું વાંચતો હતો. બાઇબલમાંનાં વાક્યો અને પ્રસંગો લઈને તેમના પર અનેક શબ્દ અને અર્થની રમતો કરીને તેણે પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન ગોહક રીતે રજૂ કર્યું છે. એ લેખક વિદ્વાન તેમ જ ચતુર છે એટલે દરેક બાબતમાં તે ચમત્કૃતિ લાવી શકે છે. વાંચતાં વાંચતાં એક એવું વાક્ય આવ્યું કે, 'લિવિંગ ઇઝ કિલિંગ'. (જીવવું એટલે મારવું.) મેં તરત જ તેને કહ્યું, 'ધીસ ઇઝ હાફ ધી ટ્રુથ; બિકોઝ ઇટ ઇઝ એ મિયર સ્ટેટમેંટ ઓફ એ યુનિવર્સલ ફેક્ટ. ધી ફેક્ટ ઓફ લાઈફ ઇઝ નોટ ગીવ યુ ધી યુનિવર્સલ લૉ ઓફ લાઇફ. યુ મસ્ટ ધેરફોર હિયર એડ કિલિંગ ધી લીસ્ટ ઇઝ લિવિંગ ધી બેસ્ટ.' (આ તો અર્ધું જ સત્ય થયું, કેમકે એક સાર્વત્રિક હકીકતનું એ માત્ર વિધાન છે. જીવનની કેવળ હકીકતમાંથી જીવનનો સાર્વત્રિક ધર્મ તારવી ન શકાય. તેથી તમારે અહીં આટલું ઉમેરવું જોઈએ કે ઓછામાં ઓછું મારવું એટલે જ ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રકારે જીવવું.) પૉલ મહાશયે આ સુધારો તરત સ્વીકારી લીધો અને તેનું ફ્રેંચ કરીને તે પોતાના પુસ્તકમાં લખી લીધું, અને કહ્યું, હવે પછીની આવૃત્તિમાં આ સુધારો જરૂર દાખલ કરીશ.)

જીવવું એટલે મારવું એ પ્રકૃતિનો નિયમ છે ખરો, પણ માનવજીવનનો ધર્મ એ ન હોઈ શકે. જીવનધર્મ કહે છે કે 'ઓછામાં ઓછું મારવું' એ ઉત્તમમાં ઉત્તમ રીતે જીવ્યા બરાબર છે ન મારવા તરફ, બધાને બચાવવા તરફ, સર્વેને અભયદાન આપવા તરફ હૃદયને ઉત્કટતાથી વાળવું એ જ જીવનનું રહસ્ય છે. શરીરને વિશાળ અને બળવાન બનાવીને આવરદા અતિ લાંબું કરવાને માટે આપણે કંઈ જીવતા નથી

આપણે તો હૃદય વિશાળ કરવાને અર્થે જીવીએ છીએ (આપણ જીવવું તેમજ આપણું મરવું, એ બન્ને હૃદયના વિકાસને અર્થે જ છે) જીવનનો બીજો કોઈ હેતુ નથી, હોઈ શકે નહિ જીવવાનું તે જીવન કૃતાર્થ કરવાને માટે પ્રેમના વિસ્તારથી જ, તેની વિશાળતાથી જ, આત્મૌપમ્યથી જ તે સિદ્ધ થઈ શકે સત્ય તે જ છે એ વાત જે સમજ્યો છે તે દ્વેષ અને કોને મારશે? એક સંન્યાસીને વાઘે ફાડી ખાધો ત્યારે વાઘની ભૂખ શાંત થવાથી તેને જે તૃપ્તિ થઈ તે પોતે અનુભવીને તેણે સાક્ષાત્ જે ઉચ્ચાર કર્યો સંન્યાસ લેતી વખતે જે મંત્ર બોલવાનો હોય છે અથવા જે પ્રૈષ આપવાનો હોય છે તેમાં આવા બે વચનો હોય છે 'अभयं सर्वभूतेभ्यः । मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।' ઉપર જેનો દાખલો આપ્યો છે તે સંન્યાસીએ પોતાનો પ્રૈષ સાચો કરી બતાવ્યો કબીરે પણ વિશ્વાત્મૈક્ય અનુભવીને જ કહ્યું છે કે,

घट घटमें वह साईं रमता कटुक वचन मत बोल रे।

બીજા એક સંત કવિએ ગાયું છે કે,

> जब हौं कागा बैर करौं ?
> कहत पुकारत प्रभु नीज मुख तें
> 'घट घट हौं विहरौं'
> आपु समान सबै जग लेखौं
> नित निमग्न विचरौं ॥

બધા ધર્મોમાં આ અહિંસાનો જ ઉપદેશ વધતા ઓછા પ્રમાણમાં કરેલો છે જે ધર્મમાં અહિંસાને પ્રધાનપદ આપેલું નથી તે ધર્મ જ નથી એમ કહી શકાય આ અહિંસાનું મૂળ શામાં રહેલું છે તે હિંદુધર્મમાં વિશેષ સ્પષ્ટ કરીને બતાવેલું છે ગીતામાં એટલું જ કહ્યું છે કે,

> समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।
> न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥

ગીતા ૧૩, ૨૮

ઈશ્વરને અર્થે જ સરખી રીતે આપેલો જોઈને, ખરેખો જોઈને નાની પુરુષ હિંસાની પ્રવૃત્તિ કરતો નથી.(હિંસા કરવી એ પોતાને જ પોતાનો ઘાત કર્યા બરાબર છે એ તે જાણે છે અને એ રીતે હૃદય શુદ્ધ અને પૂર્ણપણે વિકસિત થવાથી તે ઉત્તમ ગતિને પામે છે; એટલે કે તેને આ વિશ્વનું બૃહત્તમ તત્ત્વ જે બ્રહ્મ તેની પ્રાપ્તિ થાય છે.)આત્માને ઓળખવાની એક માત્ર સાધના અહિંસા જ છે અને તેથી જ તેને અમૃત એવું નામ આપેલું છે. બીજી બધી સાધનાઓ આ એક જ મોટી સાધનાની મદદને માટે છે.

અહિંસા પૂરેપૂરી પચી જાય એટલે કામવિકાર આપોઆપ શમી જ જવો જોઈએ. જેને બ્રહ્મચર્યની વાત ગળે ઊતરી નથી તેને અહિંસાની પૂરેપૂરી પ્રતીતિ થઈ નથી એમ દેખાઈ આવે છે. એથી ઊલટું જેને અહિંસાની સર્વવ્યાપી તાલાવેલી લાગી નથી તેને બ્રહ્મચર્યનું રહસ્ય ન સમજાયું હોવાથી સ્થૂળ બ્રહ્મચર્યનું પાલન પણ તેને માટે બહુ મુશ્કેલ બને છે.

વિકારને કાબૂમાં લેવાને બદલે, વૃત્તિ પર સંયમ રાખવાને બદલે સંતતિનિયમન કરવાનો પ્રયાસ કરવાથી સમાજનું હિત સધાતું નથી એ વાતનો વિચાર ઉપર બતાવેલી દૃષ્ટિથી કરવો જોઈએ. જનસંખ્યા અથવા વસ્તી મર્યાદિત કરવા પૂરતો જ સામાજિક આદર્શ ન હોઈ શકે કારણ કે એ સાચું જોતાં એક જાતની હિંસા જ છે એટલે તેનું નિયમન કરવામાં સમાજહિત સમાયેલું છે. પરંતુ કદાચ આ વિચાર જ આજની આધુનિક પેઢીને વિચિત્ર લાગશે. કાળ પાક્યા પહેલાં જ કોઈ વિચાર લોકો આગળ રજૂ કરવા જતાં તેનું આકલન ન થવાથી કેવળ ગેરસમજ પેદા થાય છે. પણ એકાદ માણસના મગજમાં એકાદ સારો વિચાર ઊઠે અને તે જો સત્ય હોય તો તેના ઉદાહરણનો એટલે કે તેની મર્યાદાનો કાળ આવી લાગ્યો છે એમ શા માટે ન માનવું?

દરેકેદરેક સમાજમાં પોતાનાં ને પારકાં એવો ભેદ કરવામાં આવે છે. પોતાનાંની સાથે વર્તવાનો નિયમ જુદો અને પારકાની સાથે વર્તવાનો નિયમ જુદો. દયા, ક્ષમા, સત્ય, સ્વાર્થત્યાગ, દાન આપવું વગેરે બધા સુંદર સદ્ગુણો પોતીકાંની સાથે જ પાળવાના. પારકાઓની સાથે તે પાળવાનો ધર્મ પ્રાપ્ત નથી થતો એવું દુનિયાની બધી જ જમાતોનું વહેવારશાસ્ત્ર કહે છે. ટૂંકમાં કહીએ તો (પોતાનાંને માટે અહિંસાધર્મ અને પારકાને માટે યુદ્ધધર્મ એવો ભેદ કરવામાં આવે છે) (જો એક વિશ્વવ્યાપી સમાજ ઘડવો હોય — એવો સમાજ ન ઘડવાને કશું જ કારણ નથી — તો પોતાનાં અને પારકાંનો આ ભેદ ભૂસી નાખવો જોઈએ.)

કેટલાક કહે છે કે 'પારકાંને પહેલાં પોતીકાં બનવા દો પછી તેમની સાથે અમે અહિંસાથી વર્તીશું.' આમ કહેવામાં અહિંસાવૃત્તિનો દ્રોહ રહેલો છે. વડીલ માણસોએ નાનપણમાં આપણને એમ નહોતું કહ્યું કે પહેલાં તું સ્વચ્છ રહેતાં શીખ પછી અમે તને પાસે લઈશું. (આવું આજે કેટલાક સનાતનીઓ હરિજનોને કહે છે ખરા!) (માએ પણ પોતાનાં બચ્ચાંને કદી કહ્યું જાણ્યામાં નથી કે 'તું મારા પર પ્રેમ રાખશે તો જ હું તારા પર પ્રેમ રાખીશ') પ્રેમધર્મ કે અહિંસાધર્મ ગરજ-કારણમાં જે પ્રતિસહકારને નામે ઓળખાય છે તેવો માર્ગ નથી. તે તો નિરપેક્ષ છે અને તેથી જ આખરે વિજયી નીવડે છે.

એટલે વહેવારધર્મ મનમાં ને મનમાં હસે છે ને ગંભીરતાથી માથું હલાવીને કહે છે કે, 'વાત તો ખરી. પણ ઘોડા ઘાસકે (ઘાસની) સાથ યારી (દોસ્તી) કરેગા તો ખાયેગા ક્યા?' સાધારણ લોકો હમેશાં પૂછે છે કે, 'ઉંદરે બિલાડી સાથે અહિંસાધર્મથી વર્તવું એટલે શું કરવું? જાતે જઈને તેના પેટમાં બેસી જવું એમ જ કે બીજું કંઈ?' મોટા મોટા

તત્ત્વનિષ્ઠ માણસોને માટે પણ આ બે સવાલોનો સમાધાનકારક ઉત્તર આપવો મુશ્કેલ છે. અહિંસાધર્મનો વિકાસ ક્રમશઃ થાય છે. એક નાના સરખા ચણુગામાંથી આગળ ઉપર મોટો દવ કેવી રીતે ફેલાય છે એ શરૂઆતથી જ કહેવું મુશ્કેલ હોય છે. મામૂલી વેપારીઓની કોઠીમાથી વધતાં વધતા જો આખરે ગોરું સામ્રાજ્ય બની શકે તો પછી દુનિયામાં બીજું અશક્ય શું છે?

આજનો પ્રસ્તુત પ્રશ્ન તો ઘોડો અને ઘાસ અથવા ઉંદર અને બિલાડીનો નથી, પરંતુ માણસ માણસ વચ્ચેનો છે.

માંસાહારી લોકો પણ જે પ્રાણીઓ હિંસ્ર નથી અને ખાવા જેવાં નથી તેમનો વધ કરવો બરાબર નથી એવો પ્રચાર કરે છે. આ પ્રચારમાં પણ શુદ્ધ અને વ્યાપક અહિંસાનું મૂળ રહેલું છે.

કંઈ નહિ તો માણસ માણસ વચ્ચે અહિંસાનો નિયમ સ્વીકારવામાં આવે તોયે આજનો માનવીસ્વભાવ ઘણે અંશે બદલાઈ જશે.

મનુષ્યસ્વભાવ બદલી શકાય છે એવી કેટલાક લોકોની શ્રદ્ધા છે. બીજા કેટલાકને એમ લાગે છે કે એ વાત તદ્દન અશક્ય છે. આજ સુધી દુનિયા જેમ ચાલતી આવી છે તેવી જ તે આખર સુધી રહેશે. પોતાને સૂઝે તે મુજબ દુનિયામાં વર્તવું અને દુનિયાને છે તેવી જ આપણી પાછળ મૂકી જવી એવું માનનારો અને કહેનારો વર્ગ બહુ મોટો છે. મનુષ્ય-સ્વભાવમાં ફરક કરવો શક્ય છે, ઇષ્ટ છે અને અપરિહાર્ય છે એમ માનનારાઓમાં પણ બે વર્ગ છે. કેટલાક કહે છે કે મનુષ્યનો સ્વભાવ તેની પરિસ્થિતિ પર આધાર રાખે છે. સમાજ-રચનામાં ફેરફાર કરો એટલે તેની મનોરચના આપોઆપ બદલાઈ જશે. બીજો પક્ષ કહે છે કે કેળવણીથી, દાખલો બેસાડીને અને સાર્થ સાગપૂર્વક સ્વભાવ બદલવાની શરૂઆત કરો એટલે વાછરડાંની પાછળ જેમ ગાય જાય છે તેમ સમાજરચના પણ આપમેળે બદલાશે અને ઇષ્ટ સ્વરૂપ લેશે. કદાચ આ ૯

છેડેથી એની વખતે શરૂઆત કરવી પડશે. તે ગમે તેમ હો, માનવી સંસ્કૃતિમાં એક જબરદસ્ત પરિવર્તન થવાનો કાળ આવી લાગ્યો છે એમાં શંકા નથી. આ મંથનકાળમાં કેટલાંક નરકગામી તત્ત્વો કાલીને ફૂંફાડા મારશે તો કેટલાંક વિશ્વબંધુત્વ સ્થાપન કરનારાં ઊર્ધ્વગામી તત્ત્વોનો પણ ઉદય થશે.

આપણે જોઈએ છીએ કે લડાઈમાં જ્યાં મારી નાખવું એ જ મુખ્ય ઉદ્દેશ હોય છે ત્યાં પણ જીવની પરવા ન કરતાં જે માણસ પોતાની જાતને સંકટમાં ઉતારે છે, અને પ્રસંગ પડયે પોતાનું બલિદાન આપી દે છે તેને વિષે જે આદરભાવ થાય છે તે લડાઈમાં કેવળ ઘણા લોકોને મારી નાખનારને વિષે થતો નથી. ખાટકી, મારા, ફાંસી દેવામાં અથવા શિરચ્છેદ કરી વધ કરવામાં મદદ કરનાર જલ્લાદ, અને એવા જ જલદ દવાથી લાખો જંતુઓનો નાશ કરનાર શાસ્ત્રજ્ઞ એ બધાને કોઈએ શૂદ્રોની પંક્તિમાં તો નથી મૂકયા; તેઓ સમાજની જે સેવા કરે છે તેની લોકો કદર કરે છે, તેમને પૈસા પણ આપે છે, એ બધી વાત ખરી હોવા છતાં સમાજહૃદયમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા હોતી નથી.

અહિંસા એટલે દુનિયાની પ્રગતિને અર્થે, ન્યાય, નીતિ અને પ્રેમના વિજયને અર્થે પોતાનું સુખ અને પોતાનું સામાન્ય હિત તેમ જ પોતાનો જીવ ખરચી નાખવો તે. 'તમે પણ મોજમાં રહો અને અમે પણ મોજમાં રહીશું, કોઈ કોઈને મારે નહિ અને બધા જ મોજ કરો,' એવો કંઈ અહિંસાનો ઉપદેશ નથી. કોઈ સમાજ જ્યારે વિલાસી થઈ જાય છે અને અધઃપાતને ઢાળે ઊતરવા માંડે છે ત્યારે સુખવસ્તુ લોકો આવી જ વાત કહે છે. 'અરે નાહક શું કામ ટકટકારો કરો છો? તમારાથી થાય તે મોજ તમે ઉડાવો અમારાથી બનશે તે અમે ઉડાવીશું; કોઈએ કોઈને બદનામ કરવાની કે ગાળો આપવાની જરૂર નથી.'

સાચું જોતાં આ કંઈ અહિંસા નથી. દરેક મોજ-મજાની પાછળ તેના પાયામાં ક્યાંક ને ક્યાંક હિંસા ચાલુ જ હોય છે. એકની મોજ એટલે બીજા કોઈને ગોદું દાબીને માર ખાવાનો જ રહે છે. મોજ ઉડાવનારા લોકો કહે છે કે શાન્તિરસ્તુ પુષ્ટિરસ્તુ તુષ્ટિરસ્તુ ! જેનું પેટ ભરાય છે તેને આખી દુનિયા ધરાયેલી જ લાગે છે. આવી શાંતિમાં કોઈ તકરારની વાત ઊભી કરે છે તો તે ઊલટો કચખોર ગણાય છે. મોજીલા લોકોની અહિંસા તો એક જાતનું નાદાનપણું છે. તે સાચી અહિંસા નથી. સાચી અહિંસા વીરવૃત્તિની હોય છે. તેણે બીજાનાં દુઃખ દૂર કરવાનું વ્રત લીધેલું હોય છે. બેઠેલી ગડી ખોળાઈ જશે એવો ધાક તેને નથી હોતો. બધાંનું સુખ, સર્વનો ઉદય એ જ અહિંસાનો અંતિમ આદર્શ છે.

કોઈએ પણ બીજા કોઈની ખાંધ પર ચઢી બેસીને ઊંચા થવાનો પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ. બધાએ જ સમાનપણે જમીન પર ઊભા રહેવું અને પોતાની કરામત કે તાકાતથી પોતાનું માથું જોઈએ તેટલું ઊંચું કરવું. પગની સમતા રહે એટલે થયું. માથાં ઓળંગતાં ઊંચાંનીચાં રહે એનું દુઃખ નથી.

દુનિયાને સુધારવી હોય તો પહેલાં આપણે જાતે શુદ્ધ થવું જોઈએ એ. અહિંસાનો સર્વથી મોટો સિદ્ધાંત છે. સજ્જનતા અને દુર્જનતા એ બંને તત્ત્વો એકસરખાં ચેપી હોય છે. જો કંઈ ફેર હોય તો તે સજ્જનતાની વધારાની તાકાતનો છે. સજ્જનતા દેખાય છે સૌમ્ય પણ તેનું પરિણામ પ્રખર હોય છે, એ જાતનો ભરોસો અહિંસાને હોય છે અને તેથી જ અહિંસાની કાર્યપદ્ધતિ અથવા યુદ્ધનીતિ અલૌકિક એટલે કે લોકવિલક્ષણ હોય છે. જે ઠેકાણે ઊંચી ઇમારત ઉઠાવવાની હોય છે ત્યાં પહેલાં આપણે જમીન ખોદવા માંડીએ છીએ. કોઈકને એ અવળો ધંધો લાગશે; પણ પાયો મજબૂત કરો તો જ ઉત્તમ પ્રકારની મજબૂત ઇમારત ઉઠાવી શકાય.

આ વાત જેમ સાચી છે તેવી જ રીતે સામાજિક મનોરચના બદલવાથી જ સર્વોદયકારી સમાજવ્યવસ્થા સ્થાપી શકાય એ વાત પણ સાચી છે. કાલે ખૂબ અનાજ ઊગશે ને પાકશે એ વિશ્વાસથી જેમ ખેડૂત આજે હાથમાંનું ધાન્ય ખેતરની માટીમાં નાખે છે અને તેને કાદવમાં કોહવા દે છે તેવા જ વિશ્વાસથી અહિંસા સ્વાર્થનો ત્યાગ કરે છે. ખેડૂત જે બીજ વાવે છે તે પૂર્વે થયેલા અનુભવને વિશ્વાસે વાવે છે. અહિંસાના પ્રયોગો આજ સુધી મોટા પાયા પર વ્યાપક પ્રમાણમાં થયા નથી તેથી તેમનું પરિણામ આગળથી કહી ન શકાય. અને તેથી તેમને વિષે ઘણી વાર ભરોસો પણ પડતો નથી.

પ્રસિદ્ધ વિજ્ઞાનવેત્તા ફેરેડેને વિષે કહેવાય છે કે વિદ્યુત પદાર્થના બહારના પૃષ્ઠ ભાગ ઉપર જ હોય છે એવી તેણે શોધ કરી. તરત જ તેણે તાંબાની એક નાની ઓરડી કરાવી, પોતે તેમાં જઈને બેઠો અને બહારથી તે ઓરડીને વિજળીથી ભરી દેવાને કહ્યું. શોધી કાઢેલા સિદ્ધાંત પર તેનો એવો અટળ ભરોસો હતો કે પોતાનો જીવ જોખમમાં નાખતાં તેને કશી ફિકર ન થઈ.

પરંતુ આ બાબતમાં તો ફેરેડેને અંતરમાંથી ભરોસો હતો કે જીવને જોખમ નથી. પરંતુ (કેટલાક નૈતિક સિદ્ધાંતો તો જીવને જોખમમાં નાખીને અને પ્રસંગ પડયે જીવ આપીને સિદ્ધ કરવા પડે છે. એ કાર્યને માટે જે નિષ્ઠાની જરૂર હોય છે તેને જ આત્માનું અમરત્વ કહે છે.) અંગીકાર કરેલી વસ્તુની સિદ્ધિને અર્થે જે પ્રાણ અર્પણ કરે છે તે આત્મનિષ્ઠ જ ગણાય. આત્મા વિષે અથવા તેના અમરત્વ વિષે પછી તે બૌદ્ધિક વિશ્વાસ ધરાવતો હોય કે નયે ધરાવતો હોય. એથી ઊલટું જે માણસ આત્માથી વ્યતિરિક્ત બીજું કશું જ નથી અને આત્મા અજરામર છે, અવિકારી છે એમ હમેશ

પ્રતિપાદન કરે છે અને બલિદાનના પ્રસંગે પાછો પડે છે તે આત્મનિષ્ઠ નથી, નાસ્તિક છે.

અહિંસા અને આત્મનિષ્ઠા એ બેનો પરસ્પર સંબંધ સ્વાભાવિક છે. આત્મનિષ્ઠા, અહિંસા અને બ્રહ્મચર્ય એ ત્રણે એક જ વસ્તુની જુદી જુદી બાજુઓ છે, એક જ રત્ન પર પાડેલી પહેલ છે, અને તે રત્ન તે મનુષ્યજીવનનો ચિંતામણિ છે.

૨૩

સત્ય

બાળક જન્મે છે ત્યારે મા સાથે સંબંધ બાંધીને જ અવતરે છે. એને માની ઓળખાણ કરાવવાની બાકી નથી રહેતી. બાકીની દુનિયાની પિછાન તેને પછીથી ધીરે ધીરે થાય છે. તે જ પ્રમાણે સત્ય માણસને સહજ છે. બાકીના સિદ્ધાંતો તેણે કેળવણીથી સાધવાના રહે છે. દાખલા તરીકે અહિંસાને માણસે પ્રયત્નથી સાધવી રહી. ક્રોધને પ્રયત્નથી મારવાનો રહે છે. પરંતુ સત્ય જોવાની રુચિ અને સત્ય બોલવાનો સ્વભાવ એ તેને કુદરતી અથવા તો સ્વાભાવિક જ હોય છે. જૂઠાણાનું ધૂર્તપણું જ તેને કેળવવું પડે છે. નાના છોકરાઓ પોતાના અથવા ઘરના સ્વાર્થને ન ઓળખતાં જ્યારે સાચું બોલે છે ત્યારે આસપાસના મોટેરા ડાહ્યાં માણસો તેમને હસે છે. સમાજનું હાસ્ય માણસને મરણથીયે વધારે દુઃખ આપનારું થાય છે. તે હાસ્યની બીકથી તે સત્યનો દ્રોહ કરતા શીખે છે અને પછી ધીરે ધીરે બધાં જ કપટ તેનામાં ઘૂસી જાય છે.

માણસ જો એવો નિશ્ચય કરે કે બધા જ પ્રસંગોમાં હું સાચું જ બોલીશ અને સાચથી જ વર્તીશ તો કેટલાયે અપરાધોમાથી અને કેટલાયે અધઃપતનોમાથી તે આપોઆપ બચી જશે

આપણે દૈવી સંપત્તિનો વિચાર અભયથી શરૂ કરેલો, તે અભય અને આ સત્ય વસ્તુત એક જ છે. મહાભારતમાં વ્યાસમુનિએ સત્યના તેર આકારો અથવા ઘાટ ગણાવ્યા છે.

સત્ય, સમતા, દમ, અમાત્સર્ય, ક્ષમા, હ્રી (શરમ), તિતિક્ષા, અનસૂયા, ધ્યાન, આર્યતા, ધૃતિ (લોકકલ્યાણેચ્છા) અને દયા. પ્રાચીનકાળના લોકોને વ્યાપક દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાની ટેવ હતી અને વ્યાપક સિદ્ધાંતો બાંધવાનો શોખ હતો. તેથી એક શબ્દના જેટલા અર્થ થઈ શકે તેટલા અર્થો ધ્યાનમાં લઈને શબ્દોનો ઉપયોગ કરવાનુ તેઓ પસંદ કરતા. જે માણસમાં સત્ય પૂર્ણપણે પચી ગયુ છે તેનામાં ઉપર ગણાવેલા બાર કે તેર ગુણો ન હોય એમ બને જ નહિ, એવુ તેમણે જોઈ લીધું. અને તેથી જ એ ગુણોને સત્યના આકાર ગણાવ્યા. જેનામાં સત્ય છે તેનામાં ઉદારતાથી વર્તવાની આર્યતા હોય જ. મન સંકુચિત રાખીને માણસ જો સત્યથી ચાલવા માંડે તો ડગલે ને પગલે ગોટાળા પેદા થયા વિના રહે જ નહિ. આર્યતા અને સત્ય એ બંને એકબીજાની સહાયથી જ શોભી શકે.

સત્યમાં સમાજહિતની પરમ શક્તિ ભરેલી હોવાથી સત્ય અને ધૃતિ પણ પરસ્પર પોષક જ બને છે. કયે પ્રસંગે કેમ વર્તવુ તે આપોઆપ સમજાવી દેનારું તત્ત્વ હ્રી જ છે. એક બાજુથી હ્રી અને બીજી બાજુથી ધ્યાન એવી સાધના અમલમાં હોય એટલે સત્યનું આચરણ તદ્દન સ્વાભાવિક બની જાય છે. દમ વિના સત્ય શક્ય નથી એ હવે વિસ્તારથી પુરવાર કરવાની જરૂર નથી. દમને લીધે વાસનાઓનો ક્ષય થાય છે અને આત્મા સ્વાભાવિક રીતે જ વિકાસ પામે છે, અને તેથી જેણે દમ કેળવ્યો છે તેને જ સત્યનુ સ્વરૂપ સમજાય છે અને તેનામાં જ સત્યનું પાલન કરવા જેટલું ધૈર્ય આવે છે. સમતા, અમાત્સર્ય, ક્ષમા, દયા, અનસૂયા એ બધા જ સામાજિક સદ્ગુણો છે.

સત્ય વિના સમાજ એક ક્ષણને માટે પણ ટકી નહિ શકે. દુનિયામાં જ્યાં જઈએ ત્યાં અસત્યનો અનુભવ થયા કરે છે એટલે આપણે ચિડાઈએ છીએ. પણ આપણે જો

બરાબર ધ્યાનથી જોઈશું તો જણાશે કે આપણી આ દુનિયામાં પણ અસત્ય કરતાં સત્યનું જ પ્રમાણ વધારે છે. સત્યથી જ પૃથ્વી ધારણ થાય છે, સત્યથી જ વહેવાર ચાલે છે. જે લોકોને આપણે છેક લુચ્ચામાં કાઢી નાખીએ છીએ તેમને પણ ઘણી વખત સાચને જ અનુસરીને વર્તવું પડે છે. સત્યની ઢાલ પાછળ જ તેમને પોતાનું અસત્ય સંતાડવું પડે છે. જે માણસ જૂઠું બોલે છે તે બધા જ ગુના એકી સાથે કરે છે એવો મનુસ્મૃતિનો પણ અભિપ્રાય છે. ઉપનિષદોમાં પ્રાણ અને ઇંદ્રિયો વચ્ચે अहं श्रेयस् એટલે કોણ મોટું એનો ઝઘડો જાગ્યો તેનું વર્ણન છે. બધી ઇંદ્રિયોએ વારાફરતી શરીરનો ત્યાગ કરી જોયો, પણ શરીરનો નાશ તો ન થયો. પ્રાણે જવાની કેવળ તૈયારી કરી એટલે જ શરીર ને બધી ઇંદ્રિયો આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયાં ને તેમણે પ્રાણનું જ્યેષ્ઠત્વ તેમજ શ્રેષ્ઠત્વ સ્વીકાર્યું. સર્વ સદ્ગુણોમાં સત્ય એ પ્રાણને સ્થાને છે. એક સત્ય જો જાળવી

શક્તિ મેળવવી, ટકાવવી અને વધારવી એ જ માણસને જીવન-સર્વસ્વ લાગે છે.

પરંતુ માણસની આ શક્તિની ઉપાસના ઘણે અંશે આંધળી હોય છે. શક્તિની ઉપાસના કરતાં પહેલાં શક્તિનું સાચું સ્વરૂપ ઓળખવું જોઈએ. શક્તિ શક્તિમાં પણ માયાવી શક્તિ અને સાચી શક્તિ એવો ભેદ છે. આહારમાં જેમ પૌષ્ટિક, ઉત્તેજક અને માદક એવા પ્રકારભેદ છે તેવા જ શક્તિમાં પણ છે. સાચી શક્તિ સત્યની જ છે એ સમજાતું નથી ત્યાં સુધી માણસની શક્તિની ઉપાસના અવળે રસ્તે જાય છે. સત્ય દેખાવમાં તદ્દન સાદું હોય છે, પણ તેના જેટલી શક્તિ દુનિયામાં અથવા દુનિયા બહાર કોઈની જ નથી. સૂક્ષ્મ રીતે વિચારીએ તો સત્ય અને આત્મા એ બે વચ્ચે કશો ફેર નથી. જીવન અને મરણનો જ વિચાર કરનાર પ્રાકૃત અથવા સામાન્ય માણસને પોતાનો પ્રાણ તે જ આત્મા છે એમ લાગે છે. પણ તે સાચું નથી. જીવ અથવા પ્રાણ એ માનસિક શક્તિઓના જેટલો જ જડ છે. આત્મા તો સનાતન, વિભુ અને અબાધિત એવું સત્ય છે.

આટલા ખાતર આપણે સત્યનું સ્વરૂપ બરાબર સમજી લેવું જોઈએ.

× × ×

આપણે જેવું જોયું હોય તેવું જ સરળતાથી સીધેસીધું કહી દેવું એટલે કે યથાર્થ કથન તે જ સત્ય એવો સત્યનો સામાન્ય અર્થ થાય છે. આપણી જેવી પ્રામાણિક સમજ હોય તે પ્રમાણે જ બોલવું, કહેવું અથવા તો બીજાના પર છાપ પડવા દેવી એ સત્યનો મુખ્ય પ્રકાર છે. યથાર્થકથન એ એક પગથિયું થયું. આપણે જે જોયું, જે સાંભળ્યું, જે અનુભવ્યું અથવા વિચાર્યું તેમાં ભૂલ કે દોષ નહિ હોય, તે નિર્ભ્રાન્ત જ હશે એવું કોઈનાથીયે ખાતરીપૂર્વક કહી નહિ શકાય. પરંતુ આપણે

બરાબર ધ્યાનથી જોઈશું તો જણાશે કે આપણી આ દુનિયામાં પણ અસત્ય કરતાં સત્યનું જ પ્રમાણ વધારે છે. સત્યથી જ પૃથ્વી ધારણ થાય છે, સત્યથી જ વહેવાર ચાલે છે. જે લોકોને આપણે છેક લુચ્ચામાં કાઢી નાખીએ છીએ તેમને પણ ઘણી વખત સાચને જ અનુસરીને વર્તવું પડે છે. સત્યની ઢાલ પાછળ જ તેમને પોતાનું અસત્ય ગંતાડવું પડે છે. જે માણસ જૂઠું બોલે છે તે બધા જ ગુના એની સાથે કરે છે એવો મનુસ્મૃતિનો પણ અભિપ્રાય છે. ઉપનિષદોમાં પ્રાણ અને ઇંદ્રિયો વચ્ચે अहं श्रेयस् એટલે કોણ મોટું એનો ઝઘડો જાગ્યો તેનું વર્ણન છે. બધી ઇંદ્રિયોએ વારાફરતી શરીરનો ત્યાગ કરી જોયો, પણ શરીરનો નાશ તો ન થયો. પ્રાણે જવાની કેવળ તૈયારી કરી એટલે જ શરીર ને બધી ઇંદ્રિયો આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયાં ને તેમણે પ્રાણનું જ્યેષ્ઠત્વ તેમજ શ્રેષ્ઠત્વ સ્વીકાર્યું. સર્વ સદ્ગુણોમાં સત્ય એ પ્રાણને સ્થાને છે. એક સત્ય જો ટકશે તો બાકીના બધા સદ્ગુણો ગમે ત્યાં ચરવા નીકળી ગયા હશે તોયે પાછા ફરશે જ. પણ જો એક સત્ય ગયું તો બાકીના બધા સદ્ગુણો નિષ્પ્રાણ થઈ ગયા સમજવા.

આવું આ સમ્રાટ સત્ય પાંગળું નથી. તેને કોઈ બીજા વિજાતીય તત્ત્વની મદદ ખપતી નથી. સત્યની મદદે હિંસા દોડી આવે તો સત્ય દુર્બળ અને અપમાનિત થાય છે. સત્ય જેમ સ્વયંભૂ છે તેવું જ સર્વસમર્થ છે, — અને સ્વવીર્યગુપ્ત એટલે કે સ્વવીર્યરક્ષિત છે.

સત્ય એ અદ્ભુત શક્તિ છે એ વાત જ્યાં સુધી માણસને ગળે ઊતરી નથી ત્યાં સુધી માણસની સત્યનિષ્ઠા અનન્ય તેમજ અખંડ થાય એ બહુ મુશ્કેલ છે. સ્વભાવે જ માણસ શક્તિનો ઉપાસક છે. દુનિયાના બધા વહેવાર શક્તિના જોર પર ચાલે છે એમ તેણે અનુભવેલું છે એટલે શક્તિને શરણે જવું, તેની ઉપાસના કરવી, ગમે તે રસ્તે, યેનકેન પ્રકારેણ

શક્તિ મેળવવી, ટકાવવી અને વધારવી એ જ માણસને જીવન-સર્વસ્વ લાગે છે.

પરંતુ માણસની આ શક્તિની ઉપાસના ઘણે અંશે આંધળી હોય છે. શક્તિની ઉપાસના કરતાં પહેલાં શક્તિનું સાચું સ્વરૂપ ઓળખવું જોઈએ. શક્તિ શક્તિમાં પણ માયાવી શક્તિ અને સાચી શક્તિ એવા ભેદ છે. આહારમાં જેમ પૌષ્ટિક, ઉત્તેજક અને માદક એવા પ્રકારભેદ છે તેવા જ શક્તિમાં પણ છે. સાચી શક્તિ સત્યની જ છે એ સમજાતું નથી ત્યાં સુધી માણસની શક્તિની ઉપાસના અવળે રસ્તે જાય છે. સત્ય દેખાવમાં તદ્દન સાદું હોય છે, પણ તેની જેટલી શક્તિ દુનિયામાં અથવા દુનિયા બહાર કોઈની જ નથી. સૂક્ષ્મ રીતે વિચારીએ તો સત્ય અને આત્મા એ બે વચ્ચે કશો ફેર નથી. જીવન અને મરણનો જ વિચાર કરનાર પ્રાકૃત અથવા સામાન્ય માણસને પોતાનો પ્રાણ તે જ આત્મા છે એમ લાગે છે. પણ તે સાચું નથી. જીવ અથવા પ્રાણ એ માનસિક શક્તિઓના જેટલો જ જડ છે. આત્મા તો સનાતન, વિભુ અને અબાધિત એવું સત્ય છે.

આટલા ખાતર આપણે સત્યનું સ્વરૂપ બરાબર સમજી લેવું જોઈએ.

× × ×

આપણે જેવું જોયું હોય તેવું જ સરળતાથી સીધેસીધું કહી દેવું એટલે કે યથાર્થકથન તે જ સત્ય એવો સત્યનો સામાન્ય અર્થ થાય છે. આપણી જેવી પ્રામાણિક સમજ હોય તે પ્રમાણે જ બોલવું, કહેવું અથવા તો બીજાના પર છાપ પડવા દેવી એ સત્યનો મુખ્ય પ્રકાર છે. યથાર્થકથન એ એક પગથિયું થયું. આપણે જે જોયું, જે સાંભળ્યું, જે અનુભવ્યું અથવા વિચાર્યું તેમાં ભૂલ કે દોષ નહિ હોય, તે નિર્ભ્રાંત જ હશે એવું કોઈનાથીયે ખાતરીપૂર્વક કહી નહિ શકાય. પરંતુ આપણે

જ્યાં સુધી તેના પર વિશ્વાસ છે, આપણને તે સાચું લાગે છે ત્યાં સુધી તેને આધારે ચાલવુ અને તે મુજબ નિવેદન કરવું અને તે અનુસાર વર્તવું એ સત્યનિષ્ઠાનું આવશ્યક અંગ છે. (બધી જ બાબતો વિષે પેટમાં શંકા ભરીને માણસ જો ચાલવા જાય તો તે નાસ્તિક બની જાય, તેનું જીવન સુકાઈને વેરાન બની જાય.) માણસને જેવું અને જેટલું સત્યનું દર્શન થયું હોય તે પ્રમાણમાં સત્યને વળગી રહેવું એ જ તેની સાચી ઉપાસના છે.

સત્ય સ્થિતિમાન નથી પણ ગતિમાન છે. જે થોભી જાય છે, ઊભા રહે છે તેને સત્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જે ચાલે છે, ગતિમાન છે તેને માટે જ સત્ય છે. હાથમાં ફાનસનો દીવો લઈને જો રાત્રે ઊભા હોઈએ તો બધું જગત આપણી નજરે પડતું નથી. પણ તે દીવો હાથમાં પકડીને આપણે ચાલવા માંડીએ એટલે જેટલાં પગલાં ચાલીશું તેટલો આગળ-નો પ્રદેશ આપણને દેખાવા માંડે છે, અને એ રીતે બધા ભૂમિભાગનો અનુભવ આપણને થઈ શકે છે. સત્ય ચાલનારને માટે છે, થોભી જનાર કે ઊભા રહેનારને માટે નથી.

જે માણસ સ્વાર્થના કાંપમાં ખૂંતી જાય છે અથવા જેને પક્ષાભિમાનનો પક્ષાપાત થયો છે તેનાથી સત્ય દૂર ગયું, તેને ને સત્યને અંતર પડી ગયું સમજવું. સત્ય નિઃસ્વાર્થી માટે છે

પેદા થાય છે, કેમકે દુનિયામાં ઘણી વાર એવો અનુભવ થાય છે કે જે જેવું નજરે પડે છે તેવું તે નથી હોતું. બધી જ બાબતોનું જવાબદારીપૂર્વક નિવેદન કરવાની ટેવ પડ્યા પછી સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કર્યા વિના છૂટકો જ રહેતો નથી. આવા પ્રકારનું નિરીક્ષણ કરવા લાગીએ કે તરત જ એવું દેખાઈ આવે છે કે ઘટનામાત્રમાં કોઈક એક સાર્વત્રિક નિયમ હોય છે અને બધી ઘટનાઓ એ નિયમના અંશાવતાર જેવી છે. આ વાતની ઉત્તરોત્તર પ્રતીતિ થતાં થતાં નિવેદન કરવાના કાર્યની સાથે જ નિરીક્ષણની સાધના શરૂ થાય છે. નિરીક્ષણ-પરીક્ષણ શરૂ થયું તેની પાછળ આપોઆપ જ પ્રયોગ શરૂ થાય છે. નિરીક્ષણ અને પરીક્ષણ એ બે વૃત્તિઓમાં પરિસ્થિતિ જેવી હોય તેવી જ સ્વીકારી લેવામાં આવે છે. પ્રયોગમાં વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ ઉપજાવીને સૃષ્ટિનો નિયમ શો છે, સત્ય જ આપણો વહેવાર કઈ રીતે ચલાવે છે અથવા નભાવે છે તે જોવાની આવડત આવતી થાય છે. અને યથાર્થ કથનની સાથે જ નિયમશોધન પણ સત્યની ઉપાસનાનું આવશ્યક અંગ બની જાય છે.

વેદોમાં સત્યમ્ અને ઋતમ્ એ બે શબ્દો એકીસાથે આવે છે. બંનેનો ભાવ એક જ છે. સત્ એટલે હોવું. જે ત્રિકાલાબાધિત છે તે સત્ય. જે ચિરકાળ ટકે છે, જેનો વિરોધ ટકી શકતો નથી અને જે વિકાર પામતું નથી, વિકારને દાદ દેતું નથી તે સત્ય. ઋતનો અર્થ જરા જુદો છે. ઋ એટલે જવું, ચાલવું, નિયમપૂર્વક આવવું અને જવું. ઋતુ શબ્દ આ ઉપરથી નીકળેલો છે. ઋતમ્ એટલે આ સર્વ વિશ્વમાં અનુસ્યૂત થયેલો સાર્વભૌમ નિયમ. દુનિયાની બધી ઘટનાઓ પરિવર્તનશીલ છે અને આ પરિવર્તનો અથવા આવર્તનો એક વિશિષ્ટ નિયમ મુજબ ફરીફરીને આવે છે અથવા થાય છે. આ હકીકત માણસને દેખાવા લાગી. તેની સાથે જ તેને

સત્યના વ્યાપક સ્વરૂપનું અરપઝરપ દર્શન થયું. ઋતમનું ધ્યાન ધરતાં ધરતાં આખરે સત્ય પ્રકાશિત થયું.

(કેટલાક લોકોની ઋતમ્ વિષેની ઉપાસના એટલી ઉત્કટ નીવડી કે તેમણે ઋતમને જ सा काष्ठा सा परागतिः । એ રીતે વર્ણવ્યું. ઋતુમની પેલી પાર બીજું કશું જ નથી, ઋતમ્ એ જ અવધિ છે એમ તેઓ કહેવા લાગ્યા. પરંતુ ઋતાથી ઋષિઓએ (ઋષિ શબ્દ પણ ઋ ધાતુમાંથી જ નીકળેલો છે. જે જાય છે, ઉત્કટતાથી જીવન જીવીને તેનો પાર કાઢે છે અને બીજાઓને માટે જીવનશાસ્ત્ર રચી આપે છે તે ઋષિ છે. આ ઋષિઓનો પરમ આદર્શ સૂર્ય છે. તે જ અખંડ, સતત ચાલે છે, સર્વને પ્રકાશ આપે છે, અન્ન આપે છે, પ્રેરણા આપે છે અને પોષે છે. તેને જ એકર્ષિ કહ્યો છે. प्राणः प्रजानाम् उदयत्येष सूर्यः ।) ઋતમને ઓળખી પોતાનું જીવન ઋતનિષ્ઠ બનાવ્યું ત્યારે તેમને ઋતમનો આધાર જે સત્ય તે સાંપડ્યું. આજે જગતમાં સત્યનિષ્ઠાની વાત બધેજ થાય છે. પરંતુ તત્ત્વતઃ ઊંડો વિચાર કરીને તત્ત્વજ્ઞાન ઠરાવનારા લોકોમાં ઋતવાદીઓનો એક પક્ષ છે અને સત્યવાદી એવો બીજો પક્ષ છે. ઋતવાદી લોકો સત્યવાદીઓને અતિવાદી (એટલે કે 'મિસ્ટીક') કહે છે અને તેમનો નિષેધ કરે છે. ઉપનિષદોમાં કહ્યું છે કે અતિવાદીએ પોતે અતિવાદી છે એ વાતને છુપાવવી નહિ. કોઈ કહે કે તું અતિવાદી છે તો તેણે પોતે નિખાલસપણે સ્પષ્ટતાથી કબૂલ કરવું કે હા સાચે જ હું અતિવાદી છું.

યથાર્થકથન અને નિયમશોધન એ બે વાતો સિદ્ધ થયા પછી નિયમપાલન આપોઆપ નીપજે છે. જીવનનું બધું સામર્થ્ય અને બધું સમાધાન જીવનસિદ્ધાંતોને, જીવનશાસ્ત્રને અનુસરવાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. 'તેઓ ઋતુઓનો દ્રોહ કરતા નથી' એવું એક વચન વેદોમાંની સ્તુતિઓમાં આવે છે તે ખરેખર જ વિચારવા લાયક છે. ઋતુ જેમ જેમ બદલાય તે

મુજબ આપણી રહેણી બદલતા રહીએ તો આપણે નીરોગી અને દીર્ઘાયુ થઈએ છીએ. નિયમને ઓળખીને અથવા સમજીને તેને અનુરૂપ પરિવર્તન જીવનમાં કરવું એ જ સનાતન જીવનની ગુરુચાવી છે, સનાતન એટલે નિત્યનૂતન, અખંડ તાજા રહેવાની કળા. એ જ સાચું યૌવન છે. લગ્નમાં જે સાત પ્રતિજ્ઞાઓ કરવાની હોય છે તેમાંની છઠ્ઠી પ્રતિજ્ઞા 'ઋતુભ્ય.' છે. સ્ત્રી પુરુષ લગ્નથી એકજીવ થતી વખતે પરસ્પર નિશ્ચય કરે છે કે આપણે બને એકઠાં મળીને પ્રવાસ કરીએ, પરાક્રમ કરીએ, ધનધાન્ય, સંપત્તિ મેળવીએ, પશુપક્ષી પાળીએ, એકબીજાને આનંદદાયક થઈએ, પ્રજાને વધારીને તેની સેવા કરીએ. વિવાહિત જીવનના આદર્શને અનુરૂપ આવી પ્રતિજ્ઞાઓ કર્યા પછી છઠ્ઠી પ્રતિજ્ઞા 'ઋતુભ્યઃ' એવી છે. તેનો સાચો અર્થ એવો છે કે વિવાહની પ્રતિજ્ઞા આખી જિંદગીને માટે છે; જીવન એ જીવન છે એટલે તે પરિવર્તનશીલ તો હોય જ. આજના નિયમો આવતી કાલે બાધક થાય અને આજની પ્રેમદોરી કાલે ફાંસીની દોરી બની જાય. આવું ન બને તેટલા ખાતર બને જણે એકબીજાના જીવનમાં અને આદર્શમાં જેવા જેવા સ્વાભાવિક અને સંસ્કાર-જન્ય ફેરફારો થાય તે પ્રમાણે એકબીજાને અનુકૂળ થવું જોઈએ. ઋતુ બદલાય તેની સાથે જ જીવનનો બધો ઘાટ જ બદલાઈ જવો જોઈએ. પરસ્પર અનુકૂળ રહીને બદલાતા રહેવાની આ પ્રતિજ્ઞા 'ઋતુભ્ય 'માં આવી જાય છે.

(અહીં પ્રસ્તુત ન હોવા છતાં આની પછીની સાતમી પ્રતિજ્ઞા આપવાનું અનિષ્ટ નહિ થાય. 'सखा सप्तपदी भव' એ તે પ્રતિજ્ઞા છે. સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે માલિક અને અધીનનો ભાવ ન હોવો જોઈએ. સખ્યનો સામાન્ય ભાવ હોવો જોઈએ એ આ પ્રતિજ્ઞાથી સ્પષ્ટ કરેલું છે. લક્ષ્મીનારાયણ, સીતારામ, શિવશક્તિ વગેરે નામો જેમ આપણે એક સાથે લઈએ છીએ, એમને છૂટાં કદી ન પાડી શકાય એમ આપણે માનીએ છીએ

તે જ પ્રમાણે જે, બે જણની વૃત્તિ સદ્ અને સમાન છે તેમનું સખ્ય થયું એમ કહી શકાય. આવો સમાનતાનો અને કદીયે ન તૂટનારો ઐક્યનો સંબંધ તે સખ્યસંબંધ છે. સ્ત્રીપુરુષનો સંબંધ આવો હોવો જોઈએ અને લગ્ન કરવાનું હોય તો તે એ પ્રતિજ્ઞાથી જ કરવાનું હોય.')

આટલો વિસ્તાર કર્યા પછી ઋતની કલ્પના સ્પષ્ટ થઈ જવી જોઈએ. એ ઋતને જેણે ઓળખ્યું તે ઋતનિષ્ઠ થવાનો જ. એટલે ઋતનિષ્ઠા એ સત્યપાલનનું એક રૂપ છે એટલું સ્પષ્ટ થયું.

જે પ્રમાણે જીવનના નિયમોને બરાબર વળગી રહેવું જોઈએ તે જ પ્રમાણે આપણે જાતે જે કોઈ નિયમ કર્યો હોય, વચન આપ્યું હોય, પ્રતિજ્ઞા કરી હોય, વ્રત લીધું હોય તો પ્રાણ જાય તોપણ તે બાબતોમાં છેતરપિંડી ન થાય એવી નિષ્ઠા અને આગ્રહ હોવાં એ પણ સત્યનું મહત્ત્વનું અંગ છે. યથાર્થ કથન, નિયમશોધન, નિયમપાલન, નિયમાનુકૂલ પરિવર્તન, એ બધાની સાથે વ્રતપાલન, વચનપાલન, એ બાબતોનો પણ સત્યમાં સમાવેશ થાય છે. આવા સત્યનું પાલન જેણે કર્યું છે તેનામાં બે પ્રકારનાં સામર્થ્યો ઉત્પન્ન થાય છે. એક તો તેની વાણીમાં તેજ આવે છે, તેના બોલવાનો સર્વત્ર પ્રભાવ પડે છે, અને બીજું વસ્તુજાતનું રહસ્ય તેને ધીમે ધીમે આપોઆપ સમજાવા માંડે છે. આ જ્ઞાનને લીધે તે વધારે ને વધારે જવાબદાર તેમજ વધારે ને વધારે ક્ષમાવાન બને છે. ઘરના કર્તાહર્તા પુરુષની જે જાતની જવાબદારી હોય છે તે જ આખા સમાજની બાબતમાં તેની પાસે આપોઆપ આવે છે. સાચું ગણનાયકત્વ આ જ છે. એ માગેલું મળતું નથી કે છોડેલું છૂટતું નથી.

દીર્ઘકાળની આવી સત્યનિષ્ઠાથી અને સત્યપરાયણ સેવાથી માણસનું હૃદય વ્યાપક થતું જાય છે, સર્વને વિષે પ્રેમભાવ

વધે છે, કોઈની સાથે વેર રહેતું નથી અને આત્માનો વિકાસ થવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ સર્વનું હિત કરવાનું બની શકે છે, સત્ય સર્વસમર્થ છે એવો વિશ્વાસ વધતો જાય છે અને વ્યાપક અર્થમાં સત્યનું પાલન કરવું એ જ સર્વોત્તમ સમાજસેવા છે એવું નક્કી થાય છે.

ઇંદ્રિયજન્ય સુખ અને સામર્થ્યજન્ય સત્તા એ બે સાથે સત્યનો બારમો ચંદ્રમા હોય છે. સત્ય અને સત્તા એ એક ઠેકાણે રહીને ખીલી શકતાં નથી, કેમકે સત્યની પોતાની એવી સત્તા બાહ્ય સત્તાથી મલિન થાય છે. સત્યના સાક્ષાત્કારનું સમાધાન અને ઇંદ્રિયો દ્વારા મળતું સુખ એનો કદી મેળ બેસે એમ નથી. સાચા સત્યમાં તપસ્વિતા આપોઆપ આવે છે અને પ્રસન્નતા પણ હોય છે. પ્રસન્નતાવાળી તપસ્વિતા એ જીવનમાં સત્યનું સહેજે દેખાઈ આવતું બાહ્ય લક્ષણ છે.

આટલે સુધી જે પહોંચ્યો તેને પછીથી બાહ્ય નિયમનની જરૂર રહેતી નથી. તે પોતે જ નિયમનમય બની જાય છે. નિયમ એટલે જ ધર્મ. ધર્મ કંઈ યાંત્રિક નથી હોતો, જડ નથી હોતો. કોઈ પણ કવિને, કળાધરને; તત્ત્વજ્ઞાનીને અથવા સમાજનેતાને જેવી અંતરથી સ્ફુરણા થાય છે તેવી જ ધર્મ પણ એક અંતરની સ્ફુરણા છે. ધર્મ એ કોઈએ કોઈ બેસાડેલો નિયમ નથી પણ તે ચૈતન્ય (સુપ્રિમ પર્સનાલિટી)નો આવિષ્કાર છે અને તેથી જ તેને પરમેશ્વરના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. સત્યથી જુદો એવો કોઈ ધર્મ નથી અને ધર્મથી જુદો પરમેશ્વર નથી. જે સત્યને માને છે તે ધર્મનિષ્ઠ છે અને જે ધર્મનિષ્ઠ છે તે ઈશ્વરનિષ્ઠ તો છે જ છે લોક જેને ઈશ્વર કહીને ઓળખે છે તે તો કાલ્પનિક છે લોકોની શક્તિને પરે એવા રૂપમાં ધર્મનો અવતાર બનાવીને તેને લોકોની આગળ ઈશ્વર તરીકે રજૂ કરવામાં આવેલો હોય છે.

આ વિશ્વમાં ક્યાંયે કોઈ જાતનો ખંડ નથી. આખું

વિશ્વ પરસ્પર સબંધથી સંકળાયેલું છે, એક છે, તેમાં ભિન્નતાને સ્થાન નથી એ 'સર્વ' તે જ સમાજ અને એ સમાજનું જે પરમ સ્વરૂપ તે જ સત્ય છે સર્વની સાથે એકતાની પ્રતીતિ થયા પછી દ્વેષ, મત્સર, સ્વાર્થ, ભીતિ, અનાર્યતા એ બાકી રહેતા જ નથી. અભય અને સત્ય એક સ્થળે જ હોવાના અભાય એટલે જ બ્રહ્મ એવું યાજ્ઞવલ્ક્યે મોટી ગર્જના કરીને કહ્યું છે.

સત્યનું આમ જે વ્યાપક સ્વરૂપ ઠરાવ્યું છે તે સ્વીકાર્યો પછી સત્ય એ જ માણસના જીવનનું સાધન તેમ જ સાધ્ય છે એમ નક્કી થાય છે. જે કંઈ જાણવા જેવું છે તે બધું સત્ય શબ્દમાં સમાઈ જાય છે જે કંઈ મેળવવાનું છે, કેળવવાનું અને કમાવાનું છે તે બધું એક સત્ય જ છે. આ સત્ય સર્વાત્મક અને એકરૂપ જ હોઈ શકે એટલે એમ પણ કહી શકાય કે સત્યની સાધનાથી એકત્વ મેળવવાનું છે. અને તેથી જ સર્વાત્મૈક્ય એ જ વિશ્વનો પરમ આદર્શ છે એમ નિશ્ચય થાય છે. સાચી રીતે જોતાં આ આદર્શ નવો પેદા કરવાનો અથવા નવો પ્રસ્થાપિત કરવાનો નથી પરંતુ કેવળ અનુભવવાનો છે

૨૪

શાંતિ

જગતમાં વિવિધતા અને એકતા બન્ને દેખાય છે. વિવિધતામાં જ ઐકય ભરેલું છે એ વાતનો સાક્ષાત્કાર જ્યાં સુધી થયો નથી ત્યાં સુધી જુદાં જુદાં તત્ત્વોનો ગજગ્રાહ એકસરખો ચાલુ જ રહે છે. વિવિધતાનો આ ખેલ ચાલે છે ત્યાં સુધી જ દુનિયા છે એમ કેટલાક લોકો માને છે. વિવિધતા અસ્તિત્વમાં છે ત્યાં સુધી એકતા અપ્રતિષ્ઠિત છે એમ માનવું એ સાચી રીતે જોતાં એક ભૂલ છે. વિવિધતા અસ્તિત્વમાં છે, જુદાં જુદાં તત્ત્વોનો ગજગ્રાહ ચાલે છે ત્યા સુધી એકતા સાક્ષાત્ થઈ નથી, સિદ્ધ થઈ નથી એમ બહુ તો કહેવાય. સંગીતમાં જુદા જુદા સ્વર અથવા સૂર એકી વખતે અથવા એક પછી એક આવતા હોવાથી રાગનો અનુભવ થાય છે. સૂરોની આ વિવિધતા પરસ્પર મારક નથી પરંતુ એકબીજાને પોષક જ છે. જુદા જુદા સ્વરોમાં રહેલો પરસ્પરનો જે મેળ અથવા સંગતિ છે તે જ સગીત છે.

એવી સગતિ અથવા એવું સંગીત સમાજમાં કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરવું તે અહીં સુધી કહ્યું. અત્યાર સુધી ચર્ચેલાં પચ્ચીસ સાધનોથી જ એ બની શકે. પરંતુ તેને માટે પરસ્પર સંગતિ, પરસ્પર અનુકૂળતા અને વિગ્રહનો અભાવ એટલે કે શાંતિનો છવ્વીસમો આદર્શ નજર આગળ સ્પષ્ટ હોવો જોઈએ. એ આદર્શની વિરુદ્ધ એવું કશું સમાજમાં દાખલ ન થાય તેની ખબરદારી રાખવી જોઈએ. એ જ કારણે શાંતિને સામાજિક ઉન્નતિનું સાધન ગણેલી છે. અહિંસા જો સામાજિક

આદર્શ હોય તો હિંસાથી તેને સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન ભૂલભરેલો થાય. માણસની અધીરાઈને લીધે અને નબળી અથવા ટાંચી શ્રદ્ધાને કારણે હિંસા વચ્ચે વચ્ચે આવી ચઢે એ વાત જુદી છે પણ સાધનસમુચ્ચયમાં તેને સ્થાન ન મળવું જોઈએ. એ જ પ્રમાણે શાંતિ અને સંગતિ એ જ જ્યાં પરમ આદર્શ છે ત્યાં વિગ્રહ અથવા વિરોધને કોઈ પણ ભૂમિકાએ, ઉન્નતિની કોઈ પણ કક્ષાએ માન્યતા ન મળવી જોઈએ. જગતમાં જ્યાં સુધી એકતાનો અનુભવ નથી ત્યાં સુધી વર્ગવિગ્રહ અને ખેંચતાણ ચાલશે જ. પરંતુ જેમને અંતિમ આદર્શ દેખાય છે, વર્ગભેદ અને એકાંગીપણું જેમને આખરે દૂર કરવું છે તેમણે બહુ તો વર્ગવિગ્રહના અસ્તિત્વને સહી લેવું પણ તેનું વિધાન ન કરવું. સાધન કદી સાધ્યથી વિપરીત હોય એ ન ચાલે.

વિવિધતા જ્યાં સુધી રહેશે — અને તે અખંડ રહેવાની નથી એમ માનવાને કારણ નથી — ત્યાં સુધી એકબીજાની વચ્ચેની ખેંચતાણનું અસ્તિત્વ અપરિહાર્ય છે એટલું જ નહિ પણ આવશ્યક પણ છે અને ઇષ્ટ પણ છે. કોઈ નદી અથવા નહેરમાંથી પ્રવાહની વિરુદ્ધ દિશામાં હોડી લઈ જવી હોય તો હોડીને બે લાંબાં દોરડાં બાંધીને બે માણસો બંને બાજુના કાંઠા પર ચાલવા લાગે છે. એ બેમાંનો દરેક જણ પોતાના દોરડાથી જાણે કે હોડીને પોતાના કાંઠા તરફ જ ખેંચે છે. આ મુજબ બંને વચ્ચે એકબીજાથી વિરોધી શક્તિની રમત ચાલે છે. પણ પરિણામમાં હોડી બંને કાંઠાથી દૂર રહીને પ્રવાહના મધ્ય ભાગે તેની વિરુદ્ધ દિશામાં આગળ ચઢવા લાગે છે. હોડી ખેંચનારાને જો હોડીના અંતિમ આદર્શની જાણ હશે તો હોડી પોતાના કાંઠા તરફ આવવી જોઈએ એવી તેમની મમત નહિ હોય. ઊલટું બંને કાંઠાથી અલગ રહીને હોડી વચ્ચોવચ્ચ ચાલે તેથી તેમને આનંદ જ થાય છે. ટાંગો હાંકતી વખતે ટાંગાવાળો લગામ વડે ઘોડાને ખેંચી પકડે છે તેથી જ

ઘોડાને જોરથી દોડવાનું ફાવે છે. હાંકણિયો જો લગામને ઢીલી છોડે તો ઘોડો એકદમ પડી જાય. ઘોડો અને ઘોડાવાળો એ બે વચ્ચેનો પરસ્પર વિરોધ માનસિક વિરોધ નથી, હાર્દિક વિરોધ નથી પરંતુ માત્ર ક્રિયાનો દેખાતો જ વિરોધ છે. અને બંનેની વિરોધી ક્રિયાથી જ બંનેને ઇષ્ટ એવી ફલસિદ્ધિ નીપજે છે. કોઈ પણ રમતનો દાવ ખેલતી વખતે વિરુદ્ધ પક્ષનો ખિલ્લુ જો વિરોધની પરાકાષ્ઠા ન કરે તો સાચા ખેલાડીને રમતમાં આનંદ પડતો નથી. ઊલટું તેને પોતાનું અપમાન જ થયેલું લાગે છે. તે જ પ્રમાણે જગતમાં સર્વ પ્રકારની ભિન્નતા વચ્ચેથી અંતિમ આદર્શની એકતા સ્થાપિત થયા પછી કાર્યના ભેદને લીધે જે વિરોધ શેષ રહે છે તેના મૂળમાં વેર અને દુશ્મનાવટ નહિ હોય. દુર્યોધન અને ધર્મ તથા અર્જુન અને કર્ણ એકબીજાની વિરુદ્ધ રહીને લડતા હતા તેમજ ભીષ્મ અને કૃષ્ણ પણ એકબીજાની સામે લડતા હતા. પરંતુ આ છેલ્લે ગણાવેલી જોડી અત્યંત જાગ્રત, અત્યંત ઉદાર, અને અત્યંત નિઃસ્પૃહ હતી. ભીષ્મ અને કૃષ્ણ કંઈ ઓછા આગ્રહથી લડયા ન હતા પરંતુ તેમની બેની વચ્ચે વેર જેવું કશું પેદા થયું ન હતું.

શાંતિ એટલે ગતિનો અભાવ એવો સામાન્ય અર્થ થાય છે. એ અર્થ અહીં અભિપ્રેત નથી. શાંતિ એ એક સાત્ત્વિક વૃત્તિ છે. રજોગુણની અર્થ વગરની ધાંધલ અને તમોગુણનું આંધળાપણું અને આળસ એ બંને શાંતિમાં નહિ હોય. શાંતિમાં યથાભાગે અવસ્થિત રહીને સર્વેએ સર્વોદયને સારુ પ્રયત્ન કરવાનો હોય છે.

શાંતિમાં સર્વ જાતની પ્રવૃત્તિઓને જોમથી ચાલવાને અવકાશ હોય છે. આદર્શને અભાવે જે એકાંગીપણું અને પક્ષાભિમાન આવી જાય છે તે પરસ્પર મારક એવી પ્રવૃત્તિઓનું કારણ બને છે. સામાજિક શક્તિનો એવો નાહકનો

અપવ્યય ન થાય એની ખબરદારી રાખવામાં આવે તો માણુસ-જાત કેવડાં કેવડાં મોટાં મહાભારત કાર્યો પાર પાડી શકે! અને આજ લગી જેની કલ્પના પણ આપણને નથી આવી એવી અલૌકિક સંસ્કૃતિ આપણે નિપજાવી શકીએ. આજની સ્થિતિ-વાળા માણસને જો માણસ કહીએ તો ભાવિ સંસ્કૃતિના માણસ-ને દેવ કહેવો જોઈશે અને તેથી જ આ છવ્વીસ સાધનો વડે સંપન્ન એવી સંસ્કૃતિને દૈવી સંપત એવું નામ આપેલું છે. આ દૈવી સંપત્તિ જ લોકજીવનનો અંતિમ આદર્શ છે. એ આદર્શ સિદ્ધ કરવાને માટે સમાજની રચના કેવી હોવી જોઈએ તે હવે જોવાનું છે.

(દૈવી સંપત્તિ વિષેના ગીતાના શ્લોકો નીચે આપ્યા છે:)

अभयं, सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः, ।
दानं, दमश्च, यज्ञश्च, स्वाध्यायस्तप, आर्जवम्, ॥ १६–१
अहिंसा, सत्यमक्रोधस्त्यागः, शान्तिरपैशुनम्, ।
दया, भूतेष्वलोलुप्त्वम्, मार्दवं, ह्रीरचापलम्, ॥ १६–२
तेजः, क्षमा, धृतिः, शौचमद्रोहो, नातिमानिता, । — २६
भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ १६–३

૨૫

ચાતુર્વર્ણ્ય

જીવનસહકારથી પરસ્પર સંકળાયેલી વ્યક્તિઓનો સમુદાય તે સમાજ. આ જીવનસહકાર જેટલો વ્યાપક તેટલો તે સમાજ બળવાન હોય છે. સહકાર જો સંકુચિત અથવા એકાંગી હશે તો તે સમાજ ક્ષીણવીર્ય અને રોગી હશે. સહકારને વ્યાપક બનાવવાને માટે સહકારી ઘટકોમાં એક વિશેષ લાયકાત જરૂરની છે. સમાજના કેટલાક લોકો જો ચારિત્ર્યદુર્બળ થઈ જાય તો તેમના ઉદ્ધારને ખાતર બાકીના લોકોએ પોતાનું બલિદાન આપવું પડે છે. આ બલિદાનને માટે જે આગ્રહ વપરાય છે તે સામાજિક જીવનના સત્યને અનુસરીને હોય છે. તેથી જ તેને સત્યનો આગ્રહ કહ્યો છે. આવા પ્રકારનો આગ્રહ જ્યાં નથી ત્યાં ગ્રેશામનો નિયમ આપોઆપ લાગુ થઈ જાય છે. કેટલાક લોકો ચારિત્ર્યભ્રષ્ટ થાય એટલે બાકીનાને ટકી રહેવાને માટે તેમના જ પ્રવાહમાં વહેતા થઈને પોતે પણ ભ્રષ્ટ થવું પડે છે. ગ્રેશામના આ નિયમથી બચવાને માટે જેમને સંસ્કૃતિના આધારસ્તંભ કહી શકાય એવા ગુણોની માવજત બહુ જ ખબરદારીથી કરવી પડે છે અને તેથી જ એ ગુણોને સમાજની દૈવી સંપત્તિનું નામ મળેલું છે.

ચાતુર્વર્ણ્યની કલ્પના ખુદ વેદમાં જ છે. તેથી તે આપણા છેક મૂળમાં જ છે એમ કહી શકાય. પરંતુ વેદમંત્રનો કાળક્રમ બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરનારા કેટલાક આધુનિક લોકો કહે છે કે ચાતુર્વર્ણ્યની કલ્પના દશમા મંડળમાંના પુરુષસૂક્તમાં

પ્રથમ આવે છે અને એ મંડળ ઋગ્વેદના મંત્રોમાં છેક છેવટનું છે એટલે કાળક્રમની દૃષ્ટિથી જોતાં અર્વાચીન છે.

મહાભારતમાં કહ્યું છે કે અસલમાં જ્યારે સમાજ શુદ્ધ અવસ્થામાં હતો ત્યારે એક જ દેવ, એક જ વેદ અને એક જ વર્ણ હતો. અને આ વર્ણ તે બ્રાહ્મણ વર્ણ. પછીથી સમાજનો જેમ જેમ હ્રાસ થયો તેમ તેમ વર્ણો વધ્યા અને તેમની સંખ્યા ત્રણ અને ચાર સુધી પહોંચી. આ કલ્પનામાં ઘણું તથ્ય છે.

મૂળ કલ્પના પ્રમાણે સામાજિક જવાબદારી સંપૂર્ણ-પણે સમજનારો અને સમાજસેવાનું પોતાનું કર્તવ્ય પાર પાડવાવાળો જે માનવપ્રાણી તે બ્રાહ્મણ છે. તે પછી સામાજિક જવાબદારીની બાબતમાં શિથિલ અથવા મંદ અને પોતાના જ સાધ્યને વિષે અત્યંત ઉત્સુક એવો જે બહુજન-સમાજ થયો તેનું નામ વૈશ્ય પડયું. વૈશ્ય શબ્દનો મૂળ અર્થ સમાજ જ છે. આ વૈશ્ય અથવા સામાન્ય માનવસમાજ સંપત્તિ આપીને તેના બદલામાં બીજાઓની પાસે સામાજિક કામો કરાવી લેવા લાગ્યો. તેથી જ બ્રાહ્મણ અને વૈશ્ય એવો ભેદ ઉત્પન્ન થયો.

ઉપનિષદોમાં બ્રાહ્મણ અને કૃપણ એવા ભેદ પાડેલા છે. બ્રહ્મ એટલે અત્યંત વ્યાપક અને વિરાટ એવું સમાજનું સનાતન સ્વરૂપ એવો અર્થ જો કરીએ તો બ્રહ્મપરાયણ તે બ્રાહ્મણ અને એ ઉચ્ચ આદર્શ જેનાથી ઝિલાતો નથી અને તેથી જે કૃપાને પાત્ર છે તે કૃપણ એવો ભેદ પેદા થાય છે.

મહાભારતમાં કહ્યું છે કે ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણમાંથી ઉત્પન્ન થયા અને તેથી ક્ષત્રિયોનું વીર્ય ગમે તેટલું અમોઘ હોય તોપણ તે બ્રાહ્મણની સામે ઓલવાઈ જાય છે. स्वयोनौ उपशाम्यति ।

સમાજની સેવા કરવી એટલે મુખ્યત્વે કરીને સમાજને

તેના આદર્શો ઓળખાવીને દરેક જણને પોતપોતાના કર્તવ્ય મુજબ ચાલવાની પ્રેરણા કરવી તે. એ કામ બ્રાહ્મણનું છે. સમાજવ્યવસ્થા એટલે કે ધર્મ બ્રાહ્મણના હાથમાં સલામત હોય છે. બ્રાહ્મણ એ ધર્મને ખાતર જ ઉત્પન્ન થયો છે. स तु धर्मार्थमुत्पन्न । ब्राह्मणस्य तु देहोऽयम् क्षुद्रकामाय नेष्यते । બ્રાહ્મણનો દેહ કંઈ ક્ષુદ્ર વિષયતૃપ્તિને અર્થે નથી. ભોગ અને ઐશ્વર્યની પાછળ જે પડવાનું તે કૃપણે પડવાનું. બ્રાહ્મણે તો દેહ પહોંચે ત્યાં સુધી ઘસારો વેઠી દેહ પડે પછી પણ પોતાની સેવાને જોરે તપશ્ચર્યાના ફળ લેખે સમાજજીવનમાં જ અનંતકાળ સુધી એકજીવ થઈ જવું જોઈએ. સમાજનું સુખ તે જ તેનું સુખ.

બ્રાહ્મણના આ આદર્શ પ્રમાણે બ્રાહ્મણે પોતાની સેવાથી અને સ્વાર્થત્યાગથી સમાજને તેજ રાખવો જોઈએ. એટલી શ્રદ્ધા ન હોય, એટલી ધીરજ રાખી ન શકાય તો માણસ પોતાના સામર્થ્યનો ઉપયોગ કરીને બીજાઓને હાથમાં રાખવાનો પ્રયાસ કરવાનો જ. બ્રાહ્મણમાંથી ક્ષત્રિય પેદા થયો છે એમ જે કહેવાય છે તે આ જ અર્થમાં. સત્યનો આગ્રહ છૂટી જાય અને સત્તાનો, હલાનો દોર શરૂ થાય એટલે ક્ષત્રિય પ્રધાન થયા વિના રહે જ નહિ.

આમ થાય તોપણ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય મળીને સમાજનેતાઓનો એક વર્ગ અને બાકી જે રહે તે વિરાટ વૈશ્યસમાજ એ પ્રકારની સમાજવ્યવસ્થા લાંબા વખત સુધી ચાલે એ તદ્દન કુદરતી છે. એ પછી જ્યારે સમાજમાં બ્રાહ્મણક્ષત્રિયોની ખામીઓ કે દોષોને લીધે અસંસ્કારી અથવા સંસ્કાર પામવાની જેની શક્તિ નથી એવો વર્ગ ધીરે ધીરે જામતો જાય છે ત્યારે તેને શું કામ સોંપવું એવો સવાલ ઊભો થાય જ છે. કહેલું અથવા બતાવેલું કરનાર આવા પામર વર્ગ પાસેથી કોઈ પણ આખરે પરિચર્યાનું

કામ જ કરાવશે. મરાઠીમાં એક જૂની કહેવત છે કે 'કરણુારા બેટલા મ્હણુંજે કરન ઘેણુારા બેટતા ચ' (કરનારો મળે એટલે કરાવનારો મળવાનો જ.) ઘોડો દીઠો કે માણસના ટાંટિયા આપોઆપ ઢીલા થઈ જાય છે. અને પછી ઘોડો ન મળે એટલે પાલખી બનાવવાની બુદ્ધિ સૂઝે છે. પરિચર્યા કરનારો વર્ગ તે જ શુદ્ર વર્ગ છે. આ વર્ગ પોતે જાતે કમનસીબ હોય છે અને સમાજને પણ કમનસીબ બનાવી દે છે. આ વર્ગ સમાજમાં ન હોય ત્યાં સુધી સારું'.

અધા જ શ્રમજીવી એટલે શારીરિક મહેનતથી ગુજરાન કરનારા લોકોને શુદ્રમાં ગણી કાઢવાનો રિવાજ હમણાં હમણાં પડી ગયો છે. પણ તે બરાબર નથી. નાનામોટા ધંધા અથવા મહેનતમજૂરી કરનારા લોકો શુદ્ર નથી પણ વૈશ્ય છે. અંગ્રેજીમાં જેને 'મિનિયલ સર્વિસ' કહે છે તે કરનારા લોકો તે જ સાચું જોતાં શુદ્ર છે. દાખલા તરીકે શરીરની ચંપી કરનારા, ભોઈનું કામ કરનારા એટલે કે પાલખી ઊંચકનારા, પગાર લઈને મંદિરોમાં પૂજા કરવાને રહેનારા, વાસણો માંજનારા, કપડાં ધોનારા, ચંદન ઘસનારા, વાળઝૂડ કરનારા વગેરે જે લોકો છે તે શુદ્ર છે. કાપડ તૈયાર કરીને, લાકડાંની પેટીઓ બનાવીને, ફૂલોની માળા તૈયાર કરીને, પુસ્તકો લખી આપીને, જોડા સીવીને અને એવાં જ બીજાં કામો કરીને ગુજરાન કરનારા લોકો વૈશ્ય છે.

જે કામો સાચું જોતાં પોતાને માટે પોતાની જાતે જ કરી લેવાં જોઈએ તે કામો બીજાને માટે કરીને જે આજીવિકા મેળવે છે તે પરિચારક છે. આવાં કામો કરી આપીને તે માણસ સામાજિક શ્રમવિભાગ કરતો નથી પણ લોકોના એદીપણાને ઉત્તેજન આપે છે અને પોતે સમાજને આધીન એવો કિંકર, શું કરું ? એમ પૂછનારો અથવા નોકર બને છે. એદી માણસ પરિચારકો અથવા ચાકરો પર અવલંબીને રહેવાની ટેવથી પોતે

પણ એક જાતનો આશ્રિત જ બને છે. એ વાત પણ આ બાબતમાં ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

કોઈ પણ સમાજમા શૂદ્ર વર્ણ વધારે પ્રમાણમાં હોય એ ભયસ્થાન છે. શૂદ્ર એટલે સંસ્કારશૂન્ય. શૂદ્ર વધારે પ્રમાણમાં હોય એ હકીકત બ્રાહ્મણની નાલાયકી પુરવાર કરે છે. આંધળા, બહેરા, મૂંગા, જડબુદ્ધિ વિદ્યાર્થી વગેરે લોકો, જેમને કેળવવાનું કામ અથવા જેમને શિક્ષણ આપવાનું મુશ્કેલ હોય છે તેમને શિક્ષણ આપવાની અનેક તરકીબો અને પદ્ધતિઓ શોધી કાઢી યુરોપના શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ એટલે કે બ્રાહ્મણો પોતાના વર્ણધર્મને કૃતાર્થ કરી રહ્યા છે. જેમને વિદ્યાનો 'અધિકાર' નહોતો તેમને આ રીતે તે અધિકાર મેળવી આપીને સમાજ ઉપરનો અસંસ્કારી લોકોનો બોજો તેમણે બહુ અંશે ઓછો કર્યો છે. એથી ઊલટી જ રીતે આપણે ત્યાંના બ્રાહ્મણો વિદ્યાની ભૂખવાળા લોકોને પણ 'તમને વિદ્યા મેળવવાનો અધિકાર જ નથી' એમ કહીને પોતાની નાલાયકી અને કર્તવ્યભ્રષ્ટતાને જ જગજાહેર કરી રહ્યા છે.

ચાતુર્વર્ણ્યનો આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ તો એક બાજુએ સમાજસેવક બ્રાહ્મણક્ષત્રિય વર્ગ અને બીજી બાજુએ સમાજના ખરિચારકો થઈને રહેનારો વર્ગ, અને એ બે છેડાને બાદ કરતા બાકી જે વિરાટ વિભાગ રહે છે તે વૈશ્ય વર્ગ' એવી વ્યવસ્થા બંધ બેસતી આવે છે. આ વૈશ્યોમાં બધી જાતના ધંધાના લોકોનો સમાવેશ થાય છે. વર્ણની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો બધા ધંધા સરખા છે. જુદા જુદા ધંધાને અનુસરનારી અલગ અલગ ન્યાતો બને તેને વૈશ્ય વર્ણના પેટા વિભાગો ગણવા જોઈએ. આ બધા જુદા જુદા ધંધાના લોકોની રહેણી, કરણી અને વિચારસરણી વૈશ્યપદ્ધતિની હોવાથી તેમની અંદર અંદરનાં લગ્નો શાસ્ત્રોક્ત જ ગણાય. તોપણ સામાજિક જીવનની સગવડની દૃષ્ટિથી દરેક ધંધાના લોકો પોતાની જ ન્યાતની કન્યા પસંદ કરે એ તદ્દન કુદરતી

છે. એને ખાતર શાસ્ત્રની આજ્ઞા જરૂરી નથી.

વર્ણ એટલે આજીવિકા માટેનો ધંધો અને વર્ણ-વ્યવસ્થા એટલે દરેકે પોતપોતાનો વંશપરંપરાથી ઊતરી આવેલો ધંધો જ ચાલુ રાખવો અને લોભને કારણે અથવા કંટાળાને તેને છોડી ન દેવો એવો નિયમ. વર્ણવ્યવસ્થાના મૂળમાં આ બે જ વસ્તુઓ રહેલી છે એ જોકે સાચું છે તોપણ એટલી બે જ બાબતોને ખાતર આટલો બધો આગ્રહ રાખ્યો છે અથવા આટલો વિસ્તાર કર્યો છે એમ માનવાનું નથી. સમાજમાં હરીફાઈનું તત્ત્વ હોવું જોઈએ એમ કહેનારા કેટલાક લોકો છે. હરીફાઈ બિલકુલ ન જ હોય એમ તો કોઈ જ કહેતું નથી એક જ ધંધામાં પડેલા લોકો અંદર અંદર હરીફાઈ કરે જ છે. પણ જેને જેમ ફાવે તેમ ધંધો લઈ બેસવાની છૂટ ન હોવી જોઈએ. દરેક જણ જેમ ફાવે તેમ પોતાનો સ્વાર્થ શોધી લે, અને દરેકેદરેક માણસ એ રીતે ખબરદાર રહે એટલે પરિણામે આખા સમાજનું કલ્યાણ અકલ્પિત રીતે આપોઆપ જ સધાશે એવું કહેનારો જે પક્ષ છે તેને હરીફાઈનો પક્ષ કહે છે. આવા પ્રકારની હરીફાઈ સમાજદ્રોહી છે, પ્રકૃતિની વિરોધી છે એ પુરવાર કરવાનું કામ બહુ મુશ્કેલ નથી. કોઈ પણ વ્યક્તિ કોઈ પણ ધંધો કરે તે તેણે સમાજહિતને નજર આગળ રાખીને અને સમાજહિત સધાય એવી રીતે જ કરવો જોઈએ. તેમ કરતાં કરતાં પોતાને તદ્દન જરૂરની તેટલી જ આજીવિકા, જરૂરી તેટલી જ નિરાંત અને જરૂરની હોય તેટલી જ ફુરસદ એ ત્રણ વસ્તુઓ મળે એટલે બસ થયું એવી વૃત્તિ દરેકે રાખવી જોઈએ. પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ એટલે કે બીજા લોકોની અવદશાનો અને અજ્ઞાનનો લાભ ઉઠાવી તેમાંથી મળે તેટલો વધારે નફો ખેંચી લેવો એ હલાલ છે એવો ખ્યાલ અમલમાં નહોતો વચમાળામાં એ વૃત્તિ બેફામ બની અને તેથી

અનેક સામાજિક રોગ પેદા થયા. આ નકાનો વ્યાજ નિર્મૂળ કરીને સમાજસેવાને ખાતર ધંધો કરવાની કલ્પના પહેલાંની માફક રૂઢ કરીશું એટલે વર્ણવ્યવસ્થા ફરી સ્થાપિત થઈ એમ કહી શકાશે.

એક જ ધંધો કરનારાં જુદાં જુદાં કુટુંબો ઉત્તમ પ્રકારની સેવા કરવાની બાબતમાં અને પોતાનો પેદા કરેલો માલ સુધારવાની બાબતમાં જરૂર એકબીજાની હરીફાઈ કરે. ધંધાના મહાજને નક્કી કરેલા ધંધાના નૈતિક આદર્શને પોતાનુ સત્ત્વ સમજીને દરેક જણે અનુસરવો જોઈએ અને આખા સમાજે જે આજીવિકા બાંધી આપી હોય તેમાં જ સંતોષ માનવો જોઈએ. આ પ્રમાણે આજીવિકા ચલાવતાં પછીથી શરીરની કે બુદ્ધિની જે શક્તિ વિશેષપણે પોતાની પાસે બચે તેનો ઉપયોગ નિષ્કામપણે સમાજસેવાને અર્થે દરેક જણે કરવો જોઈએ. વર્ણવ્યવસ્થાનો એ આદર્શ છે. કોઈ એક જણ ધંધે દરજી છે તેથી તેણે કોઈને ઉપદેશ આપવો નહિ, હિતની ચાર વાત કરવી નહિ અથવા પ્રસંગ પડચે સ્વજનોનું રક્ષણ કરવાને તેણે લડવું નહિ જ એવો કંઈ વર્ણવ્યવસ્થાનો અર્થ નથી. બીજા ધંધામાં પેસી જઈ ને ધંધાના લોકોના પેટ પર પગ દેવાનું કામ માત્ર કોઈએ ન કરવું જોઈએ.

જે લોકોનો ધંધો એક અથવા સમાન છે તે લોકોમાં જીવનસહકાર વિશેષ પ્રમાણમાં હોય એ કુદરતી છે. દિલના ઉમળકાથી એકબીજાને ભેટમાં સારી સારી વસ્તુઓ આપવી લેવી, સુખદુઃખની વાતો સાંભળવી અને કહેવી, એકબીજાને જમવાને બોલાવવું અથવા જવું એ બધાં જીવનસહકારનાં લક્ષણો છે. એકબીજાને ઘેર જમવું, ધંધાને અંગે એકબીજાને મદદ કરવી, સલાહ પૂછવી અને આપવી, દીકરી આપીને અને લઈને ગરીર સંબંધથી બંધાવું એ બધો જીવનસહકાર

છે. જે જે લોકોની રહેણીકરણી અને વિચારસરણી સમાન છે તેમની વચ્ચે આવો સહકાર થયા વિના રહે જ નહિ.

> ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति ।
> भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विधं प्रीतिलक्षणम् ॥

પોતાના જ વર્ણની કન્યા સાથે લગ્ન કરવાથી છોકરીને અનુકૂળ રહેણીકરણી પહેલેથી જ મળી જાય છે, ઘરમાં તેમજ ધંધામાં કુદરતી રીતે જ તેની સેવા વધારે પ્રમાણમાં મળે છે, પરસ્પર પ્રેમ રાખવાનું સહેલું બને છે અને તેથી તે વિશેષ ઉત્કટ રહે છે, અને એવાં દંપતીથી થતી સંતતિને અત્યંત ઇષ્ટ કૌટુમ્બિક વાતાવરણ મળી રહે છે. એટલે કે ધંધાની, જીવનની, પ્રેમની, અપત્યની અને સમાજની દૃષ્ટિથી સવર્ણ લગ્નો જ ઇષ્ટ છે, પણ એનો અર્થ એ નથી કે આ બધા લાભો જતા કરીને કોઈક વર્ણની બહાર લગ્ન કરે તો તે પાપ અથવા અનાચાર થઈ જાય છે. પૌષ્ટિક આહાર છોડીને કોઈ સત્ત્વ વગરનો આહાર કરે તો તે પોતાને જ નુકસાન કરે છે એમ કહેવું જોઈએ. પણ તેણે મહાપાતક કર્યું છે અથવા ધર્મ ડુબાવ્યો છે એમ સમાજ નહિ કહી શકે, અને વર્ણ બહાર લગ્ન કરવાથી વર્ણવ્યવસ્થા ખોળાઈ જાય છે એવું તો નથી જ. જ્યાં સુધી લગ્ન થયા પછી સ્ત્રી વર્ણીના કુટુંબમાં પ્રવેશ કરે છે, પતિની આજીવિકામાં ભાગ મેળવે છે ત્યાં સુધી પતિનો વર્ણ તે જ પત્નીનો વર્ણ થાય છે એ સહજસિદ્ધ વાત છે. પછી તેના માબાપનો વર્ણ બીજો ગમે તે હોય તેથી શું થયું? મહાભારતમાં આજે જેને અસવર્ણ વિવાહ કહી શકાય એવાં કેટલાંયે લગ્નોનું બયાન આવે છે અને તેવાં લગ્નોનું અભિનંદન પણ કરેલું છે.

વર્ણ ચાર જ શા માટે? આ સવાલ મહત્ત્વનો છે. ગીતાના જમાનામાં આ ચર્ચા ઊઠી ન હતી. એક વર્ણના

ત્રણ વર્ણ થયા, પછી તેના ચાર થયા. વર્ણ ચાર જ છે પાંચમો નથી એવું કહેવાનો વખત પણ આવ્યો. વર્ણબાહ્ય એવા બાહ્ય લોકોની શી વ્યવસ્થા કરવી એ એક સવાલ આવી પડ્યો, અને જેમને વર્ણવ્યવસ્થાનું ભાન જ નથી એવા પરધર્મીઓ અને પરદેશીઓ સાથે કેવો વહેવાર રાખવો એવા સવાલો પાછળથી ઊભા થયા. પરંતુ એ સવાલો ઊઠ્યા ત્યારે રેતીમાં માથું ઘાલી દઈને પોતાને સલામત માની લેનારા શાહમૃગનું જ ડહાપણ સમાજ પાસે બાકી રહ્યું હતું અને તેથી તે વખતે જે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી અથવા જે વ્યવસ્થાનો ઉપદેશ મળ્યો તે પરિણામે આખા સમાજને ઘાતક નીવડ્યો.

૨૯

ગીતામાં હિંસા કે અહિંસા ?

ગીતામાં હિંસા છે કે અહિંસા? આ સવાલ વચગાળામાં ઠીકઠીક ચર્ચાયો હતો. હું લડવાનો નથી એવો નિશ્ચય કરીને બેઠેલા અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણે અનેક રીતે સમજાવ્યો અને છેવટે યુદ્ધ કરવાને પ્રેર્યો તથા તૈયાર કર્યો. આ પ્રસંગે જે ઉપદેશ અર્જુનને અપાયો તે જ વ્યાસે આપણી આગળ રજૂ કર્યો છે. એ ગ્રંથ અહિંસા શીખવવાને માટે છે એમ કહેવું એ સાહસની પરાકાષ્ઠા છે એમ કોઈને પણ લાગ્યા વિના ન રહે. ગાંધીજીએ ગીતાનો અનુવાદ કરીને તેની પ્રસ્તાવનામાં છેવટનું કહી નાખ્યું છે કે અહિંસાનો ઉપદેશ કરવાના ઉદ્દેશથી જ ગીતા રચવામાં આવી છે એવું કોઈ જ કહેતું નથી. અર્જુનને સ્વજનોની દયાનો મોહ થયો અને તે કર્તવ્યભ્રષ્ટ થવાની અણી પર હતો. શું શું કરવાથી માણસનું આચરણ ધર્માનુકૂળ થાય અને મોક્ષને બાધક ન થાય તેની દલીલો ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે કરી અને સ્વધર્મનું પાલન અનાસક્ત બુદ્ધિથી કરવાનો પરમ ધર્મ સમજાવ્યો. આ પરમ ધર્મની—શાશ્વતધર્મની શીખ ગમે તેમ તોયે અહિંસાપરાયણ જ હોઈ શકે. ગીતામાં કરેલો ઉપદેશ હિંસાને પોષક નથી પણ અહિંસાને પોષક છે. ગીતારત્નને જે બેઠકમાં બેસાડેલું છે તે મહાભારતનો અંતિમ બોધ પણ હિંસાની વ્યર્થતા જ બતાવે છે વગેરે બાબતો તેમણે પોતાના પુસ્તકમાં સ્પષ્ટ કરી છે. અને છેવટે અનુમાન તારવ્યું છે કે ગીતામાં વર્ણવેલું યુદ્ધ બાહ્ય નથી પણ દરેકેદરેક હૃદયમાં અખંડપણે ચાલતું સદ્વૃત્તિ અને અસદ્‌વૃત્તિ વચ્ચેનું સનાતન યુદ્ધ છે.

કૌરવ અને પાંડવ એ બે પક્ષો ઐતિહાસિક હશે ખરા, અને શ્રીકૃષ્ણ પણ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હશે. તેણે અર્જુનને હાથે માણસોનો પ્રત્યક્ષ સંહાર કરાવ્યો હશે એ વાત પણ સાચી. આત્મરક્ષણને માટે અને સાચા પક્ષને ન્યાય મેળવી આપવાને માણસોનો સંહાર કરાવવો એ અહિંસાધર્મથી વિરુદ્ધ છે એમ તે જમાનાના શ્રીકૃષ્ણને લાગ્યુ હશે પણ ખરું. ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ કોઈ પણ સંજોગોમાં અપૂર્ણ જ હોય અને તેમને થયેલું અહિંસાદિ ધર્મનું દર્શન પણ અધૂરું જ હોય. તે સમયે બની ગયેલી ઘટનાઓ વિષે આપણે કશું કહેવાનું હોય નહિ. જે ક્ષણે ગીતાગ્રંથનો આપણે ધર્મશાસ્ત્ર તરીકે સ્વીકાર કર્યો તે ક્ષણથી ગીતાના શ્રીકૃષ્ણને આપણે સર્વસંપૂર્ણ પરમ પુરુષ અને મૂર્તિમંત જ્ઞાન તરીકે સ્વીકાર્યા છે અને તેની સાથે જ ગીતામાં ઉપદેશેલું યુદ્ધ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આંતરિક, સનાતન યુદ્ધના અર્થમાં જ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. ગીતાગ્રંથની પ્રવૃત્તિ જ મૂળથી આ જાતની છે એમ લાગે છે. ઐતિહાસિક ઉપદેશ દેશ, કાળ, વિશિષ્ટ વ્યક્તિ અને પરિસ્થિતિ પૂરતો જ હોય છે. ધર્મગ્રંથની રજૂઆત સાર્વભૌમ અને વિશ્વજનીન હોય છે. આ દૃષ્ટિથી જ ગીતાનો અર્થ કરવો જોઈએ.

ગીતામાં હિંસાનો ઉપદેશ છે કે નથી એ પ્રશ્નની ચર્ચા ૧૯૦૪ની સાલમાં મારી નજરે પડેલી. તે વખતે હું હિંસાવાદી હતો. ફરગ્યુસન કૉલેજમાં હું ત્રીજા નંબરની કલબમાં જમતો હતો. અમારું એક હસ્તલિખિત સાપ્તાહિક નીકળતું હતું. અમારી પડોશમાં આવેલી ચોથા નંબરની કલબમાં એવું જ સાપ્તાહિક ચાલતું. તેમાં એક લેખકે દેશભક્તિથી અને સ્વાતંત્ર્ય-લાલસાથી ભારોભાર ભરેલો એક લેખ લખ્યો હતો અને તે માટે ભગવદ્ગીતાની મદદ લીધી હતી. તે લેખ વાંચ્યા પછી મેં ભગવદ્ગીતા ફરીથી આખી વાંચી જોઈ અને મારો એવો નિશ્ચય થયો કે અમારે જે યુદ્ધધર્મ અથવા હિંસાધર્મ જોઈતો

હતો તે ગીતામાંથી નથી મળતો. 'એટલા માટે તું લડ' એ જાતનાં વચનો પાંચ સાત ઠેકાણે આવે છે ખરાં અને બધો ઉપદેશ પૂરો સાંભળ્યા પછી, 'હવે હું લડવાને તૈયાર છું' એમ અર્જુને કહ્યું છે, તોપણ ગીતામાં કરવામાં આવેલો ઉપદેશ યુદ્ધને માટે જરૂરી દ્વેષ અને કડવટ વગેરે કશું જ પેદા કરી શકતો નથી. શત્રુ અને મિત્ર સાથે સમાનભાવે વર્તન રાખ; જય કે અપજયનો વિચાર ન કર; સુખદુઃખ જે કંઈ આવી પડે તે સહન કર; પ્રાણીમાત્રના હિતને સારુ કાળજી રાખ એવી જાતનો નમાલી સાધુવૃત્તિ શીખવનારો ગ્રંથ આપણા કામનો નથી એવું તે વખતે મારા મનમાં થયું હતું. અમારા મિત્રમંડળમાં તે સમયે મોટી ચર્ચા ઊપડી હતી. ત્યાર પછી શ્રવણ અને મનન અનેક દિશાએથી વધવાથી મારા વિચારોમાં બહુ ફેરફાર થયો છે. તોપણ તે જ વખતથી મારો એવો કાયમ મત થયેલો છે કે ગીતા હિંસાની પોષક તો નથી જ નથી.

ગીતામાં આવેલા શ્લોકનો ભાવ ગીતામાં કહેલા સાર્વભૌમ સંન્યાસયોગને જ અનુકૂળ છે અને તેનો અર્થ તે જ મુજબ કરવો જોઈએ.

કાગાવા× નામનો એક જપાની ખ્રિસ્તી સેવક છે. તે પોતાના એક પુસ્તકમાં કહે છે કે, "ભારતવર્ષના અત્યંત હીન કાળમાં શુદ્ધ વૃત્તિનો એવો એક અર્જુન જ દેખાય છે. યુદ્ધ પાપકારી છે એવું ઓળખીને તેણે ન લડવાનો આગ્રહ રાખ્યો. પરંતુ કમનસીબે તેનો સારથિ અને સખા શ્રીકૃષ્ણ કુટિલ તર્કમાં પ્રવીણ હોવાથી તે અર્જુનને દલીલોથી ભ્રમમાં નાખીને પાપને રસ્તે ખેંચી ગયો."

અહીંની સંસ્કૃતિ, અહીંના સાહિત્યની લેખનપદ્ધતિ અને ગીતાની આસપાસનું વાતાવરણ એ બધાંની સમજ ન હોવાથી કાગાવાના મન પર ઉપર પ્રમાણેની છાપ પડી.

અહીં પ્રથમ તો એ તપાસવાની જરૂર છે કે મૂળે અર્જુન અહિંસાવાદી થયો જ નહોતો. આતતાયી લોકોને તો મારવા જ જોઈએ એ પક્ષ પણ તેને ત્યાજ્ય નથી. એનું કહેવું તો એટલું જ હતું કે સ્વજન અને ગુરુજનને ન મરાય. આ વિચારસરણીના પાયામાં ક્લૅન સ્પિરિટ રહેલો છે. સ્વજન સમાજદ્રોહી હોય તોપણ તેને ન મારવો એવું તેનું કહેવું છે. એટલે કે તેને મતે સમાજધર્મ કરતાં કુલધર્મ અને જાતિધર્મ

× એણે ઘરખટલાની સ્થિતિથી કંટાળી ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો અને મિલકામદારોમાં રહીને તેમની ઉન્નતિ અર્થે તે અવિશ્રાન્ત પરિશ્રમ કરે છે આ કામમા તેણે પોતાનુ શરીર ઘસી નાખ્યુ છે અને આંખ ગુમાવી છે. નવલકથાકાર અને ધર્મોપદેશક તરીકે તે પ્રખ્યાત છે. જપાનીસ સરકાર શરૂઆતમા તેને વિષે ખૂબ શંકાશીલ હતી. હવે તે જ સરકાર તેની મારફતે સમાજસેવાના પુષ્કળ કામ કરાવે છે. મિશનરી લોકોએ કાગવાની મહત્તા ખૂબ ગાઈ છે.

હતો તે ગીતામાંથી નથી મળતો. 'એટલા માટે તું લડ' એ જાતનાં વચનો પાંચ સાત ઠેકાણે આવે છે ખરાં અને બધો ઉપદેશ પૂરો સાંભળ્યા પછી, 'હવે હું લડવાને તૈયાર છું' એમ અર્જુને કહ્યું છે, તોપણ ગીતામાં કરવામાં આવેલો ઉપદેશ યુદ્ધને માટે જરૂરી દ્વેષ અને કડવટ વગેરે કશું જ પેદા કરી શકતો નથી. શત્રુ અને મિત્ર સાથે સમાનભાવે વર્તન રાખ; જય કે અપજયનો વિચાર ન કર; સુખદુ:ખ જે કંઈ આવી પડે તે સહન કર; પ્રાણીમાત્રના હિતને સારુ કાળજી રાખ એવી જાતની નમાલી સાધુવૃત્તિ શીખવનારો ગ્રંથ આપણા કામનો નથી એવું તે વખતે મારા મનમાં થયું હતું. અમારા મિત્રમંડળમાં તે સમયે મોટી ચર્ચા ઊપડી હતી. ત્યાર પછી શ્રવણ અને મનન અનેક દિશાએથી વધવાથી મારા વિચારોમાં બહુ ફેરફાર થયો છે. તોપણ તે જ વખતથી મારો એવો દૃઢ મત થયેલો છે કે ગીતા હિંસાની પોષક તો નથી જ નથી.

ત્યાર પછી ૧૯૦૭ની સાલમાં મેં જ્યારે સાંભળ્યું કે 'यस्य नाहंकृतो भावो...' એ શ્લોક હિંસાના સમર્થનમાં વપરાય છે ત્યારે વળી પાછી ગીતા એક વાર વાંચી કાઢી. ત્યારે ફરીથી મારી ખાતરી થઈ કે એ શ્લોકમાં પણ હિંસાનું વિધાન નથી. અહંકાર પૂર્ણપણે નષ્ટ થયા પછી અને બુદ્ધિ નિર્મળ થયા પછી માણસ નિષ્પાપપણાની કઈ કક્ષાએ પહોંચે છે એ દર્શાવવાને જ આ એક આત્યંતિક કક્ષાનું વિધાન કરેલું છે. પાછળથી ઉપનિષદોનો અભ્યાસ કરતાં એ જ શ્લોક એક ગૌણ ઉપનિષદમાં જુદા જ પાઠથી અપાયેલો જોયો. 'हत्वापि स इमान् लोकान् न हन्ति न निबध्यते, એ લીટી તેમાં નથી. ત્યાં (સંન્યાસોપનિષદમાં) નીચે પ્રમાણે શ્લોક મળે છે :

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
स समः सर्वभूतेषु जीवितं तस्य शोभते ॥

આ શ્લોક વાંચીને તો મારી ખાતરી જ થઈ ગઈ કે

ગીતામાં આવેલા શ્લોકનો ભાવ ગીતામાં કહેલા સાર્વભૌમ સંન્યાસયોગને જ અનુકૂળ છે અને તેનો અર્થ તે જ મુજબ કરવો જોઈએ.

કાગાવા× નામનો એક જપાની ખ્રિસ્તી સેવક છે. તે પોતાના એક પુસ્તકમાં કહે છે કે, "ભારતવર્ષના અત્યંત હીન કાળમાં શુદ્ધ વૃત્તિનો એવો એક અર્જુન જ દેખાય છે. યુદ્ધ પાપકારી છે એવું ઓળખીને તેણે ન લડવાનો આગ્રહ રાખ્યો. પરંતુ કમનસીબે તેનો સારથિ અને સખા શ્રીકૃષ્ણ કુટિલ તર્કમાં પ્રવીણ હોવાથી તે અર્જુનને દલીલોથી ભ્રમમાં નાખીને પાપને રસ્તે ખેંચી ગયો."

અહીંની સંસ્કૃતિ, અહીંના સાહિત્યની લેખનપદ્ધતિ અને ગીતાની આસપાસનું વાતાવરણ એ બધાંની સમજ ન હોવાથી કાગાવાના મન પર ઉપર પ્રમાણેની છાપ પડી.

અહીં પ્રથમ તો એ તપાસવાની જરૂર છે કે મૂળે અર્જુન અહિંસાવાદી થયો જ નહોતો. આતતાયી લોકોને તો મારવા જ જોઈએ એ પક્ષ પણ તેને ત્યાજ્ય નથી. એનું કહેવું તો એટલું જ હતું કે સ્વજન અને ગુરુજનને ન મરાય. આ વિચારસરણીના પાયામાં કલૅન સ્પિરિટ રહેલો છે. સ્વજન સમાજદ્રોહી હોય તોપણ તેને ન મારવો એવું તેનું કહેવું છે. એટલે કે તેને મતે સમાજધર્મ કરતાં કુલધર્મ અને જાતિધર્મ

× એણે ઘરખટલાની સ્થિતિથી કંટાળી ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો અને મિલકામદારોમાં રહીને તેમની ઉન્નતિ અર્થે તે અવિશ્રાન્ત પરિશ્રમ કરે છે. આ કામમા તેણે પોતાનું શરીર ઘસી નાખ્યું છે અને આંખ ગુમાવી છે. નવલકથાકાર અને ધર્મોપદેશક તરીકે તે પ્રખ્યાત છે. જપાનીઝ સરકાર શરૂઆતમાં તેને વિષે ખૂબ શંકાશીલ હતી. હવે તે જ સરકાર તેની મારફતે સમાજસેવાનાં પુષ્કળ કામ કરાવે છે. મિશનરી લોકોએ કાગવાની મહત્તા ખૂબ ગાઈ છે.

શ્રેષ્ઠ છે. ભોગ અને ઐશ્વર્ય મેળવવાનાં તે સગાંવહાલાંની મોજમજાને માટે. એ જ જે મરી જવાનાં હોય તો પૃથ્વી આખીનું રાજ્ય મેળવીનેયે શો ફાયદો?

સ્વજન એટલે સગાંવહાલાંની સેવા કરવાથી આપણું હૃદય કુળ જેટલું, સ્વજાતિ જેટલું વ્યાપક થાય છે. સમાજની નિરપેક્ષ સેવા કરવાથી તે જ હૃદય વિશ્વવ્યાપી બને છે. સ્વજનો પૂરતો જ વિચાર કરીને જેમ પોતાનું શરીર અથવા જીવિત છોડી દેવાને માણસ તત્પર થાય છે તે જ પ્રમાણે ન્યાયની અને ધર્મની સેવાને ખાતર તેણે સર્વ ભૌતિક વસ્તુઓની બાબતમાં નિઃસ્પૃહ થઈ જવું જોઈએ એ તેને સમજાવવાની જરૂર છે. એક બાજુથી ક્ષાત્રધર્મ અને બીજી બાજુથી સ્વજનમોહ એ જાતનો ઝઘડો અર્જુનના હૃદયમાં ચાલતો હતો. અર્જુનનાં વચનોમાં એ વાત સ્પષ્ટપણે આવી જાય છે. યુદ્ધની જે ખામીઓ અથવા દોષો તેણે ગણાવેલા છે તે પણ કુળ અને જાતિની દૃષ્ટિથી જ તેણે જોયા છે. પોતાની વૃત્તિ ધર્મપ્રેરિત નથી પણ કાર્પણ્ય અથવા કાયરપણાથી જ પ્રેરાયેલી છે એ કબૂલ કરીને જ તે વાત કરે છે. આવી વૃત્તિના ઔષધરૂપે શ્રીકૃષ્ણે તેને આત્માના અમરત્વનો ઉપદેશ કર્યો. આ કેમ બંધબેસતું આવે છે તે હવે આપણે જોઈએ. અહીં પહેલાં એ યાદ રાખવાનું છે કે પોતાનાં કે પારકાંના મરણનો ડર એ કંઈ અહિંસા નથી. માણસ અહિંસાધર્મ સ્વીકારે છે તે કોઈકનાંયે શરીર વિષે કોમળ ભાવના રાખે છે તેટલા માટે નહિ. પોતાના મરણથી બીવું અથવા અન્યના મરણનો ડર રાખવો એમાં દેહાસક્તિ જ રહેલી છે. દેહ એટલે શરીર તો જાતે જ નાશવંત છે. નાશને માટે તો તે પેદા થાય છે, અને તેનો મોહ રાખવો એ સાચું જોતાં પશુઓનું લક્ષણ છે. અને વળી તેમાંયે ઊંડા ઊતરીને જોઈએ તો પશુઓને પણ શરીરને વિષે એટલી બધી આસક્તિ

નથી હોતી. અહિંસાનો મર્મ જુદો જ છે. અહિંસાધર્મ કહે છે કે હિંસા નૈતિક સાધન અથવા હથિયાર નથી અને તેથી માણસને તેનો કશો જ ઉપયોગ નથી. જે પ્રમાણે સુખ-દુઃખ એ અર્થશૂન્ય છે, વ્યર્થ છે તે જ પ્રમાણે હિંસા પણ અર્થશૂન્ય, વ્યર્થ છે. જેનાથી સુખ થાય તે સદાચાર અને જેનાથી દુ:ખ થાય તે દુરાચાર એવો નિયમ બાંધી ન શકાય. અથવા એનાથી વિપરીત વિધાન પણ થઈ નથી શકતું. તેવું જ હિંસાનું છે. હિંસાના ભયથી દુર્જનો દુરાચારથી અળગા થયા નથી અને તેના ભયથી સજ્જનો પણ સદાચારથી વિમુખ થયા નથી એવો દુનિયાનો અનુભવ છે. એટલે કે હિંસા એ નિરર્થ છે. પોતાના આહારને સારુ અથવા ફાયદાને માટે બીજાને મારવું એનો અર્થ આત્માને વીસરીને દેહબુદ્ધિથી વર્તવા જેવું છે. સર્વની સાથેનું પોતાનું ઐક્ય વીસરી જવું, એટલે કે ઐક્યબુદ્ધિનો યા હૃદયધર્મનો દ્રોહ કરવો એ જ મોટું પાપ છે. વળી કોઈકનો પૂર્ણપણે ઘાત કરવાને માટે હિંસા કરવી એ તો એથીયે વ્યર્થ છે કેમકે દુનિયાનો અનુભવ એવો છે કે જેનું લોહી જમીન પર સિંચાય છે તેની વૃદ્ધિ થાય છે. રક્ત એ એક જાતનું અદ્ભુત ખાતર છે અને તેથી જ નિર્ભય તેમજ નિષ્પાપ હુતાત્માઓના રક્તના છંટકાવથી તેમનો પક્ષ વધારે જોરાવર થાય છે.

આ બધું સમજાય તે સારુ દેહ અને આત્મા એ બે વચ્ચેનો ભેદ-વિભેદ ઓળખવો જોઈએ. આત્મા અમર છે, નિર્વિકારી છે, વિભુ છે, અકુતોભય છે અને અદ્વિતીય છે. એથી ઊલટું દેહ નાશવંત છે, અન્નપરાયણ છે, વિકારોનો આગાર છે અને ભયથી કદી મુક્ત નથી એટલું સમજાવું જોઈએ. આ મૂળભૂત સત્યના જોર પર બધું જીવનશાસ્ત્ર રચી શકાય છે. જડ અને ચેતન એ બંનેના આવા પરસ્પર ભિન્ન ધર્મો હોવા છતાં કાંઈક અકલ્પિત રીતે એ બંનેનું

કાયમનું લગ્ન થયેલું છે, અને આ કજોડાનો સંસાર અખંડ ચાલવાનો છે. આ બંને તત્ત્વોનું સાચું સ્વરૂપ ઓળખ્યા પછી એ બેમાંથી પ્રધાન કોને ગણવું એ નક્કી કરવાનું રહે છે. એ નક્કી કરવામાં જ જે કંઈ મહત્ત્વની બાબતો છે તે બધી આવી જાય છે. જીવન આત્મપરાયણ છે એમ નક્કી કરીએ તો પછી શરીરનો ઉપયોગ શો, સાધન તરીકે તેને કેટલી હદ સુધી નભાવવું અને તેનો કેટલો ઉપયોગ કરવો, અને વિશેષ પ્રસંગે તેને કેમ ફેંકી દેવું, એ બધું ઠરાવી શકાય. એથી ઊલટું જો જડ તત્ત્વને પ્રાધાન્ય આપીએ તો પછી આત્માનો શો અર્થ થાય, જીવનશાસ્ત્રમાં તેનું સ્થાન શું એ જુદી રીતે નક્કી કરવાનું રહે છે. સુખ મેળવવું, દુઃખ ટાળવું, કોઈ પણ ઉપાયે પોતાનું રક્ષણ કરવું અને પોતાનો સ્વાર્થ જ્યારે કહે ત્યારે અન્યની હિંસા કરવી એ બધું પછી જીવનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી ધર્મ્ય ઠરે છે. ચિત્તપરાયણ જીવનશાસ્ત્રમાં આ બધી બાબતોને ભ્રમ, મોહ અથવા માયાનો ભાસ છે એવું માનવામાં આવે છે. અહિંસાધર્મ આત્માનું અસ્તિત્વ અને સર્વોપરિત્વ સ્વીકારીને જ પ્રવૃત્ત થાય છે અને તેથી અહિંસાધર્મની શરૂઆત આત્માનાત્મક વિવેકથી જ કરવી પડે છે. અનાત્માને આત્મા માનવો, તેને આત્માનું સ્થાન આપવું એ સર્વથી મોટો શિર્ક નામનો ગુનો થાય છે. શરીરની ઉપાસના, શરીરનું પ્રાધાન્ય જેમને સત્ય લાગે છે તે જ ખરા મુશરિક છે.

સગાંવહાલાં વિષેનો મોહ પણ દેહાત્મબુદ્ધિમાંથી જ પેદા થયેલો હોય છે. સ્વધર્મ, સ્વકર્મ, સ્વદેશી વગેરે બાબતોમાં સ્વ શબ્દ પરિસ્થિતિમૂલક છે તેથી તેમાં અધર્મ ઉત્પન્ન થતો નથી. ત્યાં સ્વ અને પર એવો વિરોધ નથી. સ્વધર્મ કંઈ એકાંગી ધર્મ નથી પણ એક વિશેષ નિશ્ચિત કેન્દ્રવાળો વિશ્વધર્મ છે. પરંતુ એ વાતનું વિવેચન સ્વતંત્ર રીતે કરવું જોઈએ.

ગીતાના આદર્શમાં અહિંસાને જ પ્રાધાન્ય છે એ સ્પષ્ટ સમજવાને માટે ગીતાના આદર્શ પુરુષનાં લક્ષણો એકઠાં કરવાં જોઈએ. સ્થિતપ્રજ્ઞ, ગુણાતીત, યોગી, પંડિત, ભક્ત, યોગરૂઢ, જ્ઞાની, બુધ વગેરે નામોથી જેને ઓળખવામાં આવ્યો છે તે ગીતાનો આદર્શ પુરુષ છે. આ બધાનાં લક્ષણો તપાસતાં એ સર્વ વિશેષણો એક જ વ્યક્તિ સૂચવે છે. આમાંનાં ઘણાંખરાં લક્ષણો સામાજિક સ્વરૂપનાં છે. અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાં, સર્વભૂતહિતેરતઃ, કલ્યાણકૃત્, ક્ષમી, ધર્માત્મા, મૈત્ર, કરુણ વગેરે સામાજિક સદ્ગુણોથી યુક્ત એવો જ તે આદર્શ પુરુષ કલ્પેલો છે. તેને સ્વ–પર–ભાવ નથી. તે કોઈનાથી કંટાળતો નથી. અને તેને કારણે કોઈનેયે ઉદ્વેગ પામવાપણું નથી. આવા પુરુષનું જીવન અહિંસામય હશે. ગીતાને જે સાધનસંપત્તિ ઇષ્ટ છે તેમાં અહિંસાનો પ્રત્યક્ષ ઉલ્લેખ અનેક ઠેકાણે આવે જ છે પરંતુ એ જ વાત પર ભાર દેવાની જરૂર નથી. ગીતાની આખીયે સામાજિક કલ્પના અને જીવનરચના સર્વસંગ્રાહક, સર્વોદયકારી અને તેથી જ અહિંસક છે.

૨૭
બ્રહ્મ એટલે શું?

ગીતા બ્રહ્મપરાયણ છે. એ બ્રહ્મ એટલે શું તે ખુલ્લા દિલથી એક વખત જોઈ લેવું જોઈએ. બ્રહ્મની વ્યાખ્યા, તેનું વર્ણન અને બ્રહ્મપ્રાપ્તિની સાધનચર્ચા એટલી બધી રીતે થઈ છે કે સામાન્ય લોકમાનસમાં બ્રહ્મ શબ્દ ગોટાળાના વિશેષણ તરીકે જ બ્રહ્મગોટાળા શબ્દમાં મરાઠીમાં વપરાય છે. ગૌડ અને બંગાળ દેશ જેમ જાદુ–ચેટકના પર્યાયવાચી બન્યા છે તે જ પ્રમાણે વેદાંત અને બ્રહ્મ એ તર્કના જેટલા જ અપ્રતિષ્ઠિત થઈ ગયા છે. આવી સ્થિતિમાં બ્રહ્મની ચિકિત્સા જો વળી એક વાર શરૂ કરીએ તો આજ સુધી જામેલા ગોટાળામાં વળી એક વધારો થયો એવું ઘણાખરાને લાગશે.

આમ હોવા છતાં ગીતાધર્મ સમજવાને માટે બ્રહ્મ શું છે તે સમજાય, બ્રહ્મની કલ્પના શી છે તેનું બરાબર આકલન થાય એ જરૂરનું છે.

બ્રહ્મ શબ્દ બૃહદ્‌માંથી આવેલો છે. બૃહદ્ એટલે મોટું, જે સર્વથી મોટું, સર્વથી વ્યાપકતમ એટલે કે વ્યાપકમાં વ્યાપક, સર્વની ગણતરી કર્યા પછી પણ બાકી રહેનાર, જ્યેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ, ભૂમાસ્વરૂપ છે તે બ્રહ્મ. બ્રહ્મ અને સર્વ એ બંને શબ્દો એક જ અર્થના છે. વ્યાપક સમાજશાસ્ત્ર એટલે કે લોકશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં સર્વ માણસો જ નહિ પરંતુ માણસ, પશુ, પક્ષી, કીટપતંગ, ખેચર, જલચર, વૃક્ષ, વનસ્પતિ વગેરે બધું જે કંઈ છે તે મળીને જે બને છે તે બ્રહ્મ છે. આ વિશ્વમાંની એક પણ વસ્તુને બાદ ન રાખતાં સકળપણે સર્વની જે કલ્પના થાય તે પરબ્રહ્મ છે. सर्वं खल्विदं ब्रह्म।

પણ આ સર્વ વિશ્વ મળીને જે કંઈ બને છે તેને આપણે પ્રકૃતિ પણ કહીએ છીએ. અવ્યક્ત અને મહત્ એ નામો પણ તેને આપવામાં આવેલાં છે. બ્રહ્મ શબ્દમાં એ બાબનેનો પણ સમાવેશ થાય છે જ. બ્રહ્મ એટલે પ્રકૃતિ એવો અર્થ ગીતામાં કરેલો છે. પરંતુ આ વિશ્વ તરફ જોવાની દૃષ્ટિ એક જ નથી. અનેક બાજુથી એને નીરખી શકાય છે. બિલાડી જ્યારે કબૂતર પર ઝડપ મારે છે ત્યારે બિલાડીની ક્રૂરતા આપણી નજરે પડે છે. પણ કબૂતરને મારીને પોતાનાં બચ્ચાંને માટે આહાર મેળવવાનો બિલાડીનો ઉદ્દેશ ધ્યાનમા લઈએ તો તેની ક્રૂરતા કરતાં તેનું અપત્યવાત્સલ્ય આપણને વિશેષ પ્રગટ થાય છે. સર્વત્ર જેવી દૃષ્ટિ ધારણ કરીએ તેવી સૃષ્ટિ નજરે પડે છે.

જગતની બધી વસ્તુઓમાં એક બાજુથી ભેદ ભરપૂર દેખાય છે. બીજી બાજુથી જોઈએ તો અભેદ ભરેલો છે. એ બંનેની સૂક્ષ્મપણે મીમાંસા કર્યા પછી એવું જણાય છે કે ભેદનું એ તત્ત્વ સ્થૂળ છે, અસ્થાયી છે. એથી ઊલટું અભેદ તત્ત્વ સ્થાયી, ગૂઢ અને વધારે મહત્ત્વનું છે. વસ્તુજાત માત્રનું સાચું રહસ્ય ભેદમા નહિ પણ અભેદમાં જ છે.

આ પ્રમાણે વિશ્વની અનેક બાજુથી નિરીક્ષા કર્યા પછી સ્થાયી રહસ્યપૂર્ણ દૃષ્ટિથી વિશ્વને જોઈને જ્ઞાતાઓએ બ્રહ્મની કલ્પના કરી. સર્વ સમાજને વ્યાપીને રહેલું જે સ્થાયી ચૈતન્ય તત્ત્વ તે જ બ્રહ્મ છે. એ બ્રહ્મ એકે વસ્તુનું, કોઈનુંયે 'નિરાકરણ' કરતું નથી, એમાં કોઈનોયે ત્યાગ કે વિરોધ નથી. એવું આ સર્વમંગળકારી બ્રહ્મતત્ત્વ સર્વત્ર વ્યાપીને રહેલું છે તેથી સર્વના કલ્યાણને અર્થે નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિથી અને નિર્મળ દૃષ્ટિથી સતત મથતા રહેવું તે જ બ્રહ્મની ઉપાસના છે. આ ઉપાસના પણ અહિંસામૂલક જ છે એ હવે ફરીથી સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર નથી. ગીતાનો આદર્શ, તેનો

આદર્શ પુરુષ, ગીતાની સાધનપદ્ધતિ અને તેની કલ્યાણ-વિષયક કલ્પના બધું જ અહિંસા પર છે. યુદ્ધની સાથે અહિંસાનો મેળ કેમ બેસે એવો સવાલ ઉઠાવવાને બદલે આવી અહિંસા પર જીવનશાસ્ત્રમાં ગાયેલું યુદ્ધ કેવા પ્રકારનું હોઈ શકે એનો જ વિચાર કરવાનું વાજબી થશે.

૨૮

કર્મવાદની પૂર્વપીઠિકા

ગીતામાં કર્મમીમાંસા અનેક રીતે કરવામાં આવી છે. કર્મ કરવાથી માણસ બંધનમાં પડે છે. જેને મોક્ષ જોઈએ છે તેણે બને તેટલું કર્મોથી અલગ રહેવું અને કેવળ જ્ઞાનનો અને ધ્યાનનો આનંદ માણવો એવું કહેનારા લોકો ગીતાના જમાનામાં હતા. એથી ઊલટું કર્મ એટલે જ ધર્મ એમ કહેનારો બીજો પક્ષ બહુ પ્રાચીન કાળથી મજબૂતપણે હસ્તી ધરાવતો હતો. આ બે પક્ષનો ઝઘડો આંધળા લોકો એકબીજાની વિરુદ્ધ — હવાની સામે — હાથો વીંઝે તેના જેવો હતો. ગીતાએ એ બેમાંથી એકે પક્ષને ન દૂભવતાં વચલો રસ્તો કાઢ્યો.

કર્મ કરવું કે ન કરવું એ ઝઘડો જ્યારે શરૂ થયો ત્યારે વહેવારનાં કૃષિ, ગોરક્ષા, વાણિજ્ય વગેરે કર્મોને વિષે કોઈની જ તકરાર નહોતી. કારણ કે એના વિના તો પેટ કેમ ભરાય? પેટ બરાબર ભરાય પછી જ બીજા તત્ત્વોની ચર્ચા શરૂ થાય છે. ઉપવાસી માણસોને તો અન્ન એ જ બ્રહ્મ છે. सुस्थे चित्ते बुद्धय: प्रभवन्ति। તકરાર હતી તે વૈદિક કર્મને વિષે — स्वर्गकाम: यजेत्। જેને સ્વર્ગ જોઈતું હોય: તેણે યજ્ઞ કરવો. જ્યાં સુધી લોકોને સ્વર્ગની લાલસા હતી ત્યાં સુધી તો બધુ બરાબર હતું. પણ પછીથી સ્વર્ગ રસ વગરનું લાગવા માંડ્યું. સ્વર્ગ સ્વર્ગ કરીને આખરે તે હતું શું? પૃથ્વી પર જે સુખની માણસ કલ્પના કરે છે અને જે નિર્ભેળ સુખ તેને અહીં મળતું નથી તે આગળ ઉપર ગયે ત્યારે મળશે એવી જાતની આશા અને અપેક્ષા તેનો અર્થ જ સ્વર્ગ. પૃથ્વી પરના

વિનાઓની સુધારેલી વધારેલી આવૃત્તિ તે સ્વર્ગ. પૃથ્વી પરના વિલાસો ભોગવતા થાક ચઢે છે, રોગ થાય છે, ઘડપણ આવે છે, ગાત્રો નિર્વીર્ય થઈ જાય છે, એટલે એવી કોઈક જગ્યાની કલ્પના કરવી જોઈએ કે જ્યાં બધી જાતના ભોગ ભોગવવાના તો મળે જ પણ તેના દુષ્પરિણામો ભોગવવામાંથી બચી જવાય. આવી ઉત્કટ આશામાંથી કવિઓએ સ્વર્ગની કલ્પના ઉપજાવી.

સ્વર્ગમાં ભરપૂર પીવાનું મળે છે. ત્યાં ઘડપણ નથી, મરણ નથી. ત્યાંની વારાંગનાઓ નીરોગી અને અખંડ યૌવનસંપન્ન હોય છે. એટલે ત્યાં ભરપૂર ખાવું, પીવું અને અપ્સરાઓના નાચ જોવા, એવી જાતની વિષયી વિલાસની મઝા ઉડાવવાની મળે એવું સ્વર્ગ છે એમ લોકોએ માની લીધું. અને પછી તેના લોભથી અહીં કષ્ટો સહન કરવા, બ્રહ્મચર્યથી રહેવું, અસંખ્ય પશુઓને મારીને યજ્ઞ કરવા અને દેવોની બેંકમાં પુણ્યરૂપી પુષ્કળ સિલક જમા કરાવવી એવો તેઓ ક્રમ લઈ બેઠા.

રોજ ગળ્યું ગળ્યું ખાઈને ઓચાઈ ગયેલા માણસને કંઈક તીખું તમતમતું જોઈએ છે. સ્વર્ગમાં એવા ખાણાની કશી સગવડ દેખાતી નથી પણ ત્યાં જે જાય તે દરેક જણ પોતાના પુણ્યના જોરે જ જઈ શકે. દરેકનું પુણ્ય અલબત્ત સરખું તો ન જ હોય એટલે પછી જેના તેના પુણ્યના પ્રમાણમાં તેને એ, બી કે સી ક્લાસ મળે એટલે દરેક જણને પોતાનાથી ઊતરતા ક્લાસવાળાને જોઈને તેમના તરફ તુચ્છતાથી દમવાની અને પોતાનાથી ઉપરનાને જોઈને અદેખાઈથી બળવાની ઝમઝમાટવાળી ગરમાગરમ સગવડ ત્યાં જરૂર હશે ખરી. સ્વર્ગમાં સરખાપણું તો ક્યાંથી હોય? પુણ્યની પૂંજી પર સ્વર્ગસુખનો આધાર હોવાથી તે પૂંજી પૂરી થાય એટલે પાછા નીચે ગબડવાની કલ્પના એની મેળે જ આવી ગઈ સ્વર્ગસુખ ગમે તેટલું દીર્ઘકાળનું હોય તોપણ આખરે નાશવંત છે.

क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति । આ પ્રમાણે સ્વર્ગ અસ્થિર ઠર્યું એટલે મોક્ષ અથવા નિર્વાણપરમા શાન્તિનો આદર્શ લોકોને દેખાવા માંડયો. પરંતુ મોક્ષ મેળવવાને તો મન નિષ્કામ થવું જોઈએ. લોભ અને મોક્ષ તો એકબીજાના મારક રહ્યા એટલે એ જોઈને કામ્યકર્મ — સ્વર્ગના લોભથી કરેલાં કર્મો બંધન કરનારાં છે એ વાત વિશેષ સ્પષ્ટ થઈ અને મુમુક્ષુએ કર્મથી અળગા રહેવું એવું કહેનારો વર્ગ જોર પર ચઢયો.

અસલના વખતમાં કર્મ કર્યું એટલે તેનાથી કર્મકાંડમાંના વૈદિક ક્રિયાઓના સમૂહનો જ બોધ થતો. ગીતાએ એ પરિસ્થિતિ બદલી. કર્મ એટલે श्वच यावत् कर्म સૃષ્ટિમાં થનારી બધી હાલચાલ અને ભાગદોડ તે જ કર્મ એવી ગીતાની કર્મની વ્યાખ્યા છે. भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः । આટલી ઉચ્ચ ભૂમિકાએ કર્મને લઈ ગયા પછી વૈદિક અને કામ્ય એવું કર્મકાંડ બાજુએ રહી ગયું. અને સર્વ ભૂતોને ઉપયોગી, સર્વનો સંગ્રહ કરનારો એટલે કે બધાંને લેખામાં લેનારો એવો કર્મયોગ આગળ આવ્યો, અને કર્મયોગ એ મોક્ષનું ઉત્તમ સાધન છે એ વાતનો સ્વીકાર થયો.

ગીતામાં કર્મની ગતિ ગહન છે એવું કહેલું છે. એ પ્રમાણે કહીને કર્મની મીમાંસા ગીતાએ ગૂઢ બનાવી છે. કર્મ, અકર્મ અને વિકર્મ એ ત્રણેનો ઉલ્લેખ ગીતામાં થયેલો છે. પણ તેમની ચર્ચા કોઈ ઠેકાણે લખાણી નથી. સકામ કર્મ અને નિષ્કામ કર્મ એટલા ભેદ તરફ જ ગીતાએ વધારે ધ્યાન આપેલું છે. આ નિષ્કામતાનો ખુબ ઊંડાણથી વિચાર કરવાનો છે.

ગીતામાં સ્વધર્મ અને સ્વકર્મની મહત્તા પણ ગાઈ છે. અને જેટલે નિયત કર્મ અને કાર્ય કર્મ એ બંનેનું સ્વરૂપ અને મહત્ત્વ અનેક રીતે સમજાવ્યું છે. એની મીમાંસા હવે કરવી રહી.

૨૯

બ્રહ્મચર્ય

દૈવી સંપત્તિનાં ગીતામાં કહેલાં છવ્વીસ તત્ત્વોમાં બ્રહ્મચર્યનો સમાવેશ કર્યો નથી એ વાતનો ઇશારો . આ પહેલાં કર્યો છે. હવે બ્રહ્મચર્યને વિષે વિશેષ ચર્ચા કરવાની જરૂર છે કેમકે ગીતામાં બ્રહ્મચર્યની આવશ્યકતા અનેક ઠેકાણે સ્વીકારેલી છે. એક ઠેકાણે બ્રહ્મચર્યને શારીરિક તપ તરીકે ઓળખાવ્યુ છે. બીજે ઠેકાણે યોગના સાધન તરીકે બ્રહ્મચારી વ્રતનો ઉલ્લેખ આવે છે. ત્રીજે ઠેકાણે કઠોપનિષદમાંથી ઉતારો લઈ પ્રણવરૂપી પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિને માટે સાધક લોકો બ્રહ્મચર્યનું અવલંબન કરે છે એમ કહ્યું છે. એટલે બ્રહ્મચર્યની કલ્પના શી છે તે તપાસવું જોઈએ.

બ્રહ્મ એટલે વેદ. તે વેદની પ્રાપ્તિને માટે, વિદ્યાર્થીદશામાં વેદના અધ્યયન માટે જીવનની જે તપસ્વિતા અથવા કર્કશતા જરૂરી છે તેને બ્રહ્મચર્ય એવું નામ આપેલું છે. જે પ્રમાણે લશ્કરના માણસનુ જીવન ખડતલ હોવું જોઈએ તે જ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીનું જીવન પણ ખડતલ હોવું જોઈએ. જે માણસ સુખમાં અથવા વિલાસમાં લલચાઈને પડ્યો તેને હાથે વિદ્યાની ઉપાસના નહિ થાય. (આજકાલની શિક્ષણ-સંસ્થાઓમાં જે જાતની વિદ્યા શીખવવામાં આવે છે તેનો વિચાર કરતાં તેને વિદ્યાની ઉપાસના કહી ન શકાય.) વિદ્યાની સાચી ઉપાસના કરવી હોય તો તે અનન્ય નિષ્ઠાથી કરવી જોઈએ. તેમાં રંગાઈ જવું જોઈએ. તદાકાર થવાની શક્તિ હોય તો જ વિદ્યાનું ગ્રહણ થાય અને વિદ્યાનો વિસ્તાર થઈ શકે. તદાકાર થવાને માટે શરીરમાંનો સર્વ જીવનરસ વિદ્યાની

ઉપાસનાને અર્થે વાપરવો જોઈએ. તેથી વિદ્યોપાસના વીર્યના રક્ષણ વિના બરાબર ન થઈ શકે એમ બધા દેશોના મોટા લોકો કહેતા આવ્યા છે. અને તેથી જ બ્રહ્મચર્યનો મૂળ અર્થ આદર્શ વિદ્યોપાસનાનો હતો. તેને સંકુચિત કરી વીર્યરક્ષણ અને તપસ્વી જીવન એવો તેનો અર્થ પાછળથી થયો.

સાહિત્ય, સંગીત અને કળા વગેરેના જેવી લલિત પ્રવૃત્તિઓની બાબતમાં પણ અનુભવ એવો છે કે તેમાં વિલાસિતા દાખલ થતાંની સાથે જ કળાનો ઘાત થાય છે. કળાના સમર્થ મીમાંસકો કહે છે કે કળામાં 'ઑસ્ટેરિટી' અને 'રિસ્ટ્રેઇન્ટ' એ બે તત્ત્વો જરૂરનાં છે. અને ઑસ્ટેરિટી અને સેલ્ફ રિસ્ટ્રેઇન્ટ અથવા તપ અને સંયમ એટલે જ બ્રહ્મચર્ય.

આ પછી રાજયોગી અને હઠયોગી લોકોએ બ્રહ્મચર્યના વીર્યરક્ષણની દૃષ્ટિથી શા શા ફાયદા થાય છે તે જણાવ્યા. मरणं बिंदुपातेन जीवनं बिंदुधारणात्। અહીં મરણનો અર્થ તત્કાળ દેહત્યાગ એવો કરવાનો નથી. મરણ એટલે ક્ષીણતા, નિર્વીર્યતા (ડિપ્રેશન). બ્રહ્મચર્ય પ્રતિષ્ઠિત થાય છે એટલે વીર્યલાભ થાય છે એમ પતંજલિએ કહ્યું છે. વીર્યલાભ એટલે અનેક જાતનાં પરાક્રમો કરવાની શક્તિ—વિશેષે કરીને પોતાની પાસના ઉપર અને ઇંદ્રિયો ઉપર પૂર્ણ કાબૂ મેળવવાની શક્તિ. શરીરમાં મસ્ક્યુલર સ્ટ્રેંથ અને નર્વસ સ્ટ્રેંથ એવી બે જુદી જુદી શક્તિઓ છે. પૌષ્ટિક આહાર, યોગ્ય વ્યાયામ વગેરેના યોગથી મસ્ક્યુલર શક્તિ વધારી અને ટકાવી શકાય છે. નર્વસ શક્તિનો આધાર માનસિક સમાધાન, પ્રસન્નતા અને બ્રહ્મચર્ય પર છે. જો શરીર પાસે નિયમિતપણે ઉદ્યોગ કરાવવામાં ન આવે તો તેથીયે નર્વસ શક્તિનો ક્ષય થાય છે. વીર્યરક્ષણ, અખંડ ઉદ્યોગ અને અનાસક્તિમૂલક માનસિક પ્રસન્નતા એ ત્રણે એકત્ર હોવાં જોઈએ.

વીર્યરક્ષણ એટલે કામવિકાર પર વિજય મેળવવો તે.

અહીં એ યાદ રાખવું જોઈએ કે કામવાસના કંઈ એકાદ એક જ ઇંદ્રિય સાથે જોડાયેલી છે એવું નથી. આંખ, કાન, નાક, ત્વચા એ બધી જ ઇંદ્રિયોમા કામવિકાર સુપ્ત રૂપે લપાઈ રહેલો હોય છે. કોઈ પણ ઇંદ્રિય મારફતે બ્રહ્મચર્યનો નાશ થઈ શકે છે. મનુસ્મૃતિમા કહ્યુ છે કે પખાલનું ગમે તે એક છિદ્ર હોલું પડે તો બધુ પાણી બહાર વહી જાય છે. એટલે બ્રહ્મચર્યનો અર્થ એક ઇંદ્રિયને રોકીને બાકીની ઇંદ્રિયોને મોકળી છોડી દેવી એવો નથી. આ રીતે એકાદ ઇંદ્રિયને જ કંઘી મારવાથી શરીરમાં અને મનમાં વિકૃતિ જ પેદા થાય અને આખરે ફજેતી થયા વિના ન રહે. કામવિકારનું સ્વરૂપ આટલું વ્યાપક છે એ ઘણા લોકોને બહુ મોડું સમજાય છે. અને ત્યાં સુધીમાં તો ઘણું નુકસાન થઈ ચૂકેલું હોય છે.

કેટલાક લોકો બાહ્ય આચરણ પર પૂરેપૂરો કાબૂ મેળવી લે છે પણ મનને માત્ર તાબામાં રાખી શકતા નથી. આ જાતના લોકોમાંથી કેટલાક દંભથી આવું કરે છે તો કેટલાક લોકો શક્તિ અને અશક્તિના વિકૃત મિશ્રણથી એવી સ્થિતિમાં આવી જાય છે. આવા લોકોને ગીતામાં મિથ્યાચારી કહ્યા છે. મિથ્યાચારી એટલે જેમનો આચાર અથવા આચરણ મિથ્યા એટલે કે નિષ્ફળ છે તે લોકો. આવા લોકો જે સંયમ પાળે છે, તે વ્યર્થ હોય છે એટલું જ નહિ પણ ઘાતક પણ હોય છે. આવા સંયમના મૂળમાં અશુદ્ધિ અને આત્મવંચના હોય છે. આત્મવંચકની ઇચ્છા હો કે ન હો પણ છેવટે તે સમાજ-વંચક થયા વિના રહેતો નથી. હી હુ ડિઝાયર્સ બટ ડઝ નૉટ એક્ટ બ્રીડ્ઝ પેસ્ટિલન્સ. મિથ્યાચારી લોકોને વિષે આ વાત કહેવાયેલી છે. આવા લોકો સમાજમાં એક જાતનો ભયાનક સામાજિક રોગ ફેલાવે છે.

બ્રહ્મચર્યનો આથી તદ્દન જુદી દૃષ્ટિથી પણ વિચાર કરવો જરૂરી છે.

બ્રહ્મ એટલે જીવન સમસ્ત અથવા આ અખિલ વિશ્વનું સ્થાયી તત્ત્વ એવો આપણે અર્થ કરેલો છે. માણસના તાત્કાલિક કર્તવ્યની દૃષ્ટિથી જોતાં બ્રહ્મનો અર્થ ગીતામાં કહેલો વ્યાપક સમાજ છે. એ સમાજની ધર્મને અનુસરીને સેવા કરવાનું વ્રત જે લે છે તે બ્રહ્મચારી છે. બ્રહ્મચારી એટલે સમાજની સેવાને અર્થે પોતાની સર્વ શક્તિ, પોતાનું સર્વ જીવન જેણે અર્પણ કર્યું છે તે મનુષ્ય. આવા માણસનું ખાનગી જીવન તેનાં સગાંવહાલાંને પોષક ન બનતાં ઘણે ભાગે વિઘ્નરૂપ જ બને છે. એટલે એવા એકનિષ્ઠ સમાજસેવકે પોતાના કૌટુંબિક જીવનનું વિસર્જન કરવું એ જ યોગ્ય થાય. જો તેનું પહેલેથી જ લગ્ન થઈ ગયેલું હોય તો તે સેવાધર્મને પ્રધાન કરીને બીજા સર્વ ધર્મોને સેવાધર્મમાં વિલીન કરે એ જ યોગ્ય થાય. ધણીધણિયાણી બે જણ કુટુંબથી અલગ થઈને ચકલા-ચકલીની જેમ પોતાનો જુદો માળો બાંધી રહે તો જે રીતે એકબીજા પર પ્રેમ કરી શકે છે તેવો પ્રેમ અવિભક્ત એવા મોટા કુટુંબમાં તેમનાથી ન થઈ શકે. મોટા કુટુંબમાં પતિ-પત્નીના ખાસ લગ્નને અંગેના સબંધનો મોટે અંશે ભોગ આપવો પડે છે. તેમ કરવાથી જ પતિપત્નીનું જીવન ઉન્નત અને સ્પૃહણીય થાય છે. પરંતુ અવિભક્ત કુટુંબપદ્ધતિને માટે જરૂરના સામાજિક સદ્ગુણોનો આપણે નાશ થવા દીધો, તેથી તે વ્યવસ્થા પણ લગભગ નાશ પામી છે. હવે આપણે અવિ-ભક્ત કુટુંબ કરતાં પણ વ્યાપક એવું સમાજજીવન ઘડવાનું છે. એ વ્યાપક જીવનમાં કર્તા પુરુષોએ પોતાના વૈયક્તિક અને કૌટુંબિક જીવનનો હોમ કરવો જ જોઈએ. તો જ સામાજિક આત્મા જાગ્રત થાય અને સિદ્ધ થાય સમાજ સાથે સંપૂર્ણપણે તદાકાર થયા પછી માણસથી વ્યક્તિગત અથવા વૈવાહિક જીવન ચલાવી જ નહિ શકાય. એટલો સ્વાર્થત્યાગ કર્યા વિના વિશાળ સંઘોમાં કૌટુંબિકભાવ—આત્મીયભાવ પેદા નહિ થાય.

કુટુંબસંસ્થાથી વધારે વ્યાપક સંસ્થા નિર્માણ કરવાનો વખત આવી લાગ્યો છે. પણ એ નવી વ્યાપક સંસ્થા કુટુંબ-સંસ્થા કરતાં ઊતરતા દરજ્જાની હોય તે ન ચાલે. કૌટુંબિક જીવનના કરતાં એ નવું સામાજિક જીવન વિશેષ ઉન્નત હોવું જોઈએ એ ઉન્નતિની કિંમત ચૂકવ્યા વિના તે પ્રાપ્ત નહિ થાય. ખાનગી માલમિલકતનો ત્યાગ અને બ્રહ્મચર્ય એ બે મૂલ્યના જોર પર જ નવું જીવન સિદ્ધ થઈ શકશે. આ બંને શરતો આખા સમાજ પર તો લાદી નહિ શકાય. પરંતુ સમાજના આગેવાનોએ, સમાજના આદર્શ સેવકોએ આ બંને બાબતોમાં ચારિત્ર્યની ભવ્યતા બતાવવી જ જોઈએ.

३०

જીવનયોગ

કોઈ કોઈ માંદા માણસો જાણીબૂઝીને કુપથ્ય આહાર કરે છે તેનું કારણ શું? પોતાની તબિયતને અસત નુકસાન કરનારું જાણતો હોવા છતા નાટક જોવાને માટે તે ઉજાગરો કરે છે અમુક પદાર્થ ખાવાથી તબિયત એકાએક બગડી આવશે એવી ખબર હોવા છતાં તે પદાર્થ ખાવાનો મોહ તે રોકી શકતો નથી. આનુ કારણ શું?

એનું કારણ એટલું જ કે તેની વાસનાઓ અને તેની સમજ એ બેનો મેળ નથી વેદાતીઓ કહે છે કે બ્રહ્મ સત્ય છે અને જગત માયા છે. પણ વહેવારમાં પડેલા લોકોને જગત જ સત્ય લાગે છે અને ગમે તેટલી તર્કની દલીલોથી સિદ્ધ કરો તોપણ બ્રહ્મ જ માયારૂપ લાગે છે અને તેથી જ બ્રહ્મ-જ્ઞાનને છોડીને વહેવારમાંથી મળેલા જ્ઞાનને જ અનુસરીને તેઓ વર્તે છે. માંદા માણસને આજની અથવા આ જ ક્ષણની વાસનાતૃપ્તિ જેટલી પ્રત્યક્ષ હોય છે તેટલો આવતી કાલનો તબિયતમાં થનારો બગાડો પ્રત્યક્ષ નથી હોતો. પોતાના જીવન સમસ્તની સાથે તેનું તાદાત્મ્ય થયેલુ નથી હોતું. પ્રિય અને હિત એ બેમાથી તેને પ્રિયની જ પ્રતીતિ હોય છે. હિતમાર્ગની પ્રતીતિ થઈ ન થઈ સરખી જ હોય છે. આનુ જ નામ અસંસ્કારિતા.

એકાદ બાબત બૌદ્ધિક દલીલોથી સમજવામાં આવે તે જુદું અને આગ્રહપૂર્વકના દૃઢ આચારને બળે તે હાડમાં ઊતરી ગઈ હોય તે જુદું. તરવાની કળાનું શાબ્દિક જ્ઞાન પૂરેપૂરું

હોવા છતાં માણસ પાણીમાં તરી નહિ શકે અને તરવાની કળા હસ્તગત — શરીરગત — થઈ ગયા પછી ખૂડવું જ હોય તોપણ કહીને પાણીમાં પડવા છતાં માણસને ડૂબવું મુશ્કેલ થઈ જાય છે. તરવાની બાબતમાં, 'પાડીલે વળણુ ઇંદ્રિયાં સકળાં,' જેવી સ્થિતિ થઈ જાય છે. તેને જ સાક્ષાત્કાર કહેવાય છે.

માણસનું જીવન સામાજિક હોય છે. સમાજ વગર તેને માણસરૂપે જીવવાનું અને વિકાસ સાધવાનું લગભગ અશક્ય હોય છે. આમ છતાં તે ડગલે ને પગલે સમાજદ્રોહ કરે છે. જે પ્રમાણે માંદો માણસ અપથ્ય આહાર કરીને પોતાનો જ જીવનદ્રોહ કરે છે તે જ પ્રમાણે સમાજદ્રોહ કરીને માણસ પોતાનો જ જીવનદ્રોહ કરે છે. સામાજિક જીવનનો સંપૂર્ણ વિચાર કરીને તેમ જ સામાજિક હિત અને વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય એ બેનો મેળ બેસાડીને જે જીવનશાસ્ત્ર ઘડાયેલું હોય છે તેને જ ધર્મ નામ અપાયેલું છે. ધર્મ મનુષ્યની સર્વ શુભ શક્તિ અને વૃત્તિઓનો મેળ સાધીને તેનો વિકાસ કરનારો છે. ધર્મના વાતાવરણમાં વ્યક્તિ અને સમાજ એ બેના હિત-સંબંધનો વિરોધ ટકી શકતો નથી. ધાર્મિક જીવન જ માણસ-નું સર્વાંગપરિપૂર્ણ જીવન છે. અમંગકારી માણસના સર્વ વહેવાર કામથી પ્રેરાય છે. કામ એટલે સર્વ પ્રકારની કામના-ની તૃપ્તિ કરવા માટેનો આવેગ. આ કામરૂપી હાથીને અંકુશમાં રાખનારો જે નિયંતા છે, જે મહાવત છે તે જ ધર્મ નામથી ઓળખાય છે. સુખની પાછળ દોડવું, બાયલાપણાથી દુઃખથી દૂર ભાગવું, ચારિત્ર્યની હાનિ કરીને મરણમાંથી જાત બચાવી લેવી, આવતી કાલનું નુકસાન કરીને આજની મોજ ઉડાવવી

દૂર રહી શકાય તેટના ખાતર ગીતાએ ધાર્મિક જીવન વિષે આગ્રહ રાખ્યો છે અને धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ। એવો વિવેક ઉપદેશેલો છે કામ એક બાજુ ખેંચતો હોય ત્યારે તેનું કહ્યું ન કરતા જે યોગ્ય હોય તેને જ વળગી રહેવુ એ એક જાતનો યોગ છે કામ એ એક શત્રુ છે તેની દોરવણી ફગાવી દઈ તે દોરવણી ધર્મને સોંપવી એમા જ જીવનસિદ્ધિ અને જીવનવિકાસ રહેલો છે આ કાર્ય કરવાની યુક્તિ અથવા કળા તેનુ જ નામ યોગ છે એ યોગની મદદથી સર્વત્ર સમાન રહીને સર્વ પ્રકારના કર્મોમા કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરવુ અને આખરે સર્વ વિશ્વની સાથે પોતાનુ તાદાત્મ્ય ઓળખવુ એ જ માણસ-નો ધર્મ છે

अयम् हि परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ।

હોવા છતાં માણસ પાણીમાં તરી નહિ શકે અને તરવાની કળા હસ્તગત — શરીરગત — થઈ ગયા પછી બૂડવું જ છે એમ કહીને પાણીમાં પડવા છતાં માણસને ડૂબવું મુશ્કેલ થઈ જાય છે. તરવાની બાબતમાં, 'પાડીલેં વળણ ઇંદ્રિયાં સકળાં,' જેવી સ્થિતિ થઈ જાય છે. તેને જ સાક્ષાત્કાર કહેવાય છે.

માણસનું જીવન સામાજિક હોય છે. સમાજ વગર તેને માણસરૂપે જીવવાનું અને વિકાસ સાધવાનું લગભગ અશક્ય હોય છે. આમ છતાં તે ડગલે ને પગલે સમાજદ્રોહ કરે છે. જે પ્રમાણે માંદો માણસ અપથ્ય આહાર કરીને પોતાનો જ જીવનદ્રોહ કરે છે તે જ પ્રમાણે સમાજદ્રોહ કરીને માણસ પોતાનો જ જીવનદ્રોહ કરે છે. સામાજિક જીવનનો સંપૂર્ણ વિચાર કરીને તેમ જ સામાજિક હિત અને વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય એ બેનો મેળ બેસાડીને જે જીવનશાસ્ત્ર ઘડાયેલું હોય છે તેને જ ધર્મ નામ અપાયેલું છે. ધર્મ મનુષ્યની સર્વ શુભ શક્તિ અને વૃત્તિઓનો મેળ સાધીને તેનો વિકાસ કરનારો છે. ધર્મના વાતાવરણમાં વ્યક્તિ અને સમાજ એ બેના હિત-સંબંધનો વિરોધ ટકી શકતો નથી. ધાર્મિક જીવન જ માણસનું સર્વાંગપરિપૂર્ણ જીવન છે. અમંગકારી માણસના સર્વ વહેવાર કામથી પ્રેરાય છે. કામ એટલે સર્વ પ્રકારની કામનાની તૃપ્તિ કરવા માટેનો આવેગ. આ કામરૂપી હાથીને અંકુશમાં રાખનારો જે નિયંતા છે, જે મહાવત છે તે જ ધર્મ નામથી ઓળખાય છે. સુખની પાછળ દોડવું, બાયલાપણાથી દુઃખથી દૂર ભાગવું, ચારિત્ર્યની હાનિ કરીને મરણમાંથી જાત બચાવી લેવી, આવતી કાલનું નુકસાન કરીને આજની મોજ ઉડાવવી, સ્વકીયોને નુકસાન પહોંચાડી પોતાનો એકલાનો જ સ્વાર્થ સાધી લેવો, એ બધાં કામપરાયણપણાનાં લક્ષણો છે. કામસેવનથી માણસને જે સુખ મળે છે તેને કારણે તેનો દેહાત્મભાવ દૃઢ થાય છે અને તેની ચૈતન્યનિષ્ઠા નાશ પામે છે. આ આપત્તિથી

દૂર રહી શકાય તેટલા ખાતર ગીતાએ ધાર્મિક જીવન વિષે આગ્રહ રાખ્યો છે અને धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ। એવો વિવેક ઉપદેશેલો છે. કામ એક બાજુ ખેંચતો હોય ત્યારે તેનું કહ્યું ન કરતા જે યોગ્ય હોય તેને જ વળગી રહેવું એ એક જાતનો યોગ છે. કામ એ એક શત્રુ છે. તેની દોરવણી ફગાવી દઈ તે દોરવણી ધર્મને સોંપવી એમા જ જીવનસિદ્ધિ અને જીવનવિકાસ રહેલો છે. આ કાર્ય કરવાની યુક્તિ અથવા કળા તેનું જ નામ યોગ છે એ યોગની મદદથી સર્વત્ર સમાન રહીને સર્વ પ્રકારનાં કર્મોમા કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરવું અને આખરે સર્વ વિશ્વની સાથે પોતાનું તાદાત્મ્ય ઓળખવું એ જ માણસનો ધર્મ છે

अयम् हि परमो धर्म यद्योगेनात्मदर्शनम् ।

૩૧

शिष्टाः प्रमाणम् ।

ગ્રંથપ્રામાણ્ય, શાસ્ત્રપ્રામાણ્ય, શિષ્ટોનું પ્રામાણ્ય અને આપ્તવાક્યનું પ્રામાણ્ય એવા અનેક પ્રામાણ્યો વિષે આપણે સાંભળીએ છીએ. તર્કશાસ્ત્રના પ્રામાણ્યવાદ વિષે સામાન્ય લોકોએ બહુ સાંભળેલું નથી હોતું અને આપણને પણ તેની સામે અહીં કશું કરવાપણું નથી.

સાચું પ્રામાણ્ય જો હોય તો તે પોતાના અનુભવનું. પણ એક વ્યક્તિ પોતાની પરિમિત શક્તિ અને સંસ્કારિતાને જોરે ટૂંકા આવરદામાં કેટલોક અનુભવ લઈ શકે? અને બીજાનો અનુભવ સ્વીકારવો એટલે તો પ્રામાણ્યવાદના ઠેઠ મૂળમાં જ ઊતરવું રહ્યું. દુનિયાનું ઘણુંખરું જ્ઞાન ઇતિહાસના પાયા પર રચાયેલું છે. આ પાયો સ્થિર અને પૂર્ણપણે ગ્રહણ કરી લેવા જેવો છે એમ તો કોઈ ન કહી શકે તોપણ બીજી રીતે જે વાતો વિષે ખાતરી થાય તે ઐતિહાસિક પુરાવાની મદદથી સાબિત થાય અથવા મજબૂત બને તો આપણને તે ગમે છે. પરંતુ ઇતિહાસનું પ્રમાણ કદી પ્રથમ પંક્તિનું ગણાતું નથી.

આ તો થઈ વહેવારની વાત. ધર્મની બાબતમાં અને ગૂઢ સામાજિક વસ્તુઓની બાબતમાં સમસ્ત મનુષ્યજાતિના એકત્ર પિંડીકૃત અનુભવને પણ પૂરું પ્રામાણ્ય આપવામાં આવતું નથી. અનુભવ બહુ બહુ તો આજ સુધીમાં શું શું બન્યું તે કહી શકે. જે વસ્તુઓ બની ગઈ છે તેમના જ જોર પર કાર્યકારણભાવ રચીને ભવિષ્યકાળમાં શું થવાનું છે એ વિષે વધતાઓછા પ્રમાણમાં ચોકસ અનુમાન તારવવું એ અનુભવથી બની શકે પણ ધર્મ તો અનુભવની પણ પેલી પાર જઈને

કેટલીક બાબતોમાં શ્રદ્ધાને જોરે વિશ્વાસ રાખે છે અને તે વાતોનું પ્રામાણ્ય પણ સ્વીકારે છે. જેને કાટ ચડતો નથી એવો ઉજ્જ્વળ ધર્મ ચાલી શકે ત્યાં સુધી બુદ્ધિને પકડીને ચાલે છે. બુદ્ધિએ તપાસીને જે વસ્તુ પોકળ ઠરાવી, જે વસ્તુ બુદ્ધિની સાદી કસોટી ઉપર પણ ટકી ન શકી તેને ફેંકી જ દેવી જોઈએ એ વાત ધર્મે સ્વીકારેલી છે. પરંતુ ઘણી વાર કેટલીક વસ્તુઓ બુદ્ધિની કસોટી પર કસવામાં આવે છે ત્યારે હીણકસ નથી ઠરતી એટલું જ નહિ પણ તેમના પર ઊલટી બુદ્ધિ જ કસાય છે, તેની જ કસોટી થઈ જાય છે, અને બુદ્ધિ હારીને પાછી ફરે છે. આવી જાતની વસ્તુઓ પછી શ્રદ્ધાને જોરે જ માનવાની રહે છે. તેમનું પ્રામાણ્ય શ્રદ્ધા અથવા અંતઃકરણની પ્રવૃત્તિ જ બની રહે છે. જ્ઞાનવાન, સદાચારી, અનુભવી, નિસ્પૃહ અને કારુણ્યયુક્ત સમાજહિતેચ્છુ તટસ્થ લોકોની અંતઃકરણ પ્રવૃત્તિ કુદરતી રીતે જ પ્રમાણરૂપ હોય છે. એ જ લોકો આપ્ત નામથી ઓળખાય છે. કોઈ પણ જાતના એકાંગીપણાને, પક્ષાભિમાનને, વિકારને અથવા સ્વાર્થને વશ ન થઈ જવા જેટલો પોતાનો સ્વભાવ તેમણે કેળવેલો હોય છે. તેથી જ તેમનો નિર્ણય પ્રમાણભૂત ગણાય છે આવા આપ્ત અથવા શિષ્ટ લોકોનો જે નિશ્ચિત અભિપ્રાય તેનું જ નામ શાસ્ત્રપ્રામાણ્ય છે.

જે તે જમાનાની પ્રત્યક્ષ પરિસ્થિતિના સાંગોપાંગ જ્ઞાન વિના શિષ્ટ લોકો પણ પોતાનો અભિપ્રાય કેવી રીતે આપી શકવાના હતા? એટલા માટે શિષ્ટ લોકોએ જીવંત, સમકાલીન અને પરિસ્થિતિની બાબતમાં ખબરદાર હોવું જોઈએ. ગ્રંથપ્રામાણ્યમાં આ શરતો પૂરી પડતી નથી. અત્યંત પ્રમાણભૂત એવી શ્રેષ્ઠ વિભૂતિઓએ રચેલો ગ્રંથ પણ આખરે કાળગ્રસ્ત થઈ જાય છે. એક જમાનાનું વચન બીજા જમાનામાં તંતોતંત લાગુ પડતું નથી. ગ્રંથકાર ગમે તેટલો કાબેલ હોય તોપણ ગ્રંથ અને ગ્રંથવચનો શબ્દાર્થની દૃષ્ટિથી જડ જ

રહે છે અને તેથી ગ્રંથપ્રામાણ્ય પર બધો આધાર રાખી ન શકાય એવું આપણે ત્યાં ઠરાવવામાં આવેલું છે. પ્રાચીન વ્યક્તિઓમાંથી એકને સર્વજ્ઞ ગણીએ અને બીજાને અલ્પજ્ઞ ગણી કાઢીએ તે પણ કેમ ચાલે? कपिलो यदि सर्वज्ञः कणादो न इति का प्रमाण?

ગ્રંથો કદી બધા જમાનાનો અને સર્વ પ્રસંગોનો વિચાર ન કરી શકે. અને ત્રિકાળજ્ઞાની તરીકે ઓળખાતા ઋષિમુનિઓનું જ્ઞાન પણ દેશકાળ તેમજ પરિસ્થિતિની સીમાઓથી મર્યાદિત થયેલું હોય જ. તેથી સાચું પ્રામાણ્ય જો કોઈનું હોય તો તે આજના જમાનામાં આપણી વચ્ચે હસ્તી ધરાવતા અને પરિસ્થિતિની જેમને બરાબર ઓળખ છે એવા ઇતિહાસચક્ષુ જીવંત લોકોના અભિપ્રાયનું છે. એવા લોકોનાં વચનો તે જ સાચું શાસ્ત્ર. यास्तेषां स्वैरकथाः ता एव भवन्ति शास्त्राणि ॥

આમ જ જો હોય તો પછી ગ્રંથોની પાછળ આપણે શા માટે પડીએ છીએ? તેમના પર આટલો બધો આધાર શા માટે રાખીએ છીએ? ગ્રંથપ્રામાણ્ય ઐતિહાસિક પ્રામાણ્યના જેટલું જ ઉપયોગી છે. અમુક વિશિષ્ટ વખતે અમુક વિશિષ્ટ વિભૂતિઓએ શું કહ્યું અને શું કર્યું તે જાણવું ઉપયોગી છે કેમકે માણસનું જ્ઞાન મોટે ભાગે સામાજિક હોય છે. દરેક પેઢીએ વધતાઓછા પ્રમાણમાં આપેલા ફાળાને પરિણામે જ સમસ્ત જ્ઞાનનો રાશિ સંઘરાયો છે. તેનો વિકાસક્રમ જાણવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે અને એ વિકાસક્રમ સમજવામાં સૌથી શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિઓના ગ્રંથોનો બહુ ઉપયોગ હોય છે. કેટલાક લોકોને મોઢાના બોલ કરતાં ગ્રંથવાચન વધારે મહત્ત્વનું લાગે છે. એનું કારણ આ જ વસ્તુમાં રહેલું છે. પરંતુ છેવટનો નિર્ણય ગ્રંથવચનો પર કદી છોડવો ન જોઈએ. જીવતાં, ચેતનવાળાં માણસોના જીવનવહેવારનો નિર્ણય કાળગ્રસ્ત એટલે કે

જાણે એવા ગ્રંથોને સોંપવો એ તો મનુષ્ય જીવનની હાંસી જ થઈ.

ગીતામાં ધીર શબ્દ અનેક ઠેકાણે આવે છે. એનો અર્થ મરાઠીમાં અને ગુજરાતીમાં સાધારણ રીતે ધૈર્યવાન એવો કરવામાં આવે છે, અથવા 'જે ઉતાવળો નથી, જે વાટ જોઈ શકે છે તેવો માણસ,' એમ પણ થાય છે. 'તેણે ધીર ન ધરી,' એ વાક્યમાં અથવા 'તેની ધીરજ ખૂટી ગઈ,' એ વાક્યમાં ગુજરાતી અર્થ સ્પષ્ટ છે. સંસ્કૃતમાં ધીર શબ્દનો મૂળ અર્થ જેને ધી એટલે કે બુદ્ધિ છે તે એટલે કે બુદ્ધિમાન, સમજદાર એવો થાય છે. જે બુદ્ધિ આપે છે, અચૂક પ્રેરે છે અથવા પ્રેરે છે તે ધીર છે. આ ઉપરથી સંસ્કૃતમાં પણ ધીર એટલે ધીરજવાળો, સમંજસ, ધૈર્યવાન એવો અર્થ પાછળથી થયો છે. મૂળ અર્થમાંથી આ લાક્ષણિક અર્થ કેવી રીતે નીકળે છે તે સમજવું અઘરું નથી. બુદ્ધિ જો ઠેકાણે હોય તો માણસ ગભરાઈ જતો નથી અને છેવટ સુધી પોતાની હિંમત ટકાવી રાખે છે.

મૂળનું જ જે અજ્ઞાન હોય તે દૂર કરવાને માટે જ્ઞાન મેળવવું જ જોઈએ અને બુદ્ધિને તીક્ષ્ણ કરવી જ જોઈએ, અનુભવ વધારવો જોઈએ, અનુમાનશક્તિ ચારે તરફથી અચૂક કામ આપી શકે એવી બધી બાજુની કેળવણી લેવી જોઈએ. પરંતુ જ્ઞાન હોવા છતાં તે જરૂર હોય છે ત્યારે જ કામ આવતું નથી એવો ઘણી વખત અનુભવ થાય છે. જે સ્વભાવથી જ બીકણ છે, જે કારણ વિના પણ બેબાકળો બની જાય છે, તેનું ચિત્ત ઠેકાણે રહેતું નથી, તેને બુદ્ધિ સંભવતી જ નથી, પોતાના જ્ઞાનનો તેને ભાર લાગે છે અને નસીબમાં જે થવાનું લખેલું હશે તે ભલે થાય એવો નામર્દાઈભર્યો નિયતિવાદ આગળ કરીને હાથમાં ઉપાય હોવા છતાં તે અકર્મણ્ય બને છે. એનો ઉપાય શો ?

ઉપાય શોધીએ તે પહેલાં આમ કેમ બને છે તેનું

કારણ જોવું જોઈએ. બીકણપણાના મૂળમાં શરીર અને શરીર વિષેની આસક્તિ જ આખરે જણાય છે. જે માણસ સુખથી લોભાયો છે, દુઃખ સામે જે હારી બેઠો છે, જેને મરણની હમેશ બીક લાગવા માંડી છે તે પરાક્રમનું કોઈ પણ કામ નહિ કરી શકે. જીવવું અથવા મરવું એ માણસના હાથની વાત નથી. ભવિષ્યકાળ પણ કંઈ માણસનો બંધાયેલો નથી જે કંઈ બની શકે એવું હોય છે તો તે પુરુષાર્થ અને પરાક્રમથી જ બની શકે છે તો પછી ભવિષ્યકાળની ચિંતાઆશા શાને કરવી? પણ બીકણ માણસ ભવિષ્યકાળની ચિંતામાં આવતી કાલનું મરણ આજે જ વહોરી લે છે. બીકણ માણસ એટલે બધો પરિણામભીરુ હોય છે કે જોખમનું કોઈ પણ કામ તેનાથી શરૂ જ થઈ શકતું નથી. એવો માણસ જીવતો છતાં મરેલો જ છે. એથી ઊલટું જે માણસ બુદ્ધિમાન છે, જેને ધીરજ છે અને તેથી જ જેની ધીરજ આખર સુધી ટકી રહે છે, જેને સુખદુઃખની પરવા નથી, જય અને અપજયને જે રમતના દાવ જેવા જ સમજે છે તે માણસ મરેલો હોય તો પણ અમર જ છે. એ વાત સમજાવવાને કંઈ બહુ ઊંડા ઊતરવાની જરૂર નથી. દેહને લિરે ખેપરવા રહીને જે કાર્યને જીવન સમર્પિત કર્યું હોય તેની સાથે તદ્રૂપ થઈ જવું, જે સમાજની સેવાને અર્થે આપણી હસ્તી છે તે સમાજના જીવનને જ પોતાનું જીવન સમજવું, તે જ અમૃતત્વ છે.

ન્યાયશાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે વ્યક્તિ અનિત્ય છે અને જાતિ એ નિત્ય છે. આ વચનનો છેક સાદો અર્થ કરીને એટલું ધ્યાનમાં રાખીએ કે સમાજમાં વ્યક્તિ જેટલી નશ્વર છે તેટલો સમાજ નશ્વર નથી. સમાજ તો વધતો જ રહે છે. અસંખ્ય વ્યક્તિઓનો નાશ થવા છતાં સમાજનો નાશ થતો નથી અને તેથી સમાજની સાથે જે એકરૂપ થયો છે, સમાજના કલ્યાણથી જુદું એવું પોતાનું હિત અથવા સુખદુઃખ જેણે માન્યું નથી તે અમર થયો છે એમ કહેવાને વાંધો નથી. શરીર

હોય ત્યાં સુધી તો શરીર દ્વારા સેવા કરવાની છે જ. પરંતુ શરીર પડ્યું એટલે સેવા પણ અટકી એવું કંઈ નથી. ઊલટું શરીરની હસ્તી દરમિયાન કરેલી સેવા પાછળથી વધતી જ રહે છે. આ શરીરની હસ્તી મટી ગયા પછી જે સેવા વધતી રહે છે તે ઉત્તમોત્તમ થાય એ દૃષ્ટિથી જ હાનું દેહધારી જીવન આપણે ચલાવવું જોઈએ સમાજની સાથે ઓતપ્રોત થવામાં જો કંઈ આડે આવતું હોય તો તે દેહની ફિકર અને તેને વિષેની આસક્તિ એ બે જ વસ્તુઓ છે. એ બે દૂર થઈ એટલે વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચેનો વિરોધ મટ્યો સમજવો. આધ્યાત્મિક સાધનાનો બીજો કશો અર્થ નથી પરંતુ એટલો જ છે કે સામાજિક જીવનની આડે આવનાર વ્યક્તિગત જીવનમાંનો કલુષિત ભાગ કાઢી નાખવો પણ સામાજિક જીવનનો અર્થ અત્યંત વ્યાપક અને ધન્ય કરવો જોઈએ. જેનો સ્વાર્થ જતો રહ્યો છે, જે નિષ્કામ થયો છે તેને જ સમાજ શબ્દનો વ્યાપક અર્થ સહેજે સૂઝશે અને માન્ય થશે.

એટલા માટે જ ગીતાએ અનાસક્તિ, નિષ્કામતા, સ્થિતપ્રજ્ઞતા વગેરે સાધનોને મોટા આગ્રહથી સૂચવી છે અને એ વસ્તુઓ જેણે સિદ્ધ કરી છે તેને અમૃતત્વ મળ્યું છે એવી પોતાની સાક્ષી પૂરી છે

समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ।

૩૨

कर्मण्येवाधिकारस्ते ।

ગીતામા કહ્યુ છે કે कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन। અનાસક્તિનો આ મૂળભૂત સિદ્ધાંત છે.

કર્મ કરતી વખતે તેનુ ફળ શુ આવશે એનો દરેક જણ વિચાર કરે જ છે, ન કર્યે ચાલે જ નહિ. કર્મ એ કઈ અર્થ વગરની ક્રિયા નથી અથવા કોઈ ગાંડાના ચાળા નથી. જે કોઈ બાગમાના ફૂલઝાડોને પાણી સીંચે છે તે તે ઝાડો ખીલે અને તેને ફૂલો બેસે તે માટે જ તેમને પાણી પાય છે. જે કોઈ આમાવાડી અથવા ફળબાગ બનાવે છે તેના અંતરની ઇચ્છા એવી હોય છે કે ઝાડ બરાબર જોર પર ચઢે અને તેને ઉત્તમ પ્રકારના રસાળ ફળો આવે. એટલા માટે તે ઝાડોને ઉત્તમ ખાતર પૂરે છે, વધારાના ડાળખા કાપી નાખે છે, ઝાડને પાણી કેટલુ આપવુ તેનું પ્રમાણ નક્કી કરે છે અને ચારે તરફથી ઝાડોની જાળવણી કરે છે. રસ સુકાઈ જાય ત્યાં સુધી તે શેરડીને ઊભી રહેવા દેતો નથી. બરાબર વખતસર શેરડીને કાપી લઈ તેમાથી રસ પીલીને કાઢી લે છે.

ફૂલનો, ફળનો અથવા રસનો વિચાર કર્યા વિના આ બધી ક્રિયાઓ કોઈ નહિ કરે. કરે જ તો તેને મુક્ત પુરુષ સમજવાને બદલે ગાંડામા કાઢી નાખવો પડે. તો પછી कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन નો અર્થ શો? આ ધાર્મિક બોધનુ રહસ્ય શુ? માણસ કર્મ એક કરે છે પણ તેના ફળ અનેક હોય છે. જગતનું ઘટનાચક્ર એવુ કઈક પરસ્પર સંકળાયેલું છે કે એક જ ક્રિયાના પરિણામો એક બાજુથી

માંડીને દુનિયાની બધી ઘટનાઓ સુધી પહોંચી જાય છે. આવી સ્થિતિમાં માણસ બધાં ફળોને વિષે જવાબદાર શી રીતે હોઈ શકે? અને બધાં ફળો પર તેનો કાબૂ શી રીતે રહેવાનો હતો? એટલે મા फलेषु कदाचन એ કોઈ મોટો ધર્મસિદ્ધાંત નથી પણ કેવળ ભૌતિક પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ જ છે એમ કહેવું જોઈશે. કવિ કવિતા તો કરે છે પણ તેમાંનો અર્થ વધતો ઓછો સમજવાનો આધાર સાંભળનાર અથવા વાંચનારની સંસ્કારિતા પર રહે તેમાં કવિનું શું ચાલવાનું હતું? આ વાત જેમ સાચી છે તેમ જ આ દુનિયાના ગૂંચવાઈ રહેલા વહેવારમાં અત્યંત સદ્‌બુદ્ધિથી અને બધી બાજુથી વિચાર કરી કરીને પૂરી કુશળતાથી કર્મ કરવું એ આપણા હાથની વાત છે; પણ એક વાર કર્મને જન્મ આપ્યા પછી તે કર્મનાં સ્વતંત્ર જીવન શરૂ થાય છે. પછી તે કેવાં કેવાં પરાક્રમ કરશે તે કોણ કહી શકશે? આપણે જેમને જન્મ આપીએ છીએ તે બાળકો જે પ્રમાણે જન્મભર આપણી મરજી પ્રમાણે જ ચાલે એમ બનતું નથી, તે બધાં સ્વતંત્રપણે જીવનનો ખેલ ખેલે છે તેવું જ આપણા કર્મોનું પણ છે. ફેર એટલો જ છે કે બાળકો દેહધારી હોવાથી તેમને તો કદાચ મારી નાખી શકાય, પણ આપણાં કરેલાં કર્મો પર આપણી એટલીયે સત્તા નથી. અને દરેક કર્મનું ફળ, તેનું પ્રતિફળ અને તે પછીનું પ્રતિપ્રતિફળ એ પરંપરાની આગળ આપણું શું ચાલવાનું હતું? તેથી આપણી હકૂમત ક્યાં સુધી છે તે બરાબર ઓળખીને વિચારપૂર્વક કર્મ કરવું, અને કર્મ કર્યા પછી નિરાગ્રહી વૃત્તિથી અને સમાધાનથી રહેવું એ જ ડહાપણનો રસ્તો છે. ઉપરના વચનનો આ અર્થ છે.

પણ ગીતાને જે કહેવાનું છે તે આટલું જ નથી. સામાન્ય માણસ જ્યારે કર્મ કરે છે ત્યારે તેમાં તેનો કંઈ ને કંઈ સ્વાર્થ હોય છે. જગતના વહેવારમાં સ્વાર્થ વગર કર્મ થતું નથી એવું

અનુભવનું વચન ભગવાન મનુ પણ કહે છે :

कामात्मता न प्रशस्ता न चैव ह्यास्त्यकामता ।

ગીતા કહે છે કે આ પોતાની સ્વાર્થદૃષ્ટિને લીધે માણસની વૃત્તિ અને તેનું કર્મ કલુષિત થાય છે. સદ્બુદ્ધિથી, કલ્યાણની દૃષ્ટિથી કુશળ કર્મ કરતા રહેવું. સમાજ એ એટલી બધી વ્યાપક વસ્તુ છે કે પોતાના કર્મનું ફળ ક્યાં કેટલું પહોંચ્યું એ આપણાથી સમજી શકાતું નથી. ઉપરઉપરથી જોતાં જે કર્મથી ભારે નુકસાન થયેલું આપણને દેખાય છે તે જ કર્મ અજ્ઞાન રીતે શુભપરિણામી પણ હોઈ શકે. એટલા માટે શુભ વૃત્તિથી, સર્વના કલ્યાણની દૃષ્ટિથી, કુશળતાપૂર્વક કર્મ કરવું અને તેના પરિણામનો હિસાબ કાઢ્યા ન કરવો એ જ ડહાપણનો માર્ગ છે. કુરાનમાં ખીજરની જે વાતો છે તેનો બોધ પણ આવો જ છે. એ વાતોમાં ખીજરને સર્વજ્ઞ માનેલો છે, પણ સામાન્ય માણસ તો અલ્પજ્ઞ જ હોય છે. તેણે ઊંડા પાણીમાં ઊતરવાનો પ્રયત્ન જ ન કરવો જોઈએ. શુભ કર્મનું ફળ શુભ જ હોય એ નિષ્ઠાથી તેણે સમાધાન માનીને રહેવું જોઈએ.

શુભ કર્મનું ફળ શુભ જ હોય એવા દૃઢ વિશ્વાસને અથવા શ્રદ્ધાને વળગીને તેણે કર્મ કરતા રહેવું. પોતાની પ્રવૃત્તિનું પરિણામ કેવું આવશે, કયું કર્મ કેવી રીતે કરવું જોઈએ વગેરે બાબતો ધ્યાનમાં રાખીને કામ કરવાની જેટલી આવશ્યકતા છે તેટલું જ તે નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિથી કરવાની પણ જરૂર છે. જે માણસ પૂર્ણપણે નિઃસ્વાર્થ થયો છે તેની બુદ્ધિ આપમેળે જ નિર્મળ થાય છે અને તેને યોગ્ય શું અને અયોગ્ય શું તે અચૂક સમજાય છે. તટસ્થ પંચ ન્યાય ક્યાં અને શામાં રહેલો છે તે જેમ અચૂક ઓળખી લે છે તે જ પ્રમાણે નિઃસ્વાર્થી માણસ પણ કુશળ શામાં રહેલું છે તે આપોઆપ સમજતો થાય છે. જેનું હૃદય શુદ્ધ થયું છે તેને બુદ્ધિયોગ પ્રાપ્ત થયો સમજવો.

સર્વનું હિત કરતાં કરતાં પોતાનું હિત આપમેળે જ થઈ રહે છે અને એ રીતે પ્રાપ્ત થયેલું હિત જ પોતાની લાયકાતના પ્રમાણમાં થયુ છે એમ સમજવું જોઈએ. આ રીતે પ્રાપ્ત થયેલા હિતભાગને જ ધર્મશાસ્ત્રકારોએ વિઘસ અને અમૃત એવાં નામ આપેલાં છે. આ જ વાત ભર્તૃહરિની એક પંક્તિમાં સુંદર રીતે સ્પષ્ટ થયેલી છે

स्वार्थान् सम्पादयन्तो वितततृथुतरारंभयत्ना परार्थे ।

મોટા માણસો પોતાનો સ્વાર્થ સંપાદન કરવાને જુદો પ્રયત્ન કરતા જ નથી; પણ પરોપકારને અર્થે અનેક મોટાં કામો કરતાં કરતાં આપમેળે જ તેનું સંપાદન થઈ રહે છે.

સ્વાર્થથી પ્રેરાઈને કરેલાં કર્મથી સમાજનો કંઈક અંશે લાભ થાય છે એ વાત ખરી, પણ તે લાભ કલુષિત હોય છે, તેમાં સમાજને નુકસાન પણ પહોંચે છે. શુદ્ધ સામાજિક દૃષ્ટિ રાખવાથી બંને પક્ષે કલ્યાણ જ થાય છે. આને જ નિષ્કામ-વૃત્તિ કહી છે.

કર્મ વિષે તારો અધિકાર છે, ફળસમુદાય વિષે નથી એ વચનનો એક નવી દૃષ્ટિથી પણ વિચાર કરવાનો રહે છે. જે પ્રમાણે 'બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યા' એમ કહેવાય છે તે જ પ્રમાણે 'કર્મ એ સત્ય છે અને કર્મનાં ફળો એ માયા છે' એમ કહી શકાય. અક્ષરનો મરોડ બેસાડવાને માટે આપણે દોપિસ્તાં ગીનરીએ છીએ, અને અનેક કોપીબુકો ભરી કાઢીએ છીએ. ત્યારે અક્ષર કાઢતી વખતે અને લખતી વખતે આપણે કેટલી બધી સંભાળ રાખીએ છીએ ! પણ એક વખત લખાણ થઈ ગયા પછી આપણને તેની કશી કિંમત રહેતી નથી. અમુક એક વખતે આપણા અક્ષર કેવા હતા એ જોવાને અથવા બીજાને બતાવવાને તે લખાણનું મહત્ત્વ હોય ખરું પણ એ મહત્ત્વ ગૌણ ગણાય. તેને મ્યુઝિયમ વૅલ્યુ કહી શકાય. તેનો વિચાર આપણે અહીં કરતા નથી. કોપી લખતી વખતે

મહત્ત્વનો જે ભાગ છે તે લખવાની ક્રિયા છે. લખેલું લખાણ એટલે કે લખવાના કર્મનું જે ફળ તેનું એટલું બધું મહત્ત્વ નથી. આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો જીવનની કિંમત જીવન જીવવાની પદ્ધતિમાં રહેલી છે, જીવતાં મેળવેલી સંપત્તિમાં નથી. તેથી ગીતાએ માણસને કહ્યું છે કે તારા જીવનનો મહત્ત્વનો ભાગ તારું કર્મ છે. સાચું પરાક્રમ, સાચો પુરુષાર્થ, સાચું આર્યત્વ તે કર્મમાં છે. રસ્તા પરથી ગાડું જાય છે ત્યારે તેની વાટથી જેમ ચીલો પડે છે તેમ કર્મની પાછળ તેનું ફળ ચાલે છે. તે ફળની તે કિંમત કેટલી? એ ફળનો લોભ કરનારા લોકોને સાચે જ પામર કહેવા જોઈએ. कृपणाः फलहेतवः ।

એટલે કે રથાયી મહત્ત્વનો ભાગ તે કર્મ અને તેમાંથી નીપજતો આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી ગૌણ ભાગ તે ફળપરંપરા એટલું જેણે સમજ્યું છે તે વીર પુરુષ છે, તે મહાવીર છે; કેમકે તે કર્મવીર છે.

૩૩

આશ્રમવ્યવસ્થા

ગીતામાં ચાર વર્ણોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. પણ ચાર આશ્રમોનો સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કોઈ ઠેકાણે નથી. બ્રહ્મચર્યનો ઉલ્લેખ અનેક ઠેકાણે આવે છે. ગીતામાં સંન્યાસ તો બધે જ ભરેલો છે. પરંતુ એ બંનેનો આશ્રમવ્યવસ્થા સાથે કશો સંબંધ નથી. મહાભારતમાં આશ્રમવ્યવસ્થા સર્વત્ર ભરેલી હોવા છતાં ગીતામાં તે નથી એ વાત વિચારવા જેવી છે. મૂળમાં ગીતા મહાભારતનું એક સ્વતંત્ર પ્રકરણ છે એ વાતને આ હકીકતથી પુષ્ટિ મળે છે. ગીતામાં કહેલો સંન્યાસ સર્વ માણસોએ સર્વ કાળે પાળવાનો જીવનક્રમ અથવા જીવનવૃત્તિ છે, અને ગીતાનું બ્રહ્મચર્ય મોક્ષસાધનાની એક બાજુ અથવા શારીરિક તપ તરીકે આવે છે. ગુરુને ઘેર રહીને અભ્યાસ કરવાની વાત તેમાં નથી. શ્રીકૃષ્ણે ગુરુ સાંદીપનિને ઘેર રહીને સેવા કરી હતી પણ ગીતામાં ગુરુકુળનો ઉલ્લેખ નથી. પ્રણિપાત, પરિપ્રશ્ન અને સેવા એ બધાંનું મહત્ત્વ જોકે સારી પેઠે દર્શાવેલું છે.

ગીતામાં આશ્રમવ્યવસ્થા નથી છતાં હિંદુધર્મની સમાજ-વ્યવસ્થામાં આશ્રમધર્મનું મહત્ત્વ બહુ મોટું છે, એટલે તેનો વિચાર અહીં કરીએ તો તે અપ્રસ્તુત નહિ થાય. આશ્રમ-વ્યવસ્થા બધી સ્મૃતિઓમાં એક જ સરખી છે એમ કહી શકાય અને તે ચારે વર્ણોને લાગુ પાડેલી છે, છતાં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોએ જ તેને ટકાવી રાખી છે એમ પણ કહી શકાય.

હમણાં હમણાં રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો વિચાર બહુ ચાલે છે અને ગુરુકુળ જેવી સંસ્થાઓ પણ છે એટલે બ્રહ્મચર્ય

આશ્રમનો વિચાર પણ થયો છે. તે છતાં નવી દષ્ટિથી તેનો ફરીથી તત્ત્વતઃ વિચાર કરી લેવો ઇષ્ટ છે.

ગૃહસ્થાશ્રમ એટલે પ્રગતિમય અખિલ જીવન એમ હમેશ મનાય છે. તેનો ઐતિહાસિક વિકાસ કેમ થતો ગયો એ પણ જોવું જોઈશે.

સંન્યાસાશ્રમ એ એક રીતે પૂર્ણત્વને પહોંચેલી માનવતાનો આશ્રમ છે. પણ ઘણી વખત પૂર્ણત્વ ભૂલું પડીને શૂન્યત્વ તરફ જ જાય છે. કેમકે એ બંનેમાં એક જાતનું સરખાપણું છે. ગીતાનો સંન્યાસ અને સ્મૃતિઓમાં કહેલો સંન્યાસાશ્રમ એ બને એકબીજાથી અત્યંત દૂર એવા બે છેડાઓ છે. તેથી સંન્યાસાશ્રમ કૃતાર્થ કેમ થાય એનો પણ વિચાર કરવો રહે છે.

શરૂઆતમાં નાટકમાંના વિષ્કંભકની માફક વચગાળે આવતો વાનપ્રસ્થાશ્રમ શું છે તે અહીં પ્રથમ જોઈ લઈએ. આજકાલ સંસ્કારી લોકોના મનમાં જાતિસંસ્થા વિષે જ્યાં ત્યાં અશ્રદ્ધા જણાય છે વર્ણવ્યવસ્થા વિષે શ્રદ્ધા હશે તો પણ તે વ્યવસ્થા ફરી પાછી સ્થાપન થઈ શકશે કે કેમ એ વિષે ભરોસો બેસતો નથી. એક આશ્રમવ્યવસ્થા બધાને જ સુંદર લાગે છે. વર્ણવ્યવસ્થામાં વર્ગવિગ્રહનું તત્ત્વ ઘૂસી શકે છે. આશ્રમવ્યવસ્થા વિષે એવો ભય નથી કેમકે એક જ જીવનના એ બધા વિભાગો છે અને તેથી તેનો કોઈ એક જણ પણ પોતા પૂરતો અમલ કરી શકે. તેમ છતાં આજે તો આશ્રમવ્યવસ્થા પણ સમાજમાંથી નીકળી ગઈ છે એમ દેખાય છે.

આજકાલ કેટલાક લોકો પેન્શનર લોકોને વાનપ્રસ્થ કહેવા લાગ્યા છે. રિટાયર્ડ હજૂર ડેપ્યુટી કલેક્ટર એમ કોઈના નામ આગળ લખવાને બદલે વાનપ્રસ્થ હજૂર ડેપ્યુટી કલેક્ટર લખવાનો નુસખો થોડો વખત ચાલ્યો હતો. હિંદુ યુનિવર્સિટીની તાજી કલ્પના લોકોને સમજાવતાં પંડિત મદનમોહન માલવીય

કહેતા કે, 'વિદ્વાન સરકારી નોકરોને નોકરી છોડીને વાનપ્રસ્થ સ્વીકારવાને કહેવું અને તેમની મદદથી આ વિશ્વવિદ્યાલય ચલાવવું એવો અમારો વિચાર છે.' પરિપક્વ બુદ્ધિ અને અનુભવની ઓછા ખર્ચથી સગવડ થઈ શકશે એવી તેમને આશા હતી. સરકારી નોકરો નોકરીમા પેઠા પછી થોડા જ વખતમા કટાઈ જાય છે અને પેન્શન લીધા પછી તો તેમનો ઓછો ખર્ચ પણ કામની દૃષ્ટિએ મોંઘો પડી જાય છે એ પંડિત માલવીયને તે વખતે સૂઝ્યું નહિ હોય.

મૂળ સ્મૃતિઓમાં વાનપ્રસ્થાશ્રમ સમાજસેવાની દૃષ્ટિથી કલ્પેલો જણાતો નથી કેટલેક અંશે એ પૂર્વતૈયારીનો આશ્રમ હોય એમ લાગે છે. જે પ્રમાણે બ્રહ્મચર્ય સુધી તૈયારી કરતો કરતો બ્રહ્મચારી ગૃહસ્થાશ્રમી બનતો અથવા સીધો સન્યાસ ધારણ કરતો તે જ પ્રમાણે વાનપ્રસ્થ આશ્રમ ગૃહસ્થાશ્રમનું નાજુકપણું અને ઢીલાપણું દેહદમનથી કાઢી નાખીને સન્યાસની તૈયારી કરાવતો અથવા મરણને તદ્દન સહેલું બનાવતો.

વાનપ્રસ્થને અંતે બધાએ જ સંન્યાસ લેવો એવો આગ્રહ જણાતો નથી ઘર છોડીને વનમાં જતી વખતે પત્નીને જોઈએ તો દીકરાના તાબામા સોંપી જવી અથવા તેને સાથે લઈ જવી એમ કહેલું છે. ઘણું કરીને પત્નીને ઘેર છોડી જવાનો રિવાજ જ વધારે રૂઢ હતો. એમ લાગે છે કારણ કે વાનપ્રસ્થ પતિએ સન્યાસ લીધા પછી પત્નીનું શું કરવું એનો કોઈ ઠેકાણે ઉલ્લેખ નથી. વાનપ્રસ્થ પતિપત્નીએ છેવટ સુધી તેના તે જ આશ્રમમાં રહીને વનમાં જ દેહત્યાગ કર્યાના દાખલાઓ છે.

હિંદુ સમાજવ્યવસ્થામાં બીજી એક બાબત સૂક્ષ્મપણે સર્વત્ર પ્રસરેલી દેખાઈ આવે છે સર્વ જાતની પ્રગતિ અથવા પ્રવૃત્તિ મોટા ઉત્સાહથી કરતા રહેવા છતાં પણ મનના એક ખૂણામાં એક ભાવ કાયમ રહે જ છે કે પ્રવૃત્તિ માત્ર એક

રીતે અધઃપાત છે, અસલની શુદ્ધ સ્થિતિમાંથી દૂરદૂર જવાપણું છે.

અને આ વૃત્તિ માણસમાં બધે જણાય છે. બળદગાડીઓ જ્યારે વપરાશમાં હતી ત્યારે પગે મુસાફરી કરવામાં વધારે કાવ્ય અને વધારે પુણ્ય બધાને જ લાગતું. આગગાડીઓ અને મોટરો થયા પછી, બળદગાડીનો મજલ દર મજલ થતો પ્રવાસ, રસ્તામાં ઝરણાંઓને કાંઠે જાતે રસોઈ કરીને કરેલાં વનભોજનો અને સવારના પહોરમાં બળદના ગળામાંની ઘંટડીઓ અને ઘૂઘરમાળાનો ઘુંઘુર અવાજ એ બધાંમાં હવે કાવ્યનો અનુભવ થવા લાગ્યો છે. આ જ સ્થિતિ યજ્ઞ વિષે પણ દેખાઈ આવે છે. યજ્ઞ માટેનાં વાસણો, સોમવલ્લી ભરી લાવવાની ગાડી, અગ્નિ તૈયાર કરવાની રીત, એ બધાં છેક જૂની પદ્ધતિનાં હોવાં જોઈએ. દીવાસળીની પેટીથી દેવતા ન સળગાવતાં અરણીમંથનથી જ દેવતા પાડવો જોઈએ એવો યજ્ઞવિધિનો આગ્રહ છે. ધાતુનાં વાસણો મળતાં હોય તોપણ યજ્ઞને માટે કાષ્ઠપાત્રો જ પવિત્ર ગણાય છે. વનભોજનને માટે જવું હોય તો બધી રસોઈ જાતે હાથે જ કરવી જોઈએ, અને પ્રાથમિક મુશ્કેલીઓના અનુભવમાંથી જ આનંદ માણવો એના જેવો જ આ કિસ્સો થયો. પ્રિમિટિવ જીવન સ્વાવલંબી હોય છે અને તે જ કારણે વિશેષ નિષ્પાપ હોય છે. પરસ્પરાવલંબન એ પ્રગતિને ગમે તેટલું પોષક હોય તોપણ તેમાં અસલનું સ્વાતંત્ર્ય ઓછું થાય છે એવો દરેક જણનો ગ્રહ બંધાઈ ગયેલો હોય છે. એટલે ગૃહસ્થાશ્રમની પ્રવૃત્તિનો કંટાળો આવવા લાગે, તે પ્રવૃત્તિ ભારરૂપ છે એમ લાગવા માંડે, તે કેવળ એક ઉપાધિ છે એવો આગ્રહ દૃઢ થાય એટલે પાછા વળીને મૂળ પદે જવાની વૃત્તિ થાય છે જ. પાછા ફરવું એટલે આત્માની વધારે નજીક જવું એવી સમજ પણ સર્વત્ર રૂઢ થયેલી છે. ઉપાધિ ઓછી થાય એટલે આપોઆપ જ આત્મચિંતનને માટે

પાર પાડવામાં પણ તેનો દમ નીકળી જાય એમ છે.) એવા ગોરા વેપારીઓને અંદરથી લાગતું કે આપણે જે મોટા પાયા પર વેપાર કરીએ છીએ તેમાં સમાજદ્રોહ રહેલો છે. અને પછી તેઓ વ્રત લેતા કે એક હજાર ગાડાંથી વધારે ગાડાં વાપરવાં નથી, અમુક મૂડીથી વધારે મૂડી વેપારમાં રોકવી નથી. આ રીતે એક હાથમાં દ્રવ્યબળ વધી ન જાય, મોટો સગ્રહ ન થઈ જાય એવો ધાર્મિક વૃત્તિનો આગ્રહ રહેતો. સંન્યાસીઓએ પાસે કશું જ ન રાખવું નહિ. સાચા બ્રાહ્મણે અયાચિત વૃત્તિથી રહેવું વગેરે નિયમોમાં આ જ ધાર્મિક આદર્શ નજરે પડે છે. અશોક જેવા સમ્રાટનું અર્થશાસ્ત્ર પણ આ વૃત્તિને અનુસરીને જ હતું. તે કહેતો કે, 'અલ્પ ભાણ્ડતા સાધુ, અલ્પ વ્યય: સાધુ.' વાનપ્રસ્થોને માટે એવી સૂચના છે કે, 'અગ્નિની નક્ષત્ર ભેગે એટલે પાસે હોય તેટલું નીવાર જેવું ધાન્ય પણ બધું કાઢી નાખવું. નવે વર્ષે પાછી પહેલેથી નવી સગવડ કરવી. આથીયે કડકપણે વર્તવું હોય તો છ મહિનાનો જ સંગ્રહ રાખવો, અથવા ત્રણ જ મહિનાનો રાખવો. આમ કડક થતાં થતાં છેવટે રોજ સાંજ પડે એટલે જે કંઈ હોય તે બધું આપી દઈને સાફ કરી નાખવું આવા વાનપ્રસ્થને સદ્ય-પ્રક્ષાલક એવું જ નામ આપેલું છે. રોજ રોજ પરિગ્રહનું ધોઈ નાખનારો એવો એ શબ્દનો અર્થ છે.

ઉનાળામાં પંચાગ્નિ સાધન કરવું, શિયાળામાં ભીનાં કપડાંમાં રહેવું વગેરે તપના પ્રકારો જોઈને એમ લાગે છે કે વાનપ્રસ્થે પોતાના શરીર પર વેર જ લેવાનું હોય છે. આ એમાંથી શરીર ટકી નીકળે તો સંન્યાસ લેવાને લાયક તે બને. કેટલાક અસાધ્ય રોગ થાય ત્યારે કેવળ પાણી અને પવન પર જ રહીને શરીર પડે ત્યાં સુધી ઈશાન્ય દિશા તરફ ચાલવા માંડવું એમ પણ કહેલું છે. ઈશાન્ય દિશા જ કેમ પસંદ કરવામાં આવેલી છે તે શોધવું જોઈએ.

ઘડપણમાં જ્યારે પોતાનાથી હવે સમાજની કંઈ સંગીન સેવા ન થઈ શકે એવી સ્થિતિ થઈ જાય તે પછી સમાજને ભારરૂપ થઈને રહેવામાં અર્થ નથી એવું દરેક જણને લાગવું જોઈએ. સમાજે એવા વૃદ્ધોને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક પાળવા જોઈએ એ ધર્મ સમાજનો થયો. ઘરડા નોકરોને આજે પેન્શન મળે છે, ઘરડા નાગરિકોને આજકાલ 'ઓલ્ડ એજ પેન્શન' આપવાનો રિવાજ શરૂ થયો છે. આપણે ત્યાં તો મરી ગયા પછી પણ શ્રાદ્ધ મારફતે પિંડપ્રદાન મળતું રહે છે. એક તરફથી આવો કૃતજ્ઞતાધર્મ ધર્મકારોએ ચલાવ્યો છે અને બીજી તરફથી સમાજ ઉપરનો પોતાનો ભાર હળવતાં હળવતાં જ બને તો કાઢી નાખવાનો ધર્મ વૃદ્ધોને સૂચવેલો છે. દાન આપવું એ પરમ ધર્મ છે એવું એક તરફથી સૂચવીને બીજી તરફથી દાન લેવાથી પુણ્યક્ષય થાય છે, સત્ત્વહાનિ થાય છે, તેનો વધ થાય છે, એમ કહેલું છે. આ બેવડા ઉપદેશથી જ સમાજધર્મ સંપૂર્ણ થાય છે.

વાનપ્રસ્થમાં ગૃહસ્થના ઉપભોગ બધા છોડી દેવાના હોય છે પરંતુ અગ્નિહોત્રના જેવું કર્મકાંડ માત્ર જોરથી ચાલુ રાખવાનું છે. પછી શરીર છેક જ થાકી જાય એટલે વેદાંત યાદ કરીને આ સર્વ યજ્ઞોનો પોતાની જાતમાં જ સમાવેશ કરવાનો હોય છે.

સ્ત્રીને સાથે રાખીને વનમાં રહેતાં બંનેએ બ્રહ્મચર્યપૂર્વક જ રહેવાનું હોય છે; પણ ભૂલ થઈ જ ગઈ, અને બાળક થયું જ તો — તો એવા બાળકને ચંડાળ સમજવું એવું સ્મૃતિઓએ કહી નાખ્યું છે! મહાભારતમાંના પાંડુ અને કુંતી–માદ્રીનો વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને બીજી બાજુથી વિદુરનો વાનપ્રસ્થાશ્રમ એ બંને અભ્યાસ કરવા જેવા છે.

આજે જો વાનપ્રસ્થાશ્રમ ફરી ચાલુ કરવો હોય તો ઉપર વર્ણવેલો આદર્શ ફરી તપાસી લેવો જોઈએ. મરીએ ત્યાં સુધી ઘરને, ધંધાને અને ધનસંપત્તિને ચોંટી રહેવું એ શરમભરેલું

છે. પુત્રપૌત્રોને તેમની ઉમેદના અને પરાક્રમના દિવસોમાં સર્વ પ્રકારની મોકળાશ અથવા છૂટ આપવી જોઈએ. વકીલ, દાક્તર, સરકારી નોકરો વગેરે જો પોતપોતાના ધંધાઓમાંથી વખતસર નિવૃત્ત ન થાય તો તેમની પાછળ આવતા યુવાનોને તે કાંટા જેવા સાલે છે. જો કોઈ હોય તે બધા જ તેમનું મૂરું ઇચ્છતા થઈ જાય છે. ધર્મબુદ્ધિથી રખાતો અધિકારનો આગ્રહ પણ ઘડપણમાં રાખવો ન જોઈએ, નહિ તો મુક્તિફોજના વડાની જે દશા થઈ તેવી જ દશા વૃદ્ધોની પણ થાય. સામું જોતાં અધિકારનો આગ્રહ તો કદીયે ન હોવો જોઈએ.

ખરું જોઈએ તો વાનપ્રસ્થાશ્રમ એટલે કેટલેક અંશે ખાનગી જીવનને સમેટી લઈને સાર્વજનિક સેવા કરવાનો વખત છે. માણુસે લગ્ન વીસ પચીસ વર્ષની ઉમરની આસપાસ કરવું સારું. વીસની આગળ કરવું ખરાબ છે. પાંત્રીસ પછી કરવું એ પણ બરાબર નથી. પોતાની શક્તિ ક્ષીણ થાય તે પહેલાં જ વડો દીકરો ઘરમાં કર્તાપુરુષ થાય અને ઘરનો ધંધો પોતાનો કરીને ચલાવી કુટુંબનો ભાર ઊંચકી લેવાને સમર્થ થાય એવી રીતે માણસે લગ્ન કરવું જોઈએ. લગ્ન કર્યા પછી ગૃહસ્થાશ્રમનું સુખ માણુસે બહુ બહુ તો પંદર વર્ષ સુધી ભોગવવું. તેટલા ગાળામાં જે કંઈ ધનસંચય કરવો હોય, આબરૂ કમાવી હોય, સગાંવહાલાં અને મિત્રોનું કલ્યાણ સાધવું હોય તે બધું કરી લેવું. અને બધી શક્તિ પૂરા જોશમાં હોય ત્યારે વાનપ્રસ્થાશ્રમ સ્વીકારવો. સ્મૃતિઓમાં કહ્યું છે કે પુત્રને ઘેર પુત્ર થાય એટલે માણુસે ઘર છોડી દેવું. આ નિયમ એક રીતે બહુ સારો છે. જોકે સોળમે અથવા સત્તરમે વર્ષે છોકરાને જન્મ આપો અને છોકરો પણ બાપની માફક જ લગ્ન કરી લેવાની ઉતાવળ કરે તો પાંત્રીસ વર્ષની અંદર જ ઘર છોડવાની નોટિસ મળે એવો વખત આવે ખરો!

રસિકતાની દૃષ્ટિએ વિચારતાં પણ ગૃહસ્થાશ્રમનું સુખ

પંદર વર્ષ ભોગવાય તો બહુ થયું. શરીર છેક નિર્વીર્ય થઈ જાય ત્યાં સુધી વિષયની પાછળ લાગી રહેવું એ વિષયને જ હાસ્યાસ્પદ કરી દેવા સરખું છે. આધુનિક શાસ્ત્રજ્ઞોનો એવો મત છે કે બાળકને જે કેળવણી મા પાસેથી મેળવવાની હોય છે તે બરાબર મળે તે માટે માતામાં યૌવનનો અંશ રહે એ જરૂરનું છે. ઘરડી માતાઓ પોતાનાં બાળકોને સર્વાંગી સંસ્કાર આપી શકતી નથી.

અહીં રૂસોના એક વિચારની યાદ આવે છે. કોઈ એક માણસ વિદ્વાન હોય એટલા ખાતર જ તેને કેળવણીનું કામ ન સોંપવું જોઈએ. વિદ્વાન તરુણે પહેલાં સમાજસેવામાં પડવું; રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક વગેરે ક્ષેત્રોમાં પોતાનું પરાક્રમ બતાવી પ્રજાનો વિશ્વાસ મેળવીને પછી જ તેણે કેળવણીના કાર્યમાં પડવું જોઈએ. જેણે સમાજની સેવા ઉત્તમ રીતે કરી છે તેને તે સેવાના ઇનામ તરીકે કેળવણીનું કામ સોંપવું.

એથી ઊલટી રીતે વિચારતાં એમ પણ સમજાવું જોઈએ કે કેળવણી એ પણ એક સમાજસેવા છે. બાળકોને અને યુવાનોને ઘરડો શિક્ષક આપશો પ્રશ્ન નથી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. સર્વાંગી કેળવણી ઉત્સાહી શિક્ષક પાસેથી જ મળી શકે છે. કેટલાક શિક્ષકો વયમાં ઘરડા હોય તોપણ ઉત્સાહે જુવાન હોય છે તે વાત જુદી.

એટલે વાનપ્રસ્થની કલ્પના તદ્દન બદલી નાખવી જોઈશે. ખાનગી જીવનનો સંકોચ કરી લઈ પુત્રોત્પત્તિ અને ધનોત્પત્તિ એ બે વ્યવસાયો છોડી, કુટુંબસેવાના સંકુચિત ક્ષેત્રમાંથી બહાર નીકળી સમાજસેવાને અર્થે જીવિત અર્પણ કરવું એવો નવીન અર્થ કરીને નવો આદર્શ હવે ઘડવો જોઈએ તથા પછીથી જ્યારે પ્રત્યક્ષ કાર્યમાં પડવાનો ઉત્સાહ રહે નહિ, તટસ્થપણે રહીને માત્ર સલાહ આપવા જેટલી જ લાયકાત બાકી રહી જાય ત્યારે સંન્યાસ આશ્રમની શરૂઆત થાય એમ ગણવું જોઈએ. સંન્યાસ આશ્રમમાં પૂર્ણ નિરાગ્રહી વૃત્તિ, સર્વના

કલ્યાણની દષ્ટિથી નિસ્પૃહપણે સલાહ આપવાની શક્તિ અને ભવિષ્યકાળને ઓળખી જૂનાનો આગ્રહ ક્યાં છોડી દેવો તે સમજવાની દષ્ટિ, એ ત્રણ વસ્તુઓ અત્યંત જરૂરી છે.

અહિંસાપ્રધાન હિંદુધર્મમાં સર્વભૂતાનુકંપા, અદ્રોહ, મૈત્રી અને સમાનભાવ એ બધાનું મહત્ત્વ સૌથી વધારે છે. પણ જીવન સર્વ બાજુથી હિંસામૂલક જ હોવાથી એ હિંસા કેમ ઓછી કરતા જવું એનો જ અખંડ પ્રયત્ન હિંદુધર્મે કરેલો છે. ક્ષત્રિયોને હિંસા કરવી જ પડે છે, એટલે કંઈ નહિ તો બ્રાહ્મણોને હિંસાથી મુક્ત રાખવા એવો પ્રયત્ન થયો. અને સમાજધર્મનાં બાહ્ય બંધનોથી વધારેમાં વધારે મુક્ત એવા વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસીઓએ તો પૂર્ણપણે અહિંસક રહેવું, નિર્વૈર થવું, નિષ્પાપ રહેવું એવો આગ્રહ સર્વત્ર રખાય છે. વિષયલોલુપતાને મારી કાઢવી, જીવનમાં ખડતલપણું લાવવું અને બધી જાતના દ્રોહ છોડી દેવા એ વાનપ્રસ્થોનો મુખ્ય ધર્મ છે. પરપ્રત્યાવલંબન છોડી દઈ સ્વાવલંબનને સ્વીકારવાને આ આશ્રમમાં સ્વાભાવિક રીતે જ વિશેષ મહત્ત્વ છે.

બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થાશ્રમી, વાનપ્રસ્થ, સંન્યાસી, યતિ, શિકારશોખીન રાજા, વિવાહેચ્છુ તરુણ, વેપાર માટે જંગલોમાં મુસાફરી કરતો વણિક વગેરે લોકોના સંબંધમાં આપણા ધર્મશાસ્ત્રોમાં જે નિયમો કહેલા છે તેમાંની એક વૃત્તિ જોઈને મનને ગ્લાનિ થયા વિના રહેતી નથી. જીવ સાચવવો, મરકટ ટાળવું, આશરો શોધવો એવી એવી શીખ અનેક ઠેકાણે આપેલી નજરે પડે છે.

બ્રહ્મચારીએ કહે છે કે ઝાડ પર ચડવું નહિ, જળાશયમાં તરવું નહિ. દીકરીના બાપે જે વરો ગણાય તેને દીકરી આપવી નહિ એમ પણ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલું છે જ્યારે માણસ સામો મળી જાય તો જૂઠું બોલવામાં પાપ નથી કહ્યું કાળમાં ધર્માંતર કરો તોપણ આપણાં ધર્મશાસ્ત્રો તમારા પર ગુસ્સે

નહિ થાય. વાનપ્રસ્થોએ તો સર્વ પ્રકારનું મોળાપણ અને નરમપણ છોડી દઈ વ્રતો પાળવાને માટે જોઈતું કઠણપણ કેળવવાનુ હોય છે. અને એટલા માટે તો તેણે વનમા જઈને રહેવાનુ છે. પણ સ્મૃતિઓ ધારે ગ્હીને કહે છે કે હવે કળિયુગ બેઠો છે, હવે જગલોમા મ્લેચ્છ લોકોનો ભેટો થવાનો, રાજાઓ કંઈ આપણું રક્ષણ કરી શકવાના નથી એટલે ગામની આજુબાજુમાં એકાદ બગીચાને જગલ કલ્પી લઈ ત્યાં આરામથી રહેવું અને સગાવહાલાંઓ પાસેથી ભિક્ષા માગી લાવવી.

સન્યાસી તો નિર્ભયતાની મૂર્તિ. તેણે તો ધર્મપ્રચારને અર્થે બધે જ અકુતોભય થઈ ને વિચરવું જોઈએ. થોમસ પેને કહ્યુ છે કે જ્યાં સ્વાધીનતા નથી તે જ મારો સ્વદેશ. 'માઈ હોમ ઇઝ વ્હેર લિબર્ટી ઇઝ નોટ'. સંન્યાસીની વૃત્તિ આ પ્રકારની હોવી જોઈએ. સંન્યાસી એટલે પાપ, અનાચાર, આળસ, પ્રજાપીડન, અનાસ્થા વગેરે માનવશત્રુઓની સામે પોતાના દેહની પરવા રાખ્યા વિના ઝઘડનારા લડવૈયો. એવાને સ્મૃતિ શિખામણ આપે છે કે જ્યાંના લોકો નાસ્તિક છે, નાગા છે, ભિક્ષા આપતા નથી એવા દેશમાં રહેવું નહિ---અરે ત્યાં જવું પણ નહિ. જ્યાં લડાઈ ચાલતી હોય, મારામારી થતી હોય, દુકાળ પડ્યો હોય ત્યાંથી સન્યાસીએ ચાર ડગલાં દૂર જ રહેવું. આવી જાતનું ડહાપણ શીખવવાને શાસ્ત્રની શી જરૂર હતી?

રાજાએ શિકારને માટે જવાનું તે સાચુ જોતાં ગ્રામ્ય પશુઓથી પ્રજાનું અને તેની ખેતીનું રક્ષણ કરવાને માટે. પણ અસત્નું ડહાપણ રાજાને શીખવે છે કે શિકારે જાઓ તો જ્યાં રથ ઊછળી ન જાય એવી સપાટ ભોંય જોઈને અથવા ન હોય તો કરાવીને મધુર મૃગયાવ્યાયામ કરવો. છોકરાં ન હોય તો લડાઈમાં જવું નહિ એવી એવી કેટલીયે વાતો નોંધી રાખેલી છે. જીવ આપવાની પરવા ન કરતાં તેને છોડીને ચાલવાનો જે પરમ ધર્મ હતો તેનો આવી શિખામણોથી લોપ થયો.

૩૪

ગીતામાંનું રૂપકાત્મક યુદ્ધ

ગીતા ગ્રંથ ભારતીય યુદ્ધ પછી, અને હાલનું મહાભારત લખાયું તે પૂર્વે એક સ્વતંત્ર પ્રકરણ તરીકે કોઈ સમર્થ પુરુષે લખ્યો હોય એમ લાગે છે. મહાભારત જેવા ભવ્ય ગ્રંથમાં ઠેકઠેકાણે ધર્મસંવાદો વેરાયેલા પડ્યા છે. અને તેમની યોગ્યતા પણ કંઈ સામાન્ય નથી. પણ એ બધા સંવાદોમાં કૃષ્ણાર્જુનનો ગીતામાં કહેલો સંવાદ તદ્દન જુદો જ પડી જાય છે. વિવેચનની શૈલી અને વિચારની ભૂમિકા એટલી ઉચ્ચ છે કે હિમાલયનાં ઊંચાં ઊંચાં શિખરોમાં જેમ ગૌરીશંકર શોભી રહે છે તેમ મહાભારતમાં ગીતાનો સંવાદ શોભી રહે છે.

ભારતીય યુદ્ધ ઐતિહાસિક હો કે કાલ્પનિક હો, તેમાંની ઘટનાઓ અને અસંખ્ય સંવાદો મુખ્યપણે ઐતિહાસિક હો યા ન હો, ભગવદ્‌ગીતાનો સંવાદ માત્ર કાલ્પનિક અથવા રૂપકાત્મક હોય એમ લાગે છે. મહાભારતમાં બીજાં સ્થળોએ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા બોલે છે તેનાથી જુદી જ ભૂમિકા પરથી ગીતામાં બોલે છે તેનું કારણ અત્યંત યોગયુક્ત સ્થિતિમાં રહીને તે બોલ્યા છે એવું મહાભારતની અનુગીતામાં જણાવેલું છે. પરંતુ ગીતાનો અર્જુન પણ મહાભારતમાં બીજે બધે ઠેકાણે દેખાતા ધનંજય અર્જુનથી કોઈ જુદી જ કોટિનો દેખાય છે. ભારતનો સામાન્ય અર્જુન ગુરુભક્ત, પાપભીરુ, સાત્ત્વિક અને મોટે ભાગે દૈવી સંપત્તિથી યુક્ત છે એ વિષે શંકા નથી. પરંતુ ગીતામાં દેખાતી તેની આખી મનોભૂમિકા, તેની તાલાવેલી, તેનો આદર્શ, તેના પ્રશ્નો બધું જ સવાઈ અર્જુન જેવું છે. અને તેથી જૂની શાસ્ત્રોની ભાષામાં કહીએ તો ગીતાગ્રંથ

'વિદ્યારતુત્યર્થ' સ્વતંત્ર પ્રકરણ તરીકે લખાયો છે અને તે રત્નને મહાભારતની બેઠકમાં અત્યંત યોગ્ય સ્થાને બેસાડેલું છે.

તેમ છતાં ગીતાધર્મ એટલો અતિ કોટીનો છે, અતિ-ભૂમિનો છે કે ભારતમાંના યુદ્ધપ્રસંગની આ અદ્ભુત બેઠક પણ તેને અડચણ કરનારી થાય છે. જીવનના બધા અતિ ઉત્કટ પ્રસંગો યુદ્ધના સ્વરૂપના જ હોય છે. ધાર્મિક જીવન એ હંમેશનું જ વીર જીવન છે. ધર્મને અનુસરવું એટલે હાથમાં શિર-કમળ ધરીને એક ભીષણ રમત રમવાની છે એ વિષે શંકા નથી, અને તેથી જ જીવનગીતાને યુદ્ધગીતા બનાવી છે એ તદ્દન અનુરૂપ થયું છે. અને તેમાંયે સ્વધર્મને સ્વજનમોહના ભૂચવાડામાંથી બહાર કાઢવાનું કાર્ય ગીતાએ મોટી કુશળતાથી પાર પાડયું છે, એ તેની વિશેષતા છે. મૂળ સંવાદ ઐતિહાસિક રૂપમાં જ લખાયો હોવો જોઈએ. મૂળ લેખકને આ અદ્ભુત તેમજ ધર્મ્ય સંવાદનું મહત્ત્વ તે લખતી વખતે જ સમજાયું હોવું જોઈએ. પણ ગીતા સંવાદ હિંદુધર્મના બધા પંથો અને બધા વાદોને માન્ય થશે એવું તો તેને પણ નહિ લાગ્યું હોય. જે દિવસે ગીતાગ્રંથ સર્વ ઉપનિષદોનો સાર, બ્રહ્મવિદ્યાનો શિરોમણિ અને યોગશાસ્ત્રના પ્રમાણગ્રંથ તરીકે નક્કી થયો, તે દિવસે ગીતાના જીવનમાં મોટું યુગાંતર થયું એમ કહેવું જોઈએ. ગોકુળનો શ્રીકૃષ્ણ જેમ પૂર્ણાવતાર હતો અને મથુરા પહોચ્યા પછી તે શ્રીકૃષ્ણ જેમ યુગાવતાર બન્યો તે જ પ્રમાણે ગીતાગ્રંથ એક આધ્યાત્મિક રૂપકાત્મક સંવાદ છે; જે દિવસે તેને ઉપર પ્રમાણે પ્રસ્થાનત્રયીનું પરમ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું તે દિનસથી તેનું કાર્ય બદલાયું, તે પછી તે ધર્મગ્રંથ બન્યો.

૩૫

ગીતાગ્રંથનું જીવન્તપણું

કોઈ એક ગ્રંથ ધર્મગ્રંથ તરીકે સ્વીકારાય છે તે પછી તેની સ્થિતિ ઘણે અંશે કૃત્રિમ બની જાય છે. વાલ્મીકિ રામાયણમાં રામ અને સીતા તદ્દન સ્વાભાવિકપણે બોલે છે અને વર્તે છે. પણ તુલસી રામાયણમાં રામ તે જ પરબ્રહ્મ અને સીતા એટલે આદિ શક્તિ એમ માનીને રચના થઈ છે તેથી આખું રામચરિત્ર તદ્દન કૃત્રિમ બની ગયું છે. રામચરિતમાનસમાં ભક્તિરસનો ઉત્કર્ષ થયો છે ખરો, પરંતુ મૂળનો સ્વાભાવિક જીવનરસ જરા પણ બચ્યો નથી. તુલસી રામાયણમાં જીવનરસ ઠેકઠેકાણે ભરપૂરપણે છે પણ તે કાવ્ય તરીકે આવેલો છે. રામના જીવનમાં તેને સ્વાભાવિક સ્થાન નથી. રામે સીતા માટેનો વિલાપ જ જ્યાં સાચો ગણવામાં આવ્યો નથી ત્યાં રામકથામાં સ્વાભાવિકપણું ક્યાંથી દેખાય?

કોઈ પણ મહાપુરુષને ત્રિકાળજ્ઞાની ઠરાવીને તેને ગુરુસ્થાને કલ્પી લેનામાં આવે એટલે તેની સાથે થનારો સંબંધ બહુ વિચિત્ર થઈ જાય છે. તે જ પ્રમાણે ગીતા જેવો ગ્રંથ ધર્મશાસ્ત્ર ઠર્યો એટલે એ નવો ભાર ઊંચકીને જ તેને ચાલવું પડે છે. સીતાની સાથે વર્તતા પણ પોતે પ્રજાસેવક રાજા છે એ વાત રામ જેમ ભૂલી શકતા નહોતા તેવું જ ગીતાનું થયું છે. સમસ્ત માનવજાતિના જીવનપ્રવાહના સર્વકાલીન અને સાર્વભૌમ પ્રશ્નો ઉકેલવાની જવાબદારી ગીતા ઉપર આવી પડી. પછી ગીતાના દરેક શબ્દનો અર્થ એ નવી દૃષ્ટિથી કરવો પડે છે. ગીતા લખાઈ ત્યારે જ તે રૂપક તરીકે લખાઈ હોવાથી તેમાં ઐતિહાસિક સ્વાભાવિકતા શોધ્યા કરવી એ અયોગ્ય થશે.

રૂપક તરીકે લખાયા પછી ધર્મગ્રંથ તરીકે વર્તવાનું તેના નસીબમાં આવે એ અપરિહાર્ય હતું અને એ નવી ભૂમિકા પ્રાપ્ત થયા પછી આજ સુધી ગીતાએ એ કાર્ય ઉત્તમ રીતે પાર પાડયું છે એમ થઈ શકયું તેનું કારણ તેનું રૂપકાત્મક સ્વરૂપ જ છે.

કોઈ પણ ધર્મગ્રંથ જીવનના જેટલો જ ગૂઢ અને વિકાસક્ષમ હોય છે. માણસનું શરીર તેનું તે જ હોવા છતાં અને એકનું એક જ દેખાતું હોવા છતાં જેમ અખંડ વધતું રહે છે તેવું જ માણસના મનનું પણ છે. છેક બાળપણથી તે મરણની ઘડી સુધી મન એક જ, તેનું તે જ હોય છે એમ આપણને લાગે છે. પરંતુ માનસશાસ્ત્રીઓ સમજે છે કે એક જ શરીરમાં એકી વખતે પણ ઘણાં મનનો વાસ હોય છે અને તે બધાં એકબીજા સાથે લડીને અથવા મેળ બેસાડીને વારાફરતી જીવન ઉપર પ્રભુત્વ ચલાવે છે. વળી જીવનના પ્રવાહનો વિચાર કરીએ તો એ બધાં મન સંસ્થાઓના પ્રમુખોની માફક અથવા રાજાના પ્રધાનોની માફક વારંવાર બદલાતાં રહે છે. મન બદલાય એટલે શરીર પણ બદલાવું જોઈએ એવી કોઈની સમત નથી. અને ક્ષણે ક્ષણે શરીર બદલાય છે તેની તો કોઈને ખબર પણ પડતી નથી. જીવનની લીલા જ એવી વિચિત્ર છે અને વિચિત્ર હોવા છતાં યોગ્ય છે એમ જ આપણને હંમેશ લાગે છે. જ્યારે એક જ જીવનપ્રવાહનાં નિતનવીન પરિવર્તનો શરીરથી ખમાતાં નથી અને તે જીર્ણ થઈ જાય છે ત્યારે તેને ફેંકી દઈને નવું લીધા સિવાય છૂટકો નથી. કેટલાક ધર્મગ્રંથો એવા નીરોગી, વીર્યવાન અને નિત્ય વધતા શરીરના હોય છે કે પેઢી દર પેઢી સેવા આપતા રહેવા છતાં તે જરાજીર્ણ થતા નથી.

જે ધર્મગ્રંથોની મૂળ પ્રેરણા જીવનમાંની કેંદ્રસ્થ વસ્તુઓમાંથી મળેલી હોય છે તેના વિકાસનો સહેજે અટકાવ થઈ

શકતો નથી. મનુષ્યજાતિનું જીવન જેમ જેમ સમૃદ્ધ થતું જાય છે તેમ તેમ ગીતાનાં વચનોનો અર્થ પણ વ્યાપક, ગૂઢ અને સમૃદ્ધ થતો ગયો છે. આવી સ્થિતિ અનંત કાળ સુધી ટકશે એમ તો કોણ કહી શકશે પણ ગીતાગ્રંથને હજી ઘડપણ આવ્યાનાં ચિહ્નો દેખાતાં નથી એટલું તો જરૂર કહી શકાશે. જીવનપ્રવાહનું ધર્મશાસ્ત્ર જ્યારે ગીતા વ્યક્ત નહિ કરી શકે ત્યારે વૈદિક સંહિતાઓની માફક ગીતાને પણ આદરથી બાજુએ રાખી દેવાનું પ્રાપ્ત થશે. વૈદિક પ્રેરણામાંથી જ જેમ વેદાંત ઉત્પન્ન થયું અને તેમના દોહનમાંથી જેમ આપણને ગીતાનું જ્ઞાનામૃત મળ્યું. તે જ પ્રમાણે ગીતાની કામગીરીમાંથી જ હવે પછીની પ્રેરણા નવે રૂપે વ્યક્ત થશે એ વિષે શંકા રાખવાને કશું કારણ નથી. એ પ્રેરણા ગ્રંથનું જ સ્વરૂપ લેશે એમ કહી નહિ શકાય કદાચ કોઈ એક અદ્ભુત અને દૈવી વાતાવરણના રૂપમાં તે જગતમાં ફેલાશે.

ગીતા ઉપર ભાષ્ય લખનાર પૂર્વના આચાર્યો આજના કરતાં ગીતા અને ગીતાના જમાનાની નજીક હતા. તેમના જમાનામાં ધાર્મિક પરંપરા વિશેષ ઉજ્જવળ અને જીવંત હતી. અને તેથી તેમણે કરેલા અર્થોથી દૂર જવાનો આપણને અધિકાર નથી એવી એક વિચારસરણી છે. એથી ઊલટું એમ પણ કહી શકાય કે ગીતા લખાઈ તે પછી ભારતીય લોકોનું જે જીવન આજ સુધી વિકાસ પામ્યું છે તે બધું એક રીતે ગીતા પરનું એક ભાષ્ય જ છે. આ વહેતા આવેલા ભાષ્યની દૃષ્ટિથી આજે ગીતાને સમજવી જોઈએ. કોઈ એક કુશળ કળાધરે લખેલા નાટકના પહેલા અંકનું રહસ્ય માત્ર પહેલો અંક વાંચનારને જ ઉત્તમ રીતે સમજાશે કે ઉત્તરોત્તર અંકો વાંચી અથવા જોઈને પહેલા અંકનો એ બધા અંકોની દૃષ્ટિથી વિચાર કરનારને વધારે સમજાશે?

ગીતાના લેખકને જીવનધર્મનું જેટલું રહસ્ય સમજાયું

હતું તેટલું જ ગીતાના શબ્દોમાં છે એમ માની લેવામાં ભૂલ છે. ગીતાગ્રંથ એ એક જીવંત વ્યક્તિ છે. તેનું જીવન ગીતાના લેખકથી અલગ, સ્વતંત્ર અને વર્ધમાન છે, એટલું સ્વીકાર્યા પછી ગીતાના મૂળ ઉપદેશને વળગી રહીને નવી દૃષ્ટિથી નવા અર્થો તેમાં જોવા એમાં સત્યનો કોઈ દ્રોહ નથી, પણ બંનેની કૃતાર્થતા જ છે. ગીતાના મુખ્ય ઉપદેશથી વિસદૃશ એવું કંઈ કોઈ ગીતામાંથી કાઢવા મથે તો માત્ર તેણે ગીતાનો દ્રોહ કર્યો કહેવાય. ગીતાનું દુગ્ધામૃત પીને જેની મનોભૂમિકા બની છે અને પોષાઈ છે તેને ગીતાના જેટલો જ વ્યાપક સંદેશો સમજાવીને કહેવાનો અધિકાર છે. વડીલો તરફથી મળેલા વારસાની સંપત્તિ વાપરીને વધારવી એ વંશજોનું કર્તવ્ય છે. ધર્મગ્રંથોનો કેવળ શબ્દાર્થ જોઈને તેને જ ચોંટી રહેવું એટલે તેનું ખૂન કરીને તેના 'મગી'ની પૂજા કરવા જેવું છે. આ જાતની મુડદાપરસ્તી બરાબર નથી.